

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्क. १. ७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते सीमांसादर्शने

तृतीयाध्यायपष्ठपादमारभ्य तदध्यायान्वस्तत्पारिशि-
ष्टरूपया श्रीमन्मुगारिगिश्रप्रणीताङ्गत्वानिरुक्त्या
सनाथीष्टनो द्वितीयभागन्योत्तरार्ध-

रूपस्तृतीयो भागः ।

श्रीकुमारिलमठविगचितन-तार्किक स्व-यार्यामहितशास्त्रमाप्यसमेतः ।
स चार्थं भागः पुण्यपत्तनीयमीमामाविद्यालया यास्यपदाधिष्ठितैः
'मीमामाविद्यान' पठभातिमर्गुर्गर्गनेयनाथशास्त्रिचरणान्ते-
वासिभिस्तोर्थदृष्टीप्रामाभिजनसु-राशास्त्रिभिः संशोधित-
ष्टिष्णयादिना समग्रं द्रव्य ।

स च

श्री. ए. डब्ल्युपपटवारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्यपत्तने

श्रीमन्महादेव चिमगाजी आपटे

व्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयमाक्षरमुद्रितत्वा

आनन्दाश्रममुद्रणालयस्थग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थनाम ।

मूल्यम् ।

१ गणेशाष्टश्लोकीयम्—समाख्यम् ।	०	१
२ दृष्टाद्यथायः—सायणाचार्य—मृदुमास्करणोत्तमाप्याभ्या संवलितः ।	१	१
३ ध्रुवमूलम्—सायणभाष्योपेतम् ।	०	४
४ योगरत्नाकरः—वैद्यकशास्त्रीयग्रन्थोऽतीव पुरातन ।	५	०

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

	०	१४
	१	०
	१	४
	१	०
	०	१०
निरिकामुद्रणा ।	२	९
	१	४
	१	१२
सटीकम् ।	२	२
	९	०
	८	०
	२२	८

१७ श्वेताश्वतरोपनिषद्—भाष्यश्रीविकाशुनता ।	२	४
१८ सौरपुराणम्—श्रीमद्देशिकस्यनिरणीतमुपपुराणम् ।	२	०
१९ रमरत्नममुषयः—श्रीमद्भागवतार्थविरचितः, वैद्यकग्रन्थः ।	९	१२
२० श्रीरत्नमुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः मटीकः ।	६	१२
२१ साधुगुणणि—सटीकशांकरभाष्योपेतानि सागद्भाष्यमकारि ।	१२	०
२२ श्रीरत्नमुक्तिविवेकः—विद्यारण्यविरचितः, टीकाविरच्यमान्यां सहितः ।	६	०
२३ वैद्यामन्यायमालाविरचनः—मार्वातीशैर्मुनिविरचितः ।	१	१२
२४ त्रैमिनीयन्यायमालाविरचनः—श्रीमाधवविरचितः ।	८	०
२५ गुरुमहिता—भाष्यविरचयितोपेतम् अथर्वशास्त्रविरच ।	३	८
२६ इन्द्रायामुद्रणः—आठकाव्यमुनिविरचितः ।	७	६
२७ वृन्दपाथयः—श्रीमद्गुरुविरचितः सटीकः । वैद्यकग्रन्थः ।	६	१२

२८ ब्रह्मपुराणम्—श्रीमद्व्यासविरचितम् । प्रथमं महापुराणम् ।	६	४
२९ उपनिषदां समुच्चयः—श्रीनागार्जुनशंकरानन्दकृतटीपिकामहितः ।	६	१२
३० नृसिंहपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषद्—भाष्यद्वयोपेता ।	१	१२
३१ बृहदारण्यकोपनिषत्प्रस्तावना—श्रीनित्यानन्दमुनिविरचिता ।	२	१२
३२ ऐतरेयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	१०	१०
३३ घन्वन्तरीयनियण्टः—घन्वन्तरिविरचितं । वैद्यग्रन्थः ।	६	४
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—शांकरभाष्योपेता ।	२	०
३४ श्रीमद्भगवद्गीता—मटीकशांकरभाष्योपेता ।	६	४
३५ मंगीतरत्नाकरः—शाङ्कदेवकृतः मटीको द्विविधाः । गानशास्त्रम् ।	१०	४
३६ तैत्तिरीयारण्यकम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	९	१
३७ तैत्तिरीयब्राह्मणम्—सायणभाष्यसमेतं भागद्वयात्मकम् ।	१४	८
३८ ऐतरेयारण्यकम्—सायणभाष्यमहितम् ।	३	०
३९ संस्काररत्नमाला—गोपीनाथमठविरचिता भागद्वयात्मिका ।	१२	८
४० संध्याभाष्यसमुच्चयः—लण्डराजश्रीकृष्णपण्डितादिप्रणीतः ।	२	०
४१ अग्निपुराणम्—महर्षिन्यासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	९	४
४२ तैत्तिरीयसंहिता—सायणभाष्यसमेता भागद्वयात्मिका ।	४८	१०
४३ वैयाकरणमिद्वान्तकारिकाः—मठोजिद्विंशतिप्रज्ञा मटीकाः ।	०	१२
४४ श्रीमद्भगवद्गीता—पैशाचभाष्यसमेता ।	१	८
४५ श्रीमद्भगवद्गीता—मधुसूदन-श्रीधरकृतटीकोपेता ।	९	४
४६ याज्ञवल्क्यस्मृतिः—अनारककृतटीकामहिता भागद्वयात्मिका ।	१३	०
४७ पातञ्जलयोगसूत्राणि—भाष्य-वृत्तिभ्या समेतानि । ...	३	०
४८ स्मृतीनां समुच्चयः—अद्भिर प्रश्ननिमेषविंशतिस्मृत्यात्मकः ।	९	०
४९ वायुपुराणम्—महर्षिन्शासप्रणीतम् । महापुराणम् ।	४	१२
५० यतीन्द्रपतटीपिका—श्रीनिवामठाकृता । प्रसाशटीकोपेता ।	१	४
५१ सर्वदर्शनसंग्रहः—भाष्यवाचार्यप्रणीतः ।	२	०
५२ श्रीमद्भगवद्गीता—नेलण्डकृतटीकोपेता	२	०
५३ श्रौतसूत्रम्—मत्स्यापादविरचितं भागनवरात्मकम् ।	२४	९
५४ मत्स्यपुराणम्—श्रीमद्वैद्यपायनमुनिप्रणीतम् । महापुराणम् ।	५६	०
५५ पुरुषार्थचिन्तामणिः—आठवले इत्युक्तविष्णुमठकृतः । ..	४	०
५६ निन्यापोढाशिकर्णवः—भास्कररायजीन्दीकृतः हेतु । . . .	३	८
५७ आचारसूत्रम्—हिरण्यकेश्याद्विनिकमोदोपास्य-वन्द्यकृतम् ।	४	६

५८ आचारेन्दुः—माटे इत्युराह्वयम्बकविरचितः ।	४	०
५९ आद्धमञ्जरी—केलरुगोपाह्वयाम्बकविरचिता । ...	२	०
६० यतिधर्मसंग्रहः—विश्वेश्वरपरम्बनीकृतः ।	१	१२
६१ गौतमपणीतधर्मसूत्रम्—हरदत्तकृतटीकाममेतम् ।	२	८
६२ ईशकेनकटपञ्चगुण्यपाण्ड्ययानन्दवल्लीभूगुणानिपदः—सटीकाः	२	८
६३ छान्दोग्योपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	१२
६४ बृहदारण्यकोपनिषत्—रत्नरामानुजविरचितप्रकाशिकोपेता ।	३	४
६५ शाङ्खापनब्राह्मणम्—कण्वेदान्तर्गतवाष्कठशास्त्रीयम् ।	१	४
६६ काव्यमकाशः—उद्योतयुतप्रदीपमहितः । ...	६	४
६७ ब्रह्मसूत्राणि—दीपिकासमेतानि ।	४	८
६८ बृहद्ब्रह्मसंहिता—नारदपञ्चरात्रान्तर्गता । ...	१	१२
६९ ज्ञानार्णवतन्त्रम्—ईश्वरप्रोक्तम् । तन्त्रशास्त्रग्रन्थः । ...	१	४
७० स्मृत्यर्थसारः—श्रीवराचार्यविरचितः ।	१	१०
७१ घृह्योत्तराङ्गिणी—त्रिमदुष्यद्विरचिता मागद्वयोपेता । ...	१०	१२
७२ परिभाषेन्दुशेखरः—वैद्यनाथकृतगदाख्यटीकायुतः ।	२	९
७३ गायत्रीपुरश्चरणपद्धतिः—श्रीमच्छंकराचार्यविरचिता ।	१	८
७४ द्वाद्यायणगृह्यसूत्रवृत्तिः—हदम्कन्दप्रणीता ।	१	०
७५ ब्रह्मसूत्रभाष्यार्थस्तमाला—सुब्रह्मण्यविरचिता ।	४	४
७६ ईशकेनकटोपनिषदः—दिगम्बरानुचरकृतन्याख्यासमेताः ।	१	०
७७ वेदान्तसूत्रमुक्तावलिः—ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता ।	२	६
७८ त्रिस्थलीसेतुः—नारायणपद्विरचितः ।	३	१२
७९ छान्दोग्योपनिषत्—मिताक्षरान्याख्यासमेता ।	२	०
८० वाक्यवृत्तिः—श्रीमच्छंकराचार्यकृता सटीका ।	०	८
८१ आश्वलायनश्रौतसूत्रम्—नारायणवृत्तवृत्तिममेतम् । ...	४	११
८२ ब्रह्मसूत्रवृत्तिः—हरिदीक्षितविरचिता ।	२	७
८३ संक्षेपशारीरकम्—शारुयामाहितं मागद्वयोपेताम् ।	९	१
८४ अद्वैतामोदः—अम्बकरोपाह्वयाम्बकविरचिताः ।	२	०
८५ ज्योतिर्निबन्धः—श्रीमहाश्रीशिवरामविरचितः ।	३	१५
८६ विधानमाला—श्रीनृसिंहमद्विरचिता । ...	४	४
८७ अग्निरोषनान्द्रिका श्रीवामनशास्त्रिभिः कृता ।	२	१४
८८ निरुक्तम्—दुर्गाचार्यकृतवृत्तिममेतम् । द्वयान्तरभागम् ।	१६	४

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

तृतीयाध्यायपष्ठपादमारभ्य तदध्यायान्तस्तत्पारिशि-
ष्टरूपया श्रीमन्पुरारिमिश्रप्रणीताङ्गत्वनिरुक्त्वा
सनाथीकृतो द्वितीयभागस्पोत्तरार्ध-

रूपस्तृतीयो भागः ।

श्रीकुमारिलभट्टविरचिततन्त्रवार्तिकारुच्यन्याख्यासहितशाबरभाष्यसमेत ।
स चायं भागः पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः
'मीमांसाविद्वान्' पद्मभाषिभर्भुरुवर्यवैद्यनाथशास्त्रिचरणान्ते-
वासिमिस्तीर्थहल्लीग्रामाभिजनसुन्वाशास्त्रिभिः संशोधित-
ष्टिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

स च

धी. ए. इत्युपपठधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने

श्रीमन्महादेव चिमगाजी आपटे

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५३

ख्रिस्ताब्दा. १९३१

१ सर्वेऽधिकाराः रामशासनानुसारेण स्थायतीकृताः ।

मूल्यं सपादपरुक्कद्वयम् (२५४) ।

निवेदनम् ।

अहो नु खलु योः ! सुचिरनिश्चितसूयशःपुञ्जवत्कलितदिगन्तरास्तत्तच्छास्त्राध्ययनाध्याप-
नचटुलतरमतयो जैमिनिमुनिशबरस्वामिकुमारिखमट्टैतत्रिव,णीसंगमसमुद्भूतमीमांसासहस्र-
पत्रामोदाघाणैकरसिकाः पण्डितप्रकाण्डाः, पुण्यकर्माणः सुधर्माण आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्था-
वलीग्राहकमहाभागश्च पश्यन्तु भवन्तः संप्राप्तमिदं द्वितीयं मुदिनम् । यद्य प्रतिष्ठा-
पक 'कै०' महादेव चिमणार्जी आषट महाभागपरिष्कृतपूर्वसंप्रदायसिद्धग्रन्थमुद्रण-
निर्वन्धवशावर्तिन्या मुद्रणद्वारा प्राचीनसंस्कृतशास्त्रीग्रन्थोद्धारिण्याऽऽनन्दाश्रमसंस्थय,
पूर्वमीमांसाशास्त्रे तन्त्रवार्तिकसंवलितशावरभाष्यसमेतजैमिनीयसूत्राणां द्वितीयाध्यायगतं
द्वितीयापादमारभ्य तृतीयाध्यायान्तो द्वितीयो भागः खण्डद्वयात्मकः स्वकीये मुद्रणालय
मुद्रयित्वा प्रथमभाग इव सर्वात्मना स्वतन्त्रतामाक् प्रकाशयत इति ।

तस्यैतस्यापि मुद्रणार्थमेतत्संस्थास्यपुस्तकजिघृक्षुमाननीयपण्डितप्रवरकृतसंस्मरणग्रन्थ-
महत्तोपयुक्तताद्यवलोकनतत्तादृशमन्मनीयेत्येतन्नितयानुग्रहादियं संस्था स्वाधिकारेणैव
प्रावर्तिष्ट । अत एवायमपि भागोऽप्रतिबन्धमानन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावल्या प्रवेशं लब्ध-
वान् । यो यो ग्रन्थः स्वल्पो वा महान्वाऽऽनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावली, प्रवेष्टुमीहिते स
स सर्वात्मनैतत्संस्थासत्तामुररीकृत्यैव प्रविशति । इतरथा मुद्रणयन्त्राधिरोहणमप्यस्य
सुदुर्लभं भवति तत्र का वार्ता ग्रन्थावलीप्रवेशस्य । किं च ग्रन्थावलयन्तरजिगमिषवोऽ-
पि ग्रन्थाः परकीयसत्तां बहन्तो नोर्हयुरेतत्संस्था प्रवेष्टुम् । तदेवं स्थितमेतत्—यदानन्दा-
श्रमसंस्कृतग्रन्थावलीप्रविष्टोऽयं नोत्सहते लेशतोऽप्यन्यसत्ता परिग्रहीतुमिति ।

तदेवमानन्दाश्रमसंस्थयोपक्रमेणैतद्द्वितीयभागमुद्रणावसरे श्रीयुनमीमांसाविद्या,
छयकार्यपूर्वहास्रैमीमांसाविद्यालयाध्यापकप्रदाधिष्ठिनमीमांसाविद्वान्नीतिपदालकृततीर्थ-
हृदयीसुब्बाशास्त्रिद्वारा कृतसंस्करणस्य टिप्पणीपाठान्तरादिभिः परिष्कृतस्यैतद्भागस्य-
तथा प्रेसावतां महोपकारकस्याप्यवस्थावत्काप्यमुद्रितस्य तृतीयाध्यायार्थमूतशेषवन्निर्वचन-
रूपस्य श्रीमुरारिमिश्रविरचिताङ्गत्वनिष्कत्यालयस्य च ग्रन्थस्य मुद्रणे उपयोग्यं
प्रदानेनात्रुलं साहाय्यरुमाचरितमिति सानन्दमभिनन्दये तेषां परोपकारशालिन्वम् ।
मीमानापण्डितैः सुब्बाशास्त्रिभिः कात्रे इत्युग्राहुव्याकरणरत्नमहादेवशास्त्रिभयो-
पर्युक्तग्रन्थद्वयस्य संस्करणं तथा सामीचीन्वयेन संपादितं यथाऽस्माकान्वेषामपि विदुषा
मनः संतोषमावहेत् ।

तदिदं पुस्तकद्वयमादाय संमुद्रय श्रीमत्पद्मिदानन्दचरणयोः प्रकाशितोऽयं पूर्वमीमांसा-
दर्शने खण्डद्वयात्मको द्वितीयो भागः । ताऽऽदी पानिपुटं जैमिनिमुनिप्रणीतं सूत्रं

तदधोभागे तद्द्वयारूपानमृतं शाबरमाध्यं, तदधोभागे च तावत् शाबरमाध्यस्य
विवरणमृतं तन्त्रवार्तिकं निवेशितम् । अङ्गत्वनिश्चित्यस्तु तृतीयाध्यायार्थात्यन्तो,
पकारकतयैतद्भागान्ते तृतीयाध्यायादनन्तरं संगृहीतः । ततः सूत्राणां तन्त्रवार्तिकस्रो-
वणां चाकारादिवर्णानुक्रमं संगृह्य प्राग्मे निवेदनादनन्तरं मत्कृतो जैमिनीयसूत्राणां
पाठभेदविचारः पृथगेव सनिवेशितोऽस्ति स वाचकैरवश्यं प्रेक्षणीयः ।

एवं पुस्तकमारचय्य यस्य संपाधीशितुं श्रीमत्. सच्चिदानन्दस्य कृपाकटाक्षवशा-
देतन्मुद्रणं मद्रस्तादनन्तराय समननि तत्सत्ता वहदिदं द्वितीयमाग्ररूपं पुस्तकं तस्यैव
चरणयोः कमलमिव द्वितीयं समर्पयति प्रकाशक —

पुण्यपत्तने
फारुगुनशुरूप्रतिपदि
सौम्यवासरे शके १८९२

आपेऽकुलोद्भवो गणेशात्मजो
विनायकरायः ।
(आनन्दश्रमण्यानेर्जागृष्टी) ।

जैमिनीयसूत्राणां पाठभेदविचारः ।

मीमांसान्यायसूत्राणां पाठभेदः प्रदर्श्यते ।

यथाप्रति विचारेण बहुग्रन्थावलोकतः ॥ १ ॥

अस्ति हि तेषु तेषु ऋषिप्रणीतेषु दार्शनिकेषु सूत्रेषु पाठभेदो नाम महान्प्रबन्धो विद्वद्गोष्ठीविषयः । नायमपूर्वतया कैश्चिद्ग्रन्थातनैरेव विद्वद्भिः परिकल्प्यतेऽपि तु बहोः कालादयमविच्छिन्नपरम्परया संप्रवर्तितोऽध्येयध्यायकप्रवरैः । इदं हि तत्र निदानं समाप्तमन्ति आचार्याः—मिथ्यन्ते हीमानि सारवन्त्यल्लाक्षराणि सूत्राणि, तत्र तत्र—

‘पाठतोऽप्यर्थेनो वाऽपि शब्दतश्च क्वचित्कचित् ।

प्रतिषा च पुनस्तत्र कालतो विदुषां मता’ ॥

तदिदं शब्दानामर्थवैलक्षण्यं ऋषिवर्यैः सूचितमाचार्यवर्या विशदीकृत्य शिष्यबुद्धौ प्रवेशयन्तीति सुप्रथितमेतदाचार्यकल्पानां साम्प्रतिकानामपि विदुषां संसदि ।

तत्र चाखिलदर्शनमूर्धन्यमृतानि मगवतो जैमिनेः किल पर.सहस्राणि प्रमेयपराणि वाक्यसूत्राणि, येषु हि पर.सहस्रा युक्तयो न्यायापरनामधेया लौकिकनैदिकव्यवहारोप. योगिन्यः प्रपञ्चिताः । यत्सूत्राध्ययनाध्यापने न्यायापरनामधेययुक्तीना विशदीकरणे च ब्रह्मप्रनापतीन्द्राग्निवासिष्ठप्रमुखा महान्तो मगवन्तः, शनरस्वामि—कुमारिलमट्ट—पार्थसार. धिमिश्र—तण्डदेवप्रभृतयः संप्रतिपन्नपाण्डित्याः परिनिष्ठितमतयो व्यापृतमनस्का दरिद्र-इत्यन्ते त एव महात्मानो नवनवोन्मेषशालिन्याऽप्रतिमथा मनीषया व्याचरुयुस्तानी-मानि बह्वर्थानि मीमांसान्यायसूत्राणि । सैवार्थप्रदर्शनप्रणालिका सोमनाथरामकृष्ण-वासुदेवाध्वरि—मट्टशंकर गामामट्ट—नीलकण्ठप्रभृतिभिरनवरतपरिश्रमेण परिपालिता । एवमेवास्माभिरिदानींतनैरपि यथाप्रत्यास्वादितदर्शनरसास्वादैः सा प्रणालिका परिपाल-यितव्येत्ययं प्रयत्नः । वेदव्यापारपराण्येव हीमानि सूत्राणि सूक्ष्मेसिकया विचारयित-व्यानीति साम्प्रतम् । आहुश्चात्र कण्ठनो मट्टपादाः—‘मीमांसा तु लोकादेव प्रत्यक्षानुमा-नादिभिरविच्छिन्नसंप्रदायपण्डितव्यवहारैः प्रवृत्ता, न हि कश्चिदपि प्रथममेतावन्तं युक्ति-कत्रापमुपसंहर्तुं क्षमः’ इति ।

त्रिविधामत्र पाठभेदमर्यादां प्रदर्शयन्ति ग्रन्थकृतः ।

(१) प्रथमतो माप्यकारास्तावच्चेच्छब्दविशिष्टानि सूत्राणि चेदन्तान्येवाम्युपग-च्छन्ति, यथा—

लोकवदिति चेत् १-२-२०, न पूर्वत्वात् १-२-२१, व्यर्थे स्तुतिरन्यास्येति चेत् १-२-२८, अर्थस्तु त्रिविधेपत्वाद्यथा लोके १-२-२९, कारणं स्यादिति चेत् १-४-१७, आनर्थक्यादकारणं कर्तुर्हि कारणानि गुणार्थो हि विधीयते

विंशतितमे सूत्रे—‘अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन माप्यकारेणैकाधिकरण्यं, वार्तिककारेण चाधिकरणद्वयमाश्रितम् । तत्-प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् ’ इति ।

अन्यत्रैषु सूत्रेषु, पाणिनीयसूत्रेषु यथा भगवता पतञ्जलिना संहितापक्ष आश्रित, म्प्रथा वर्तत इत्यप्यनुमिमीमहे । तत्र मानमप्यस्ति तच्च खण्डदेवस्तु स्वकृतकौ-स्तुमग्रन्थे द्वितीयाध्याये चतुर्थचरणे विंशतितमे ‘समाप्तिवच संप्रेक्षा ’ २-४-२० इति सूत्रे—‘सूत्रं तु-समाप्तिमती, अकारप्रक्षेपेण, असमाप्तिमती वा या, अपेक्षा-बुद्धिरूपा संप्रेक्षा सा, अभेदसाधिकैवेति व्याख्येयम् ’ इति व्याचख्यौ । तेन-ज्ञायते संहितापक्षेऽप्येषां सूत्राणां पाठ आसीदिति । प्रायस्तावद्लोके येषां शब्दानामर्थाः प्रसिद्धास्त एव माप्यकारप्रभृतिभिः मीमांससूत्रव्याख्यातृभिः स्वीकृताः । अतो लौकिके पदाऽर्थे, एतेषां सर्वेषामाग्रहः । अत एव च सूत्राक्षरार्थो न प्रतिपाद्यते प्रायः । अतो हि अवीवृतत् खण्डदेवः—‘प्रमेयमात्रलेखनप्रवृत्तेन मयेति ’ । माप्यकारा अपि शास्त्रारम्भ एवाचीमपन्—‘ल्लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येन सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यम् । नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि स्वपदार्थाश्च व्याख्येया इति प्रयत्न-गौरवं प्रसज्येत ’ इति । वार्तिककारा अपि—‘वाच्यवाचकसंबन्धे नाऽऽचार्यैरुपदिश्यते, अन्यथानुपपत्त्या हि व्यवहारात्स गम्यते’ इत्याहुः । अपि च ‘दोषा-द्विचष्टिर्लौकिके ’ इत्यत्र तृतीयाध्याये चतुर्थचरणे भूयान् हि लौकिकोऽपि विषयो वार्तिके प्रदर्शितः किं पुनः सूत्रकारा अपि—‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ’ १२ । २ । २३ इति लोकं संगृह्णाति । अत एतत्सिद्धं भवति—पूर्वमीमांससूत्रेषु न कैरपि व्याकरणसूत्रव्याख्यावगौरवचिन्ता प्रस्तूयते । अपि तु प्रमेयचिन्तैव ‘वेदार्थ-ज्ञानरत्ने मे नृष्णाऽतीव विनृम्भते ’ इति वार्तिककारैरुक्तत्वात् । तस्मादिमानि भगवतो जमिनेः सूत्राणि प्रमेयपराणीति सिद्धम् ।

यत्र हि प्रतिमयाऽपि भवति पाठभेदस्तदपि निदर्शयामः—उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इत्यत्र—उत्पत्तौ वा रचनाः स्युरर्थस्या-तन्निमित्तत्वात् १-१-२४ इति सुबोधिन्यां तत्र भगवता रामेश्वरसूरिणा सूत्रे पठ्यन्ते—एवं च वृत्तिः—उत्पत्तौ पदार्थज्ञानोत्पत्तौ सत्या वाक्यवाक्यार्थयोः संबन्धा रचनाः पुस्तकस्वप्ताः स्युः । माप्ये तु—‘वा, अवचनाः—अप्रमाणं स्युः ’ इति ॥ १ । १ । २४ ।

प्रख्याभावाच्च योगस्य १ । १ । २२ इति माप्यपाठः ।

मरुत्पामावाच्च योगस्य ,, ,, ,, इति सुबोधिनी ।

प्रेक्षाभावाच्च संयोगस्य " " " इति कुतूहलवृत्तिः।

अत्र श्रीमंज्ञके पुस्तके—अस्तीदं पातिभद्धानमधिकम् । तदेवम्—प्रख्याभावाच्च योग-
स्येतीदं सूत्रं नन्वित्यारम्य नैतदेवमिति पूर्वपक्षमितिप्रादकपक्षेभ्य उत्तरत्र बोद्धव्यमिति
भावः । वायुसंबन्धस्य प्रख्यानाभावाच्च वायुकारणकः शब्दस्तस्मान्नित्य इति सूत्रार्थो
ध्येयः ।

तृतीयेऽध्याये पञ्चमे पादे—‘ चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ’
३-५-२२ ‘ उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ’ ३-२-२३ इत्यनयोः
सूत्रयोर्मध्ये—‘ तस्माच्चाप्राक्षणस्य सोमं प्रतिपेधति ’ इति सूत्रं पठन्ति । तत्र
वासुदेवाध्वरिः—‘ केचित्तु नेदं सूत्रं किं तु संग्रहकं माप्यमेवेति मन्यन्त इत्याह ।
रामेश्वरसूरिम्ह—इदं सूत्रमिति मन्यमानः सूत्रमेवाधीवृत्तत् । ‘ प्रकृतौ वाऽद्विरुक्त-
त्वात् ’ । ३-१-२ इति सूत्रेऽकारश्लेषे वमापे माप्यकारः । वासुदेवाध्वरी
तु विनाऽकारमधीवृत्तदेतत्सूत्रम् । तथा वार्तिककाराः ‘ तद्वर्जं तु वचनमाप्ते ’
३-१-२ इति सूत्रे ‘ तद्वर्जं तु वचनमाप्तेः ’ इति वा पाठ इत्याहुः । एवं
त एव ‘ तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ’ ३-५-४२ इति सूत्रे ‘ वदनमिति वा
पाठः ’ इत्यपि ।

तदप्रारमाभिः सहायत्वेन संगृहीतानि भाष्यपुस्तकानि—

१ प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरात्तावन्नीणि पुस्तकानि । तत्रैकं लिखितं समग्रं तसूत्र-
पाठं च । तदेतदतीव शुद्धमित्यपि निवेदयितुमुत्सुकः स्मः । अवाशिष्टे द्वे पुस्तके
अपूर्णे ।

२ अन्यच्च लिखितमेकमपूर्णमेव मुम्बापुरीस्थ ‘ एलिनस्टन् कॉलेज् ’ इत्याखण्डकला-
शालीयपुस्तकालयात्, संस्कृतमहाविद्याध्यापकमनेन्द्रगडकराख्यैरश्रत्यामाचार्यैर्महता
कृपाकटाक्षेण दत्तम् ।

३ माहकौस्तुभपुस्तकं स्वेकं कर्नाटकाक्षरैर्लिखितं श्रीगुरुवर्यमीमांसाकण्ठीरव वैद्य-
नाथशास्त्रिचरणानाम् ।

अन्यथैकं माहकौस्तुभाख्यं अध्यायत्रयपर्यन्तं श्रीमृत्तितत्त्वविद्वेमेरधर्मशास्त्रप्रवीण-
क्षतारकुलमण्डनदाताराख्यगङ्गाधरशास्त्रिपुस्तकालयात्संपादितम् ।

मुद्रितानि तु—

४ ‘ कलक्चा एशियाटिक्सोसायटी ’ इत्यनया संस्थया मुद्रितं भाष्यं सूत्रपाठ-
सहितम् ।

५ आनन्दाश्रमे मुद्रितं जैमिनीयाधिकरणरत्नमालासंज्ञकम् ।

६ कुतूहलवृत्तिर्नाम वाणीविलासगुट्टणालये मुद्रितमपूर्णम् ।

७ जैमिनीयसूत्रवृत्त्यारूपम्—काश्या मुद्रितम् ।

८ तन्त्रवार्तिक टुप्टीका च काश्या मुद्रितम् ।

९ शास्त्रटीपिका निर्णयमागरीया ।

१० तत्रत्येव माट्टीपिका च ।

११ माट्टीस्तुम काञ्चया काश्या च मुद्रित ।

१२ जैमिनीयसूत्रमात्रयुतमेकम् ।

तदेतेषु पाठभेदप्रदर्शनाय लिखित न्येवाङ्गीकृतानि न मुद्रितानि । तत्र तु कानि-
चनाक्षराणि, केचन शब्दा अपि दोषस्वरलनादिप्रधानमनुष्यस्वामाङ्गाद्बहुदोषसंभाष-
नाया समाहितत्वात् कुतूहलवृत्तौ तु बहवः पाठभेदा प्रदर्शिता इति ।

तदेतद्यद्यपि लिखितेष्वपि समान तथाऽपि मुद्रितपुस्तकान्मन्यूनदोषो ह्येतेष्वधिगत
इति लिखितम् ।

तत्रेमाः सज्ञा —

श्रीः—प्राच्यविद्यासशौचनमन्दिरस्यमुत्तम पूर्णम् ।

ग—कुतूहलवृत्तिर्वाणिविलासिया ।

णै—‘ कलिकातानगरीय एशियाटिक् सोमायटी ’ इत्यारूपसंस्थास्यम् ।

शा—मुम्बापुरीस्यम् । एलिफन्टनजॉलेन इत्य रूपशास्त्रीयम् ।

य—शैस्तुमारूपं दातारीयम् ।

न—वार्तिकटुप्टीकापुस्तकम् ।

मः—इतरत् ।

एतेषु ग्रामज्ञकपुस्तकस्य एव पाठ इतरपाठैर्विचार्यैव मुद्रा स्वीकृतोऽस्ति अन्यस्य तु
अत्र प्रदर्शनमात्रं क्वचित् प्रियते । तदेद द्विचामित विचारार्थक परिनिष्ठितमतयक्षाऽऽ
कृतयन्त्विति सर्वमनवद्यम्, एवं सानन्दमावेद्ययानि विदुषः प्राणि प्रकाशक —

आपटेमुटोद्भवो गणेशात्मनो विनायकपरायः ।

(आनन्दाश्रमस्थानेर्निगमट्टी) ।

मीमांसाविद्यालयविज्ञानम् ।

विदितमेवेदं यः किल मगवतो अभिनेदर्शनं सर्वोत्कर्षेण सर्वदर्शनमूर्धामिपिक्तमिति
 ज्ञेयमिति विद्वद्वरेण्यैरिति । यस्य च दर्शनस्य अध्ययनाद्यपनकृते भूयसाऽनेहसा
 प्रयतमानेन मीमांसाविद्यालयपरिष्कारेण मूयो द्रव्यं व्यधीकृत्य, ये च महेश्वरान-
 कीयपरीक्षासमिति मीमांसाविद्वत्परीक्षायां प्रथमकक्षायामुत्तीर्णा ब्रह्मश्रीसुखावधानिनः,
 ये च पुनर्वैश्वश्रीविद्वच्छिरोमणि के० रामाशक्ति (कृष्णशास्त्रपरनामधेय) धर्माधिकारि-
 कृपाकटाक्षेण, श्री ६ महामहोपाध्याय पूज्यपादविरूपाक्षशास्त्रिणामनुग्रहेण च, श्री १०८
 श्रीमद्भगवत्पूज्यपादश्रीवाहनशतारायणभरतकृतसहायेन विद्यालयोद्दिष्टकार्यविभागसं-
 स्कृताः । तांश्च तत आनीय विद्यालये तन्वर्तकमुष्टीकसुतशान्तरमाप्यसहित-
 अभिनिर्देशनसंशोधनकार्येऽन्यापनकार्ये च ते नियोजिताः । तैश्चैतत्कार्यं सावधानतया
 कृतम् । एवं संशोधितं पुस्तकमानन्दश्रीधर्माधिकारि 'विनायक गणेश आपटे' इत्येतेषां
 सविधे समर्पितम् । तैश्च तदेतावत्कालेनाऽऽन्वर्तकसंस्कारमागच्छेत्तान्वाश्रमसंस्कृतग्रन्था-
 वस्था प्रकाशितम् । अन्वर्तकसंस्कारपरमाधीनितं विद्यालयो न विस्मरिष्यति ।

मीमांसाशास्त्रशास्त्रमाप्यवार्तिकविषये यत्किञ्चित्पाण्डित्यप्रकाण्डानां वक्तव्यमासीत्तत्सर्वं
 विस्तरशः श्री ६ पूज्यपादेः प्रथमभाषीयोपेक्षाते निरवर्णाति नात्र किमप्युल्लेख्यमव-
 शिष्यते ।

परमन्वदेतदेकमेवास्माकमिदानीं कार्यं नान्तरीयकमिति तत्र उच्युक्ताः स्मः ।

अतिकठिनेऽस्मिन्माप्यवार्तिकविषयसंशोधनकार्ये चैर्द्वयद्वारा पुस्तकादिद्वारा च

साहाय्यमनुरोधाय तेषां नाममात्रमत्रोद्दिश्य वा अनुशाः स्मः ।

१ माडारवर गोरि ० रि० इन्स्टिट्यूट इत्याख्यसंस्थाद्वारा डॉ. श्रीपाद कृष्ण नेलवलकर

२ एल.फि.एन कॉलेज इत्याख्यमहाशालाद्वारा 'अश्वत्थामा बाळाचार्य गजेंद्रगडकर'

३ अरिगतमीमांसाशास्त्रतत्त्वा विपनामधेसराः 'नरहरि शिवराम पराजपे'

४ अग्निहोत्रनिधिव्यवस्थापकमहाशयाः 'दत्तत्रेय वामन पोतदार'

तत्र प्रथमो भागो मीमांसाशास्त्रमन्त्रिनिष्ठासुभिर्नामपुरीवैर्महाभागैः संशोधनद्रव्यं
 प्रदाय उपकृतो मीमांसाविद्यालयः ।

द्वितीयोऽयं भागस्तु विदर्भदेशाञ्ज्करणभूत 'भुठडाणा' नगरवासिभिर्गोर्द-कानिष्कर-
 काले-देशपाटे-गळसुळे इत्येतेर्महाशयैः संशोधनद्रव्यं प्रदाय कर्णीकृतो विद्यालयः ।

तदेतेषां प्रतिकूलसमयेऽपि कृतसहायानां अभिनीयतन्वसंशोधनदत्तदृष्टीनामुपकारकृति-
 फयं नु नःमास्माकं विस्मरणविधात् ।

एतावता मूयसा द्रव्यव्ययेन मागद्वये तृतीयाध्यायान्तं तन्त्रवार्तिकशाबरभाष्ययुतं च जैमिनेर्दर्शनं समाप्तिमगात् । अवाशिष्टे तृतीये मागे टुप्टीकाशाबरभाष्यसहितं जैमिनेर्दर्शनमचिरादेव विद्यालयेन संशोध्यऽऽनुदाश्रमविधिवारिणा हस्ते समर्प्येत । तैश्चापि सानन्दं तत्प्रकाश्येत । इति सर्वेषामुपकारजातं स्मारं स्मारमस्माद्विज्ञानाद्विरतिमनुभवामः ।

अङ्गत्वनिरुक्तिर्नामापूर्वोऽयं ग्रन्थः श्रीगुरुवर्धवैद्यनाथशास्त्रिभिर्महता प्रयासेन विद्यालयाय संशोध्य समर्पितः सोऽप्यत्र निवेशितः । केयमस्यापूर्वता वर्णनीया—भगवतो जैमिने सूत्राणि त्रयः किल विद्वन्मूर्धन्या भगवत्या वाग्देवताया उपासका व्याचिरव्यासुः । मुरारिमिश्रः प्रभाकरः कुमारिलभट्टश्च । तत्र भगवन्तौ कुमारिलभट्टप्रमाकरो विदुषा संसदि सुप्रथितौ स्तः । भगवान् मुरारिस्तु प्रायः स्मृतिपथाद्ग्रन्थतो नामतोऽपि चातीतः । अतोऽप्य ग्रन्थजात दुर्लभं तथाऽपि गुरुरचरणैस्तन्महता पारिश्रमेण संपाद्य उत्तमरीत्या संशोध्य विद्यालयकृतेऽर्पितमिति पुनरेकवारं तेषामुपकृती प्रशंसन्तो विरमामः । यदुल्लेखं विना चैतद्विज्ञानोऽल्लसमापन न भवति तच्चैतत्—उत्पिनत्रेङ्गिरिकुलभूपणैस्तर्कालंकारतर्कविद्वान्, इत्यादिविद्वद्गोष्ठिसादरसमर्पितपदवीभूषितविग्रहैः, धारवाहनगरीयनगद्गुरुशंकराचार्यपाठशालीयप्रधानसंस्कृताध्यापकैर्नागेशशास्त्रिभिः प्रथमद्वितीयमागसंशोधने यदतुलसहायकमाराचित तदुपकारमराकान्ता वयं पुनस्तदग्रे कथमपि उन्नता मयामः । इति शिवम् ।

विद्वद्वशंवदौ

पुण्यपत्तनीयमी-
मासाविद्यालयः

}

वामन रामचंद्र किंजवडेकर.

दिनकर बलवंत देवधर. एम्. ए.

मीमासाविद्यालयकार्यकारिसमितिकार्यवाहाच्यशौ.

मीमांसादर्शने द्वितीयभागे भाष्यकारियाधिकरणसूचीपत्रम् ।

उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या

अधिकरणनामानि

अ

नाशिविहरणादिमन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।	७९८-७९९
अनारम्याधीतमाप्तदृश्यस्य प्रकृतावनिवेशाधिकरणम् ।	१०२९-१०३२
अनुज्ञापूर्वकं मत्ताधिकरणम् ।	१०११
अनुवपट्कारदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९७
अन्तर्बहिर्बहिर्दिपदलक्षितदेशविशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ।	१०८२-१०८४
अभिक्रमणाधिकरणम् ।	७२९-७३१
अभिमर्शनादेशरङ्गप्रवानसाधारणहविर्मात्रार्थनाधिकरणम् ।	१०७९-१०८०
अभ्यासाधिकरणम् ।	४६७-४७२
अंशत्रायग्रहयोज्येतिष्टोमार्थताधिकरणम् ।	६०९-६१०
अरुणाधिकरणम् ।	६७३-६९८
अनेष्ट्यधिकरणम् ।	९७८-९८८
अथप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणम् ।	९६३-९६९
अर्हानाधिकरणम् ।	८६२-८६९

आ

आग्नेयपुनःश्रुतेस्तुत्यर्थनाधिकरणम् ।	६२१-६२३
आग्नेष्ट्याधिकरणम् ।	७७३-७८१
आधाराग्नीहोत्राधिकरणम् ।	४९७-९०९
आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ।	१०३७-१०३८
आधानस्य प्रकृतिविश्रुत्यर्थताधिकरणम् ।	१०३८-१०४०
आनन्तर्यानियामकत्वाधिकरणम् ।	७४०-७४२
आनर्थक्यतदङ्गाधिकरणम् ।	७२७-७२९

इ

इन्द्रयोनाधिकरणम् ।	{ ७८६-७८८
इन्द्रियनामाधिकरणम् ।	{ ८०१-८०२
	९३९-९३१

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
इष्टावर्माणामनारभ्योत्पन्नविनियुक्तचिन्त्रिण्यादीष्टकार्थताधि०	१०१६
उ	
उद्गातृचमसे ससुब्रह्मण्याना मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००१-१००४
उपगातृणामृत्विग्भ्योऽनन्यत्वाधिकरणम् ।	१०९४
उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ।	७३२-७३६
उपाशुत्वस्य ऋभ्योष्टिप्रधानमात्रात्त्वाधिकरणम् ।	११३६
उपाशुयाजाद्यर्थहविर्म्यं शेषकार्याननुष्ठानाधिकरणम् ।	९८९-९९४
उपाशुयाजाधिकरणम् ।	४८९-४९७
ऋ	
ऋत्विक्कम्काराणां सर्वत्विक्प्रमताधिकरणम् ।	१११६-१११७
ऋत्विजा सहानियमाधिकरणम् ।	१०८९-१०९१
ए	
एकपात्राणामनुज्ञाप्य मक्षणाधिकरणम् ।	१०१२-१०१३
एकपात्र मक्षसमुच्चय्याधिकरणम् ।	१००९-१०१०
ऐ	
ऐन्द्रवायवस्य मशतन्प्रत्वाभावाधिकरणम् ।	९९७-९९८
ऐन्द्राग्नाभस्यामन्त्रत्वाधिकरणम् ।	७९९-८००
ऐन्द्रचधिकरणम् ।	७९२-७९९
क	
करणमन्त्रप्रकाश्यफलभ्य यानमानत्वाधिकरणम् ।	११३०-११३२
करणमन्त्रेषु वर्णोपयोगिप्रकाश्यमानकल्भ्य ऋत्विगा मित्वाधिकरणम् ।	११३२
कर्षाधिकरणम् ।	९००-९४३
ऋभविनियोगाधिकरणम् ।	८१९-८२०
ग	
गापत्रच्छन्दस इत्यादर्नात्तद्वि विनियोगाधिकरणम् ।	८०१
मुगसामानाभाश्रयेण सह सामानविद्याभावाधिकरणम् ।	१०६०-१०७३

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
गुणजन्यकामानां यानमानत्वाधिकरणम् ।	१११७-११६८
गुणप्रत्युदाहरणाधिकरणम् ।	११६
गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणम् ।	८०२-८१४
गुणाधिकरणम् ।	१३१-१३२
ग्रहवर्णाभिनारम्भाद्यतिशयप्रहाराधिकरणम् ।	१०११-१०१६
ग्रहवर्णां सवनत्रयसंबन्धिग्रहार्थताधिकरणम् ।	१०१३
ग्रहेकत्वाधिकरणम् ।	६९९-७२४
च	
चतुर्धाकरणस्य मक्षार्थताधिकरणम् ।	९८६-९८८
चतुर्धाकरणाधिकरणम् ।	७४२-७४६
चमसहोमैषध्वर्युक्तकृत्वाधिकरणम् ।	११०८-११०९
चमसाधिकरणम् ।	७२४-७२७
चमसाध्वर्युणां दशत्वानियमाधिकरणम् ।	१०९२
चमसाध्वर्युणां पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९१
चमसाध्वर्युणां बहुत्वाधिकरणम् ।	१०९१-१०९२
चमसिनां सोमभक्ष्यप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९९-१०००
चयनस्याशिसंस्कारार्थताधिकरणम् ।	६१०-६१३
चरोरुपचानार्थताधिकरणम् ।	६०४-६०६
ज	
जज्ञम्पमानाधिकरणम् ।	८६८-८७१
जघादीनां वैदिककर्माङ्गत्वाधिकरणम् ।	९११-९१७
जाघ्न्यधिकरणम् ।	८६८-८७१
त	
तपसो यानमानत्वाधिकरणम्	११११-१११६
तृप्तिप्रकाशकमन्त्रस्य मक्षमन्त्रैकवारयताधिकरणम् ।	७८६-७८६
तेषानर्थाधिकरणम् ।	६६१-६७०
द	
दक्षिणहविर्धानदेशस्यानुवचनार्थताधिकरणम् ।	१०८४-१०८६
दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	१११२
दाशापणपञ्चाधिकरणम् ।	११४-११७

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
द्विचिमागाधिकरणम् ।	८९८-८९९
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०८१-१०८२
दृष्टिनवनीताज्यस्य द्येनपयोगान्न्वर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् ।	११३६-११३७
देवतासंयोगाभावे यागविधायकत्वाधिकरणम् ।	६०२-६०४
द्रव्यदेवतासंयोगे यागविधायकत्वाधिकरणम् ।	५९७-६०२
द्रव्यविषये, उद्देयतावच्छेदकनिरूपणाधिकरणम् ।	६७१-६७२
द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।	११३३
द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ।	११२२-११२३
न्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ।	११२०

न

नित्यनैमित्तिकयोरसामानविभ्याधिकरणम् ।	१०५६-१०५८
निर्वीनाधिकरणम् ।	८८९-८९५
नैमित्तिकप्रतिपदादेशत्कर्षाधिकरणम् ।	८६५-८६७
नैमित्तिकसाष्टदश्यादेः प्रवृत्त्यर्थताधिकरणम् ।	१०३२-१०३७

प

परापिदिताधिकरणम् ।	८०९-९००
पर्णतादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ।	१०२५-१०२९
पवमानेष्टिषु पवमानेष्टचननिदेशाधिकरणम् ।	१०४०-१०४२
पशुधर्माणामुपकरणादीनामश्लेषोदीयमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०४२-१०५२
पशुमोषाधिकरणम् ।	५९९-५२२
पात्नीवतमक्षणे अर्थशिनोऽनुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९४-७९७
पात्नीवतमक्षणे स्वदुरनुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९३-७९४
पात्नीवतमक्षणे पूर्वदेवतानुपलक्षणाधिकरणम् ।	७९१-७९३
पात्नीवताधिकरणम् ।	६०६-६०८
पुनरमुर्ध्नातमक्षणे, इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ।	७८८-७९१
पेवणस्य अरविनियोगाधिकरणम् ।	८८१-८८३
पेवणस्य वृषमाश्रयदेवत्वपरुविनियोगाधिकरणम् ।	८८३-८८९
पेवणाधिकरणम् ।	८८०-८८१
पर्णमाश्रयधिकरणम् ।	४७३-४८९
पुनरुर्ध्नाविनियोगाधिकरणम् ।	८१९-८१८

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
प्रकरणान्तराधिकरणम् ।	६१३-६१७
प्रकृतुरोदाशादीनां विधानार्थताधिकरणम् ।	११३५-११३६
प्रकृतावपि लघनादेरसर्वार्थताधिकरणम् ।	११३४-११३५
प्रथमोपस्थितेन शेषकर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।	९८३
प्रवर्ग्याधिकरणम् ।	८७६-८८०
प्राकृतधर्माणां विकृतावपूर्ववद्ग्राधानङ्करवाधिकरणम् ।	११३३-११३४
प्रैषप्रैषार्थयोर्भिलकर्तृकत्वाधिकरणम् ।	११२७-११२८
प्रैषस्याऽऽश्वर्थवत्त्वाधिकरणम् ।	११२९
प्रैषान्तानुवचनेष्वेव मैत्रावरणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ।	११०६-११०८
श्रोत्राह्नमन्त्राणां यागमानवाधिकरणम् ।	१११८-१११९
फ .	
फलत्रयसाधिकरणम् ।	१०१६-१०२०
फलसंस्कार्ययोः कर्मभेदकत्वाधिकरणम् ।	६१७-६१८
घ	
बर्हिःरादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याधिकरणम् ।	१०७३-१०७७
चलावलाधिकरणम् ।	८२१-८६२
महादीनामृत्विक्त्वनियमाधिकरणम् ।	१०९९-११०१
भ	
भक्षानुवाकस्य यथाश्लिङ्गं विनियोगाधिकरणम् ।	७८२-७८५
म	
मन्त्राणां मुख्यार्थविनियोगाधिकरणम् ।	७४५-७५१
मुख्यप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ।	१०५८-१०५९
मुख्यमन्दसदृशप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ।	१०५९-१०६०
य	
यजमानभिन्नकर्त्रन्तरप्रतिषादनाधिकरणम् ।	१०८६-१०८९
यजमानसोमवमने, इष्टिविधानाधिकरणम् ।	९७१-९७३
यजमानस्य वषट्कारमक्षप्रतिषादनाधिकरणम् ।	१०१३-१०२६
यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ।	१०७७-१०७८
यावज्जीवाधिकरणम् ।	६२३-६२१
र	
रथन्तराधिकरणम् ।	९७०-७७८

अधिष्करणनामानि	उपक्रमोपमंहारावेदिनी संख्या
रक्षणाचर्मसाधारणयाधिकरणम् ।	१०१४-१०१५
राजन्यचमसे ब्राह्मणाना मस्यप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१०२१-१०२४
रेवत्याधिकरणम् ।	१११२-१११३
छ	
छिह्नस्य दुर्बुत्प्रमाणोपजावित्त्वाधिकरणम् ।	७७१-७७३
च	
चपनादिसंस्काराणा यानमानत्वाधिकरणम् ।	१११२-१११५
चमनाधिकरणम् ।	९६९-९७१
चपट्कर्तुं पथमं मस्यप्रतिप दनाधिकरणम् ।	१०१०-१०११
चपट्कारनिमित्तक मत्तान्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००६-१००८
वाजपेयादावाभिज्ञस्यैव वाचनाधिकरणम् ।	११२१-११२२
वारणादीना सर्वयज्ञाङ्गताधिकरणम् ।	७३६-७३८
वारणेष्टैर्वाटिकाश्चदाननिमित्तताधिकरणम् ।	९५७-९६१
वार्त्रेण्यदीनामाज्यभागाङ्गताधिकरणम् ।	७३८-७४०
विशिष्टाघानविधेयत्वाधिकरणम् ।	९८८-९९४
वेदमेतेन श्रूयमाणेषु त्रयोत्पत्तिनिर्णयाधिकरणम् ।	८१५ ८१६
वेदोपक्रमविहरणम् ।	८०३-८०९
वैदिकमन्त्रेणानुज्ञादानाधिकरणम् ।	१०१३
वैदिकमन्त्रेणानुज्ञापनाधिकरणम् ।	१०१२
श	
शब्दान्नराधिकरणम् ।	४६१-४६७
शामिपुत्रपृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९२-१०९३
शाखा-नगाधिकरणम् ।	६३१-६४६
शाखाहरण दीन मुमयदोहार्थताधिकरणम् ।	१०५२-१०५३
शेषप्रतिज्ञाधिकरणम् ।	६४७-६५३
शेषत्वनिर्वचनधिकरणम् ।	६५३-६६०
शेषत्वस्य उक्त्यनिर्देशाधिकरणम् ।	६६०-६६४
शरेनागी प्राशुताङ्गेषु नानाकर्तृत्वत्वाधिकरणम् ।	११०९-११११
स	
सप्तम्ययाज्ययाज्ञीनि नियन्त्रणार्थकर्तृताधिकरणम् ।	११०२-११०५

अधिकरणनामानि	उपक्रमोपसंहारावेदिनी संख्या
समाख्याविनियोगाधिकरणम् ।	८२०-८२१
संख्याधिकरणम् ।	९२२-९२८
संज्ञाधिकरणम् ।	९२८-९३१
संनर्दनाधिकरणम् ।	८७१-८७६
संनिधौ फलादेः कर्मभेदकत्वाभावाधिकरणम् ।	६१९-६२०
संवादाधिकरणम् ।	९९१-९९२
सर्वपरिदानाधिकरणम् ।	९४९-९५०
सर्वपृष्ठाया शेषकार्यतन्त्रताधिकरणम् ।	९९६-९९७
सर्वप्रदानाधिकरणम् ।	९७३-९८३
सर्वेभ्यः शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम्	९८४-९८५
सर्वेषामृत्विक्शब्दावाच्यताधिकरणम् ।	१०९४
सर्वेषामेव इयेनीयाज्यकार्याणां दतिनवनीताधिकरणम् ।	११३७-११३९
सवनीयहविषा मासमयत्वाधिकरणम् ।	११३९-११४०
साकंप्रत्यागौ शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४
सामान्यसमाख्यातकर्तृविशेषसमाख्यादिना भाषाधिकरणम् ।	११०६
सूक्तवाकस्य विमज्ज विनियोगाधिकरणम् ।	७६५-७७०
सूक्तवाकाधिकरणम् ।	७९९-७६४
सोमविक्रेतुवृत्तेभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ।	१०९४
सोमे मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	९९८-९९९
सौत्रामण्या शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ।	९९४-९९५
सौमराधिकरणम् ।	९६३-९७०
सौमिकवेदेरङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ।	१०७८-१०८०
स्वामिनः सप्तदशस्वाधिकरणम् ।	१०११-११०२

४

हविष्कृन्मन्त्रविनियोगाधिकरणम् ।	७५५-७५८
हारियोजने प्रावस्तुतोऽपि मक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००४-१००६
हिरण्यवारजाधिकरणम् ।	९९१-९९५
होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ।	११२३-११२७
होमाग्निपथनिमित्तकमक्षप्रतिपादनाधिकरणम् ।	१००८-१००९

समाप्तं चाधिकरणवर्णानुक्रममूचीपत्रम् ।

===

[१] सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ पू०

अनारभ्य किंचिदुच्यते । यस्य खादिरः सुबो भवति स ऋन्दसा-
मेव रसेभावयति । सरसा अस्याऽऽहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, इत्येवमादि । तत्र संदेहः । किं,
खादिरता सुबे, पालाशता जुह्वां, प्रकृतौ निविशत उत प्रकृतौ विकृतौ
चेति । किं प्राप्तम् । सर्वार्थमप्रकरणात् । प्रकृतिविकृत्यर्थभेवंजातीय-
कम् । कुतः । अप्रकरणात् । न कस्यचित्प्रकरणे श्रूयन्ते । तानि
वाक्येन सर्वत्र भवेयुरिति ॥ १ ॥

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

प्रकृतौ वा निविशेरन्नारभ्याधीतानि पात्राणि । कुतः । अद्विरु-
क्तत्वात् । एवमद्विरुक्तं भविष्यतीति । द्विरुक्ततायां को दोषः । असंभव
इति ब्रूमः । यदि प्रकृतौ विकृतौ च भवति, अस्ति तत्, प्रकृतौ । प्रकृतौ

इदानीमनारभ्याधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकृति-
प्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्वमिति विचारः । तत्र ध्रुत्यादिपट्काभावेऽप्यश्वप्रतिप्रदृष्टि-
षत्क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः । सुवाद्युद्देशेन हि, अत्र खादिरस्तादीनि विधीयन्ते । ते
च सुवादर्यः 'सुवेणावयति' 'सुवेणाऽऽघारमाघारयति' 'सुवेण पार्वणौ जुहोति'
'जुह्वा जुहोति' इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन प्रतिपादिताः । तत्संबन्धित्वेन चोप-
नीतमात्राण्येव खादिरस्तादीनि सुवसंस्पर्शानां क्रतुवर्णनानि गृह्यन्ते । न हि तेषा-
मन्यत्कलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च निर्यापाराज्जातिविशेषात्कलोत्पत्तिरवश्यते ।
न च व्यापारसंबन्धजननार्था काचित्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते । नापि वाक्योपात्ता । न
चात्र सुवादिर्विधीयते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः सुवाद्यनुषादेन विधीयमानानां खादि-
रस्तादीनां सुवादिस्वरूपेऽन्यथाऽप्युपपद्यमानेऽनर्थकं विधानमिति तदुपपत्तित्कर्मसं-
बन्धो विज्ञायते । तत्रानारभ्यवादत्वादेव सुवादिंसंबन्धस्य प्रकृतिविकृतिपत्रविशेषात्स-
र्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ॥ १ ॥

सर्वविधीनामप्राप्त्यविषयत्वाद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र खादिरस्ताद्युपदेशः ।
प्रकृतौ च न कुतश्चिन्नाप्तिः । विकृतिप्वद्धान्तरार्थमवदयकल्पनीयेनातिदेशेन खादि-

चेदस्ति, चोदकेनैव विकृतिं प्राप्नोति । ततो नानारभ्यविधिमाका-
ङ्क्षति । तस्मादनाकाङ्क्षितत्वादनारभ्यविधिर्न तत्र विदधाति । तेन
ब्रूमः प्रकृत्यर्थ एवेति ॥ २ ॥

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ॥ ३ ॥

अप्रकरणात्प्रकृतिविकृत्यर्थमेवेत्युच्यते । यत्तु, चोदकेन प्राप्नो-
तीति । अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चोदकमाकाङ्क्षति । तस्मादनार-
भ्यविधिवर्जं चोदकः प्रापयिष्यति । अनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण
सुत्रे स्वादिरता, चोदकवाक्येनाऽऽनुमानिकेन विकृतौ । आनुमानिकाच्च
प्रत्यक्षं बलवत् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ३ ॥

दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥

यद्यनारभ्यविधिश्चोदकादहलीयान्, अनारभ्यविधिना प्राप्ते न चो-
दकमाकाङ्क्षति । निराकाङ्क्षे विकृते कर्मणि चोदको नैव प्राप्नोति ।
तत्र प्रयाजादीनां दर्शनं नैवोपपद्येत । दृश्यन्ते च प्रयाजादयः क्वचित्,
प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति, इति । अथ चोदको बलीयांस्तत
एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ४ ॥

न चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥

न प्रकृत्यर्थः सर्वार्थ इति ब्रूमः । अपकरणे समान्नात् । यदुक्तमनार-

रत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते । तेन द्विरुक्तस्यासंभव इत्याह । तव द्विरुक्त-
त्वाद्द्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ॥ २ ॥

प्राप्तेरिति वा पाठः । सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याद्यं, तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुप-
देशो विहन्यते, न पुनरुपदेशसिद्धमतिदेश एव प्रापयेदिति । युक्तं च पदार्थविप्रकर्षा-
दतिदेशो न स्यात् । संनिवर्षात्तु पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अथोच्येत, सामान्य-
विषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति । तदतिदेशोऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम् । तस्मात्स-
र्वार्थोऽनारभ्यवाद इति ॥ ३ ॥

स्थिताया प्रतिज्ञाया चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेना-
वच्छेदत्वादतिदेशो नैव स्यात् । कुतः । शक्येति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं स्वादिरत्वं
प्राप्तनोपपत्तरमाचने दृष्टशक्तित्वाद्द्विकृतिं निष्ठाकाङ्क्षितुम् । ततश्च प्रयाजादिदर्शनं
विरच्यते । तस्मादतिदेशविनिर्मुक्त्या प्रकृत्यावेव निवेशो युक्त इति ॥ ४ ॥

नैतावता शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्तयिष्येत् । न ह्येकस्मिन्नंशोऽतिदेशो भाषितः सर्वत्रैव
प्राप्तिने मन्वति । तथापि श्रैः कृतेषु निवर्तितेषु च न प्रयाजादयो निवर्त्यन्ते ।

भ्यविधिना निराकाङ्क्षस्य न चोदक इति । तत्रोपपद्यते । न ह्यनारभ्य-
विधिभ्योदनां निराकाङ्क्षी करोति । प्राप्तं हि चोदकेन सुवे खादिरताऽ-
नारभ्यविधिना श्रयया विधातुम् । असति चोदकेऽनारभ्यविधिरपि
नास्ति । न चानारभ्यविधिः सुर्वं प्रापयति, तस्य च खादिरताम् ।
कृतः । चोदनेकाध्यात् । एकार्थो हि चोदना, यस्य खादिरः सुवो
भवति, इति । न चात्र सुवः खादिरता चोभयं विधीयते । सुवस्य
सतः खादिरतामेव शब्द आह । स च चोदकेन प्राप्तः । तस्मादस्ति
चोदकः । स ह्यनारभ्यविधिवाक्यस्य प्रत्यक्षत्वात्तं वर्जयित्वाऽन्यं
प्रापयति । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः ॥ ५ ॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥ ६ ॥

इति चेत्प्रशस्यति, उत्पत्तिरेषां प्रकृतिविधिभिस्तुल्या, प्रकृतावङ्गानि
संक्षेपेण विस्तरेण चोच्यन्ते । पञ्च प्रयाजान्यजति इति संक्षेपेण ।
समिधौ यजति इत्येवमादिना विस्तरेण । इहापि यस्य खादिरः सुवो
भवति, इत्येवमादिर्विस्तरः, यस्यैवंरूपाः सुच इति संक्षेपः । एवं-
रूपः प्रकृतौ विधिर्दृष्टः, अपमप्येवंरूपः । तस्मात्प्रकृत इति सामान्यतो
दृष्टानुमानम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिरिति ॥ ६ ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥

नैतदेवम् । न ह्येवं जातीयकं सामान्यतो दृष्टं साधकं भवति ।

समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते । तेन खादिरत्वादिप्राप्त्यंशमात्रादातिदेशो निव-
र्तते । न च खादिरत्वप्रकृत्यामकत्वाच्छक्तोति विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुम् । युगपच्च
प्रकृतिविकृतयोः प्रवर्तमानमशक्यं बलसोपकारत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षं तु
तत्, सुवमाप्त्यभावात् । न चातिदेशाम्यनुज्ञामन्तरेण सुवप्राप्तिः संभवति । न चैत-
द्वाक्यं सुवस्यापि विशाधकम् । प्रवानक्रियानुषादाने सति विशिष्टविधानेऽनुषधयामने
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादनारभ्यवादविधिप्राप्तौ सुवस्य खादिरत्वे तद्वर्ज्यतिदेशः
कल्पयितव्यः ॥ ७ ॥

अत्र तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थोऽनारभ्यविधिः संक्षेपविस्तारार्थां विधीयमानत्वा-
त्प्रयानादिवदिति ॥ ८ ॥

न तावदीदृशोऽनुमानस्य गतिरित्युक्तम् । अपि चानुमानमप्येतन्न भवति ।

१ चोदन्त इति पा० । २ यस्यैवंरूपः सुव इति पा० । ३ ईदृशेऽर्थे—शब्दैकसमधिगम्येत्थं
इत्यर्थः । ४ उक्तमिति—उक्तं पादे प्रत्यक्षपूत्रे श्लोकवार्तिके । 'तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केनचिद्रस्तुत्या चह ।
धर्मस्य नादुमेवत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥ १९ ॥ इत्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

केवलमत्र प्राकृतविधिसारूप्यं, न तु प्रकृतावेवञ्जवतीति प्रमाणमस्ति ।
 अपि च विकृतावपि संक्षेपविस्तराभ्यामङ्गानि विधीयन्ते । तिस्र
 आहुतीर्जुहोति, इति संक्षेपः । आमनमस्यामनस्य देवा इति विस्तरः ।
 अनो वैकृतैरप्यनारभ्यविधयस्तुल्याः । तस्मादयमहेतुः, प्रकृति-
 निवेशस्य ॥ ७ ॥

चोदनार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

तुशब्दः पक्षं ध्यावर्तयति । न सर्वार्थोऽनारभ्यविधिः । प्रकृत्यर्थः
 स इति द्रूमः । कृतः । चोदनार्थकात्स्न्यात् । कृत्स्नं चोदकः प्रापयति,
 नानारभ्यविधिना वैकृतमपूर्वं निराकाङ्क्षम् । पात्राणां हि तद्वाक्येन,

अनैकान्तिरुत्वात् । विकृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यां विधिरुपलभ्यते । तत्रैतत्स्यात् ।
 एकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तारयोरन्यतरो नैव विधायक इति । तदपि प्रकृतौ तुल्य-
 मिति हेतोरसिद्धता । तेनावश्यं विध्यनुवादमिरपेक्षं संक्षेपविस्तारामिधानमात्रं हेतुर्व-
 क्षण्यः । स चानैकान्तिक इत्युक्तम् । एवं वा । स्वगोत्रेण सूश्रद्धयं गमयितव्यम् ।
 इति चेत्—तत्सर्वार्थत्वं पश्यसि, तदयुक्तम् । यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र
 तदङ्गं जातिविधातुं शक्यते । न च विकृतावुत्पत्तिः । अतः पात्रशून्यायां तस्याम-
 शक्या जातिविधातुम् । प्राप्तिवैषम्यात् । यदि हि प्रकृतिविकृतयोस्तुल्यवत्पात्राणि प्राप्नु-
 युस्ततः सर्वाभ्योद्देशेन जातिविधानमवकरूपेत । न त्वेवम् । तस्मात्प्रकृत्यर्थैव युक्तेति ।
 तत्रोत्तरं ' न तुल्यत्वात् ' इति । सर्वथाऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चोप-
 देशेन प्राप्त्या चातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वाऽपि प्राप्तित्वेन द्रुष्या । यद्यप्युपदेशातिदे-
 शयोः संनिकर्षविप्रकर्षां विद्येते तथाऽपि तौ स्वविषय एव बलाबलं कुरुतो नानारभ्य-
 वादेन सह । अनारभ्यवादो हि पात्रद्वारेण क्रतुगामित्वाद्भिप्रवृष्टतरः । तस्मात्सर्वार्थः ।
 तद्वर्जं चातिदेशः ॥ ७ ॥

' प्रकृतौ वा द्विरुत्त्वात् ' इत्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु तद्वर्जं यापयिष्यतीति । तद-
 युक्तम् । कुतः ।

वर्तेत यदि भेदेन प्रकृत्यङ्केषु चोदकः ।

तत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्तेते ॥

पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्वेदात्कदाचिद्भेदो भवेत् । यागगतस्र
 व्यापारोऽतिदिश्यते इति दशमे वक्ष्यामः । स च निरवयवत्वाद्युगपदति-
 दिश्यते । अनेन चाऽऽमसिद्धार्थं युगपदेव प्रयानाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते । तैश्च प्रया-
 नादयः । प्रयानादिमिरपि स्वशास्त्राणि । तेन प्रकृतिवदित्येवंरूपस्यातिदेशस्यैकत्वा-

न यागानाम् । यागाद्योदनालिङ्गसंयोगात्प्रकृतिमपेक्षन्ते, तथा सदै-
कवाक्यतां यान्ति । प्राकृताश्च ताञ्छ्वनुवन्ति निराकाङ्क्षीकर्तुः,
नानारभ्यविधयः । तस्मादवश्यं चोदक उत्पादयितव्यः । स
चेदुत्पाद्यते, नार्योऽनारभ्यविधिना । न चासौ प्रकरणादीनामभावात्प्र-
वर्तमानोऽपि वैकृतेन यागेन संबध्येत । तस्माद्वैकृतेन कर्मणा नाना-
रभ्यविधिः संबध्यते । न तस्य वैकृतस्य मुख्यस्थानारभ्यविधिर्वाक्य-
शेषः । प्रकृतौ वेति विप्रतिषेधे, चोदकसामर्थ्यात्प्राकृते वाक्यशेषे
प्राप्तेऽनारभ्यविधिर्न भविष्यति । तस्मादनारभ्यविधिः प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

[२] प्रकरणविशेषानु विवृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥ सि० ।

अनारभ्य किञ्चित्, सामिधेनीनां परिमाणयाम्नातं, सप्तदश सा-
मिधेनीरनुभूयात्, इति । तत्र संदेहः । किमेतत्प्रकृतापुत्र विकृताविति ।

तस्माद्भेदविशिष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा, नैकदेशेषु । शौरपि कुशाः प्राप्ता एव
वाध्यन्त इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे । तद्यदि तावदनारभ्यवादानुरोधेन स्वादिरत्वादिवि-
षयेऽतिदेशः परित्यज्यते तत एवाङ्गान्तरेऽप्यपीति सर्वनिवृत्तिप्रसङ्गः । तत्र शोर्कम् ।
अप केसाचिन्प्राकृतानामनुरोधेन तद्विषयोऽतिदेशः प्रमाणं क्रियते, ततः स्वादिरत्वादि-
प्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं द्विरुक्तत्वं प्राप्नोति । यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणा-
ज्ञानमप्यतिक्रम्य विकृतयः प्राकृतं तावदगृह्णन्तीति सर्वत्र ह्यापदिप्यामः । तेनाप्य-
नारभ्यवादादतिदेशप्राप्तेः प्राभ्यग्य । अवश्यं च प्रकृतिषु स्तुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या ।
यावता च यत्र न स्तुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता स्वादिरत्वादयोऽपीति नोपदेशविषयत्वं
घटते । न चैषा क्रतुसंबन्धो विस्पष्टः । सोऽप्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्तुवादिद्वारेण कल्पयि-
त्व्याः । 'तत्सर्वस्ववादी' च प्रकृतिस्सम्बन्धं तावदनुपपच्छति । तेन च परिहृत आभ्यग्ये
विकृतिसंबन्धो निष्प्रमाणकः । प्रमाणवत्तरो ह्यतिदेशेन क्रतुसंबन्धः । येषां तु क्रतुसंबन्ध
एव प्रत्यक्षस्तेऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव । यथा 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्विज्ञ-
मन्वायसः' इत्येवमादयः । तस्मात्स्वादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥

(इति—पर्णतादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ १ ॥)

अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वधिकरणेनैव सामिधेनीसप्तदशानारभ्यवादस्य प्रकृ-

किं प्राप्तम् । पूर्वेण न्यायेन प्रकृताविति प्राप्तम् । प्रकृतौ च पाञ्च-
दश्यमात्रात्, तेन विकल्प इति । एवं भासे द्रुमः । विकृता-
वेवंनातीयको विधिः स्यात् । कस्मात् । प्रकृतेः पाञ्चदश्येन निराका-
ङ्क्षत्वात् । ननु विकल्पो भविष्यतीत्युक्तम् । प्रकरणविशेषात्पाञ्च-
दश्येन न विकल्पः । विषयशासनात् । विकृतौ त्वानुमानिकं पाञ्च-
दश्यं बाधित्वाऽनारभ्यविधिवाक्येन प्रत्यक्षेण साप्तदश्यं निवेक्ष्यते ।
आदिर्लक्ष्यं चैतत्प्रयोगवचनमुपसंहरिष्यति । तस्मादेवंजातीयकं विकृ-
त्यर्थम् ॥ ९ ॥

त्यर्थत्वे, प्रकरणाधीनेन पाञ्चदश्येन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्तयति । कथं
पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सहावृत्त्यबलस्य विकल्पोऽभिधीयते । आह ।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया ।

प्रत्यक्षो यत्र संन्यो विशेषेण प्रतीयते ॥

दृश्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगा-
दन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते । तस्मात्क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या । ततश्च किं प्रकरणमधिकं
करिष्यति । द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्धरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्तव्यः ।
न च प्रकरणं बाध्याद्बलवत्तरम् । अतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्बाध-
द्वयेन तुर्यबलेन विवक्ष्योऽवधार्यते । तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहा-
यी भवति तथाऽपि न तदनुरोधः कर्तव्यः । तस्मात्प्रकृत्यर्थं साप्तदश्यमिति प्राप्ते द्रुमः ।

तुल्यो यद्यपि संन्यः सामिधेनीः प्रतीयते ।

तथाऽपि क्रतुसंबन्धवैषम्यात् विकल्पते ॥

सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वेऽनर्धिका संरयेत्यवश्यं यागात्पूर्वसाधनत्वकारितः सं-
न्योऽमुपगन्तव्यः । न च यागात्पूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते लक्ष्यार्थं शक्यते
इति नवमे बक्ष्यामः । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्पाञ्चदश्यमपूर्वसंन्यप्रमाणप्रत्या-
सत्संबन्धः । विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुक्ते । साप्तदश्याच्च पाञ्च-
दश्यं श्रीप्रतरं प्रयोजनवदवधार्यते इति विधिकास्तवैषम्यादतुल्यबलत्वम् । अपि
च, क्रतुमविगुणं कर्तुं पुरुषः भवति न सामिधेनीः । कत्वज्ञत्वे च साप्तदश्यस्य
न किञ्चिच्छ्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे, यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मादेतत्पाञ्च-
दश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं तु केवलं

१ एवंजातीयकं विधेयि स्वादिति पा० । २ नवम इति—नवमाभ्यावायाधिकरणं कुरुषो-
दाणपि चारावहर इति शेषः ।

सामिधेन्यर्पमेव । तस्येदानीमानर्थक्यपरिहाराय खादिरत्वाविवक्तकृतसंबन्धः कल्प्यते, यदि त्वसौ प्रतीच्छेत् । न त्वसौ संख्यान्तरावरुद्धः, सम्प्रतीच्छति । तत्र सामिधेनीनामुपस्थाऽप्यवैगुण्यं भवति । क्रतोः पुनः पाञ्चदशयेन । न तत्र कांस्यमोजिवदमुस्येऽप्यविरोधः स्यात्किमङ्ग पुनर्थब्राह्मणविरोध एव स्पष्टः । तस्मात्कत्ववष्टम्पदार्पितेन पाञ्चदशयेनोत्कालितं साप्तदश्यम् । क्लिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं (नैव) विकृतीः प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतः रावरुद्धत्वात्ताम्बो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयस्त्वेनैवावधार्यत इति व्यवस्थायामुक्तायामुच्यते—

न साप्तदश्यं बलवद्विकृतिष्वौपदेशिकम् ।
 अनारम्यविधेस्तादि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥
 विकृतीनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे ।
 अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदश्यस्य तास्वपि ॥
 यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृती बलवत्तरम् ।
 तथाऽतिदेशवित्कार्तं कत्वङ्गं विकृतिष्वपि ॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतीरनुप्रवेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्योऽतिदेशेन प्राप्स्यन्ते तदा पाञ्चदश्यमपि बलवन्तोपकारसंबन्धं तापिरेष सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तदश्यबाधकं भविष्यति । तस्माद्यास्वेव पशुमित्रविन्दाश्वर-करुपादौ साप्तदश्यं प्रकरणाविहितं तास्वेव तदतिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निषिद्यते ।

नानारम्यविधिप्राप्त्या सर्वास्वेव भविष्यति ।
 पशवादिव्यतिरिक्तासु पाञ्चदशयेन बाधनात् ॥
 स्वाङ्गेन पाञ्चदशयेन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः ।
 विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्यते ॥
 एवं च दशमेऽप्येतद्विविक्तं स्थापयिष्यते ।
 तेन नैतद्ग्रहीतव्यं सर्वत्र बलवत्तरम् ॥
 सूत्रकारोऽपि विकृतौ विरोधीति यदमनीत् ।
 प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेतावद्विवक्षया ॥
 सामिधेनीः प्रति प्राप्तिस्तुल्या वाक्येन यद्यपि ।
 विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥

- [३] नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥ १० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराभ्रात, गोटोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, इति ।
तथाऽग्नीषोमीये पशौ श्रूयते यूपं प्रकृत्य, वैल्बो ब्रह्मवर्चसकामेन कर्तव्य
इति । एवजातीयनेषु सदेहः । किं प्रकृतौ निवेशो विकृतौ वेति ।
किं प्राप्तम् । विकृतविविति प्रकृतिरन्येन पात्रेण यूपेन च निराकाङ्क्षा ।

अतो यद्यपि दीर्घस्य वाक्यात्प्रकरणस्य न ।
तथाऽपि विषयान्यत्वात्प्रकृतौ तद्विनियोजकम् ॥
समानविषयत्वे हि वाक्यात्तदुर्बल मनम् ।
अतौ त्वमतिपक्षवाञ्छ तद्वाक्येन बाध्यते ॥
विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारण क्रतो ।
सामिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकालिते ॥
अनु मत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम् ।
न श्रुत्यभ्युपदेशेन नानिदेशेन तस्य तु ॥
एव च प्रकृतवित्पाश्चदश्य प्रतिष्ठितम् ।
विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुन श्रुति ॥ ९ ॥

(इति-अनारम्भाधीतसाप्तदश्यस्य प्रकृतावनिवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

यद्देश्यादिनिमित्तेन साप्तदश्य विधीयते ।
तस्य स्यात्प्रकृतावेव पाश्चदश्यस्य बाधकम् ॥
तस्य प्रकरण तुल्य प्रकृतौ विनियोजकम् ।
निमित्तेन तु सम्बन्धानित्यात्तद्व्यवहृतम् ॥
पाश्चदश्यमवाधित्वा ह्यात्मान न लभेत तन् ।
हृदये तेन सर्वेषु प्रयोगेषु धृत हि तन् ॥
साप्तदश्यविधान तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके ।
अवाधेनापि तस्याऽऽत्मा पाश्चदश्येन लभ्यते ॥
प्रयोगा सन्नि तस्यान्ये विप्रराम-पकर्तृका ।
साप्तदश्यमवाधित्वा येष्वत्मा तेन लभ्यते ॥
अनद्य शक्तिवैषम्ये विकल्पो न मनस्तयो ।
समुच्चयोऽपि नैकार्थ्यात्सामिधेनीषु युज्यते ॥

नैकत्रैकेन संख्याताः संख्यायन्ते परेण ताः ।
 नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्याऽवकल्पते ॥
 पौर्वापर्ये यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
 काम्यनैमित्तिकान्यां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥
 असंज्ञाविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं तु तद्व्याप्तविषयत्वाद्दिरूप्यते ॥
 तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
 विरोधाद्यौगपद्यात् न विवक्ष्यमसंज्ञनम् ॥
 किं च प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
 नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद्व्यवहारात् ॥
 नित्यमङ्गं च दूरस्यप्रधानापूर्वचोदितम् ।
 क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
 काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपात्तं प्रयोजनम् ।
 अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वान्नित्यात्ते बलवत्तराः ॥
 आसन्नपुरुषार्थत्वाद्दिप्रकृतफलात्तथा ।
 बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादापि ॥
 क्षुत्स्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्ता भवति ।
 नैमित्तिके हि दूरस्थे विरेणासौ भवति ॥
 नैमित्तिके श्रुते यच्च काम्यमेव विचारितम् ।
 तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादाविरोधात्परस्परम् ॥
 पूर्वाधिकारभेदेन पूर्वपक्षोऽत्र सूत्रितः ।
 नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्मकरणे यतः ॥
 चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थं हि विधीयते ।
 बेल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
 बाध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र भेत् ।
 पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत् ॥

१ युत इति— नैमित्तिकं तु प्रकृतौ 'इत्थधिकरणम्' इति शेषः । २ विचारितमिति
 भाष्यकारिरिति शेषः ।

एवं प्राप्ते द्रव्यः । प्रकृतौ नैमित्तिकं निविशते । निमित्तसंयोगेन विघा-
नात् । खादिरपालाशरौहितका अविशेषेणोक्ताः, चमसश्च । गोदोहनं
वैल्वश्च विशेषविहितौ । विशेषविधिना चाविशेषविधिर्वाध्यते । प्रकरणं
सामान्यं, निमित्तसंयोगो विशेषः । सामान्येन यत्प्राप्नोति तत्परोक्षं

ऋत्वर्षाङ्गप्रहाणे हि नश्येत्तस्य ऋतोः फलम् ।
गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं ऋतुमाश्रितात् ॥
आश्रयस्तादृशो हीष्टो यादृशः प्रकृतः ऋतुः ।
खादिरत्वादिभिर्निर्णयैर्व्याप्तश्चासी प्रतीयते ॥
ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
अस्ति स्वार्थे विशेषो हि ऋतोः प्रकरणं प्रति ॥
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथंचन ।
इतिकर्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न गृह्यते ॥
तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्बलवत्तरम् ।
न हि प्रकरणं तस्य विनियोगक्षमं भवति ॥
ऋत्वर्षश्चाऽऽश्रयोऽप्यस्य स्वार्थरुद्धो न लभ्यते ।
पूर्वाधिकरणन्यायस्तस्मान्नैमित्तिकेष्वपि ॥

इति प्राप्त उच्यते—

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यवाचया ।
हेतवोऽत्र त्रयः पूर्वा व्याख्याता एव संमताः ॥
असंयोगादनाधेन संयोगोऽस्य विशिष्यते ।
दुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥
साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिणः ।
एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥
नन्वस्तु स्वार्थेष्वर्थैः ऋत्वर्षपुरुषार्थयोः ।
न युक्तो न विरोधोऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥
अतश्च पुरुषार्थत्वात्पृथक् प्रणयनक्रिया ।
प्राप्नोति चमसेनैव ऋत्वपूर्वस्य साधनात् ॥
न साधयति पश्यादीन् ऋत्वर्थश्चमसो यथा ।
गोदोहनं तथाऽन्यार्थं न ऋत्वर्थस्य साधनम् ॥

तदवाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः श्रुतः ।
 काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
 विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपनीवितुम् ।
 क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
 करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।

मिश्रप्रयोजनोऽपि हि काम्यो गुणोऽवान्तरकार्यकत्वाद्विरोधिगुणान्तरज्ञानविध्यात्वा-
 वधारणसमर्थः । तथा हि—

प्रासङ्गिकी क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुरुते गुणः ।
 गृह्णन्ति न च सिद्धार्थाः क्रतवः स्वगुणं तदा ॥
 सर्वस्यैव हि कार्यार्थः स्वगुणग्रहणादरः ।
 अन्यार्थगुणासिद्धे तु कार्येऽस्य स्वगुणेन किम् ॥
 हविःसंयवनार्थानामेषां प्रणयनं हि यत् ।
 तद्गृहीत्वा गुणः काम्यः प्रयुङ्क्ते न क्रियान्तरम् ॥
 ततश्चाम्य प्रयोगस्य नैवाहं चमसो मतः ।
 तदग्रहे कुतोऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥
 तेन प्रणयनाम्यासः क्रत्वर्थोऽपि न विद्यते ।
 निष्फलत्वादतो वाचः प्रयोगात्कर्मणः सङ्घत् ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनस्याऽऽश्रयत्वं प्रतिपद्यते नान्येति पशु-
 कामप्रयोगेऽन्यार्थेन सतां गोदोहनेन निर्वर्तितत्वात् चमसमुपसंगृह्णाति । कार्यार्थं हि
 सर्वत्र साधनग्रहणं न स्वरूपमात्रसंभारवर्णनार्थम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणेऽन्यार्थिरेवाहैरुप-
 क्रियमाणाः पशुपुरोडाशादयो न स्वाह्वान्युपसंगृह्णन्ति । न तद्धान्या किञ्चिद्वैगुण्यं
 भवति । तथाऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम् । उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाहं
 भवति । न चानङ्गमगृह्णतो दोषः । सुतरां वा न तदग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गः । न च
 सिद्धस्य प्रधानम्य प्रणयनस्य गुणानुरोधेनाऽऽवृत्तिः । न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्या-

१ प्रसङ्गोति—अन्यत्र उपकारलाभप्रयुक्ताद्गाननुष्ठानं प्रसङ्गः । पशुयागार्थमनुष्ठीयमानैः प्रया-
 नादिभिरहृगैस्तन्मन्त्रपातिपशुपुरोडाशादेरुपकारलाभान् पुनस्तदर्थमनुष्ठानमिति यावत् । २ आदि-
 पदेन 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडासमनु देवसुवा हवीषि निर्वपति' इति ध्रुविचोदितानां पशुवन्मन्त्र-
 पातिनाननुनिर्वाप्याणां संग्रहः ।

[४] इष्टार्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्रये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्रये पाव-
काय, अग्रये शुचये, इति । तासां प्रकरणे समाभ्रातं, ब्राह्मणो वसन्तेऽ-
ग्निमादधीत, इति । तत्र संदेहः । किमग्न्याधेयं पवमानेष्ट्यर्थमुत नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्टार्थमिति । कुतः । प्रकरणात् । तासां प्रकरणे श्रूयते ।
अतस्तदर्थम् ॥ ११ ॥

इत् । न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः करणमाशङ्क्यते । किं तर्हि । गोदो-
हनेन कृते चमससंपादनार्था पृथक्करणशङ्का । कथं पुनर्गोदोहनप्राप्तिर्विधीयसी न चमस-
प्राप्तिरिति । तदुच्यते—

विशेषविहितं ह्येतत्प्राप्तं चानवकाशकम् ।
पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन वाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो, गोदोहनं विशेषे । पूर्वप्राप्तध्यासो तदवापेन - लब्धात्मा ।
नैवं गोदोहनम् । सावकाशध्यासो नेतरत्, दूरे चासौ पुरुषार्थस्य । गोदोहनं तु संनिहृ-
टांर्ष, दुर्लभार्था च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यश्च तादर्थ्यातादर्थ्यकृतो विशेषो नासौ तन्त्रामिति
वक्ष्यति ' अर्थरयोविकृतत्वात् ' इति । मन्त्रो ह्येष विशेषः, अतर्वर्धनैव अतर्वर्धो विशेष-
यादिविहितेन बाधितस्यो नान्यार्थेनेति । तेनोभयोः संनिधिवशात्परस्परशक्तिविलोपा-
श्रियमः । प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धस्मिक्तस्य स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः ।
गोदोहनस्यापि प्रणयनान्तररूपनाशक्तिविघातः । पशुश्रमप्रयोगस्येतिरिक्तेष्वेव चमसस्य
शास्त्रियत्वम् । तस्मात्तद्विकारो गोदोहनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव मविष्यति
तथाऽष्टमे वक्ष्यति ' निर्गृत्तिर्वा कर्मभेदात् ' इति । तेन प्रकृतापेक्षितद्विकारकमिति ॥ १० ॥
(इति—नेमित्तिरुसासदद्यादेः प्रकृत्यर्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

अनारभ्यवादप्रस्तावेनाग्न्याधेयस्य प्रथमं तावद्वनारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते । प्रकं-
रणेन तावत्पवमानेष्ट्यर्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धाग्न्यर्थत्वम् । अतः ' प्रकरण-
विशेषाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ' इतीष्टार्थमिदंस्वारत्वाच्छ्रुतिवाक्यप्रकरणैर-
विस्तरैरिष्टार्थमग्न्यर्थत्वमवधार्यते । शुद्धाग्न्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्तद्व्याख्यानव्या-
घानग्रहणसामर्थ्यम् । तस्मादिष्टार्थं सामान्याभिधानम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टि-
विषयं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ सि०

पवमानेष्टयो ह्यग्न्यर्थाः । यद्यमिष्टिद्यर्थः स्यात्तस्तदर्थमग्न्याधेय-
मिष्टीनामुपकुर्यात् । निष्फलास्त्विष्टयः । तदर्थमग्न्याधेयमपि निष्फलं
स्यात् । कथं पुनरग्न्यर्थता पवमानेष्टीनाम् । निष्पयोजनत्वादेव, प्रयो-
जनवत्त्वाच्चाग्नीनाम् । भावयितव्या अपीष्टयो-भूतानामग्नीनामर्थेन क्रिये-
रन् । तस्मादग्न्याधेयं न पवमानेष्ट्यर्थम् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गं च दर्शयति, यथाऽग्न्यर्थाः पवमानेष्टय इति । किं लिङ्गम् ।
जीर्यति वा एष आहितः पशुर्यदाग्निः, तदेतान्येवाग्न्याधेयस्य हवींषि
संवरसरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेनैवं पुनर्नवं करोति
तन्न सूक्ष्ममिति ॥ १३ ॥

[५] तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽग्न्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥ पू०

तदेतदाधानं किं प्रकृत्यर्थमुत सर्वकर्मार्थमिति संदेहः । किं प्राप्तम् ।
उच्यते । तत्र, प्रकृत्यर्थम् । कथम् । यथाऽग्न्येऽनारभ्यवादाः प्रकृ-
त्यर्थास्तेनैव हेतुना ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

सर्वकर्मार्थं वाऽऽधानम् । फोऽर्थः । सर्वकर्मार्थं यद्यदिद्रव्यं, तदर्थ-
माधानं न प्रकृत्यर्थम् । न प्रकृतीः प्रकृत्य ध्रूपते । न च श्रुत्याद-

यद्यारादुपकारमाधानं भवेत्ततः प्रकरणाद्विष्ट्यर्थमिति गम्येत । वाक्यसंयोगात्तु
द्वितीयानिर्दिष्टाग्निसंस्कारार्थमेतत् । एवं च सति यद्यज्ञयः पवमानेष्ट्यर्था भवेयुस्ततस्त-
द्द्वारेणाऽऽधानमपि तदर्थं भवेत् । तासु निष्फलत्वादग्न्यर्था इत्युक्तम् । अनर्थ
' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्यनेनैव परस्परानङ्गत्वम् । न हि द्वितीयाश्रुतिः प्रकरणेन
वाच्यते ॥ १२ ॥

' तेनैवं पुनर्नवं करोति ' इति चाग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ॥ १३ ॥

(इति—आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

सिद्धेऽनारभ्यवादस्वे सादिरत्वादिवदेव प्रकृत्यर्थत्वमाग्निद्वारेण प्रकृत्यनुभवेद्यात् ॥ १४ ॥
सुप्राधावदियं बुद्धिर्भवति, यदि प्रकृतिकाल आधानं क्रियेत ततः प्रकृत्यर्थं भवेत् ।
अत्राले तु वसन्नाशौ क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा चानु-

योऽस्य सन्ति, येऽङ्गभावमुपपादयन्ति । अन्येष्वनारभ्यवादेष्वन्यतो निर्ज्ञातेऽङ्गभावे ततो विचारः, किं प्रकृतेरङ्गभूतानि विकृतेरिति । तस्मात्तेषु युक्तम् । इह त्वङ्गभावे न कारणमस्ति । तस्मादग्निमुक्तमाधानं न कर्मप्रयुक्तम् । सर्वकर्मार्यास्त्वग्रय इति सर्वार्थमित्युच्यते । अपि चास्य स्वतः कालो विधीयते । स न विधातव्यः । यदा ज्योतिष्टोमस्य प्रयोगस्तदेदं कर्तव्यम् । तदा च वसन्तः । एवं यदा

पानसाधारण्यमस्यैकादशे वक्ष्यति ' द्रव्यस्यैककर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् ' इति । प्रकृत्यर्थत्वे च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद्भवेत् । तत्र च प्रधानवशवर्तित्वाद्द्वसन्ते पौर्णमास्यमावास्यायोश्च क्रियेत । तथा च सति वसन्ते पौर्णमास्यामवास्यायामादधी-
तेत्येतानि वचनान्यनर्थकानि भवेयुः । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति । न त्वेतद्युक्तम् । न ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा संबन्धे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । प्रकरणे सति यत्पवमाने-
ष्ट्यर्थं न ज्ञातं तद्विभवेन धृत्यादिपट्टकेनान्यकर्मार्षं भविष्यतीति कुत एतत् । नन्वेवं सति पूर्वधिकरणेनैव गतमेतत् । सत्यं गच्छेत्, यदि पवमानेष्टिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि निष्फलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वात् ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येष न्यायो
मास्तीति शक्यमग्निद्वारेण कर्माङ्गत्वं कल्पयितुम् । निष्फलस्याऽऽधानस्यावश्यकल्पनायै प्रयोजनेऽग्निद्वारेण स्वादिरत्वादिवत्कर्मार्षत्वमापद्यते । शक्यवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था
वद्वयः कर्माण्युपस्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां ब्रह्मादिस्वरूपमतिक्रम्य, स्वादिर-
त्वादीनां च सुखादिस्वरूपं, कर्मापूर्वप्रयुक्तत्वं कल्पितं तथाऽऽधानस्याप्यग्निस्वरूपाति-
क्रमेण कल्पयितव्यम् । यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाऽऽधानं भवेत्ततः कर्माण्यनाहि-
तेनाप्यग्निना सिद्ध्येयुः । तैश्च पुरुषस्य सगुणैः कार्यं नास्तिमिः । तेनावश्यमाविनि
कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमद्विरुक्तत्वाद्दृग्गन्तव्यम् । यत्तु स्वकालत्वं तदुपदेशातिदेशप्राप्तस्य
मुपच्छेदनवत्प्रयोगसाधारण्यार्थमिति न सर्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्तादिग्रहणं
तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भवति । न हि दर्शपूर्णमासार्थस्याऽऽधानस्य वसन्तकालत्वं
प्राप्तं, मन्वर्षमासं प्रयोगप्रसक्तैः । चाप्यग्निहोत्रेतरदाविहोमार्थस्य पौर्णमास्यमावास्याका-
लप्राप्तिः । न च प्रयोगसाधारण्यं स्वकालवचनाद्वे सिद्ध्यतीति नानर्थकत्वम् । अत
एवं न्यायते । न कर्मविपर्ययोऽङ्गमाधानं, किं तर्हि, द्वितीयास्तयोगादन्यर्थमेव ।
ते तु ' ऊर्ध्वैवश्च स्वकालवत्त्वात् ' इत्यनेन सर्वार्था भविष्यन्तीति तद्द्वारेण सर्वार्थत्वमि-

दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगस्तदा कर्तव्यम् । तदा पौर्णिमास्यमानास्या वा ।
अप्रकृत्यर्थं तु न प्रकृतिप्रयोगे त्रियेत । तत्र कालवचनं युक्तम् ।
तस्मान्न प्रकृत्यर्थम् ॥ १५ ॥

[६] तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात् ॥ १६ ॥ पू०

सन्ति पवमानेष्टयः, अग्रये पवमानाय, इत्येवमाग्राः । तत्र संदेहः ।

किं पवमानेष्टिसंस्कृतेऽग्री पवमानेष्टयः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ।

युच्यते । स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्याद्यानादित्यर्थं । यत्त्वनरानारम्यवादवदिति ।
तत्रामिचीये—

सिद्धेऽङ्गत्वे ततन्त्रेषा किमर्थत्व विचारितम् ।

न तु कर्माङ्गमात्रे हि प्रमाणं किञ्चिदस्ति ते ॥

स्वादिरेत्वादीनि सुवादिमि सयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते ।
सुवादिशब्दानामाकृतिवचनत्वात् । विनाऽपि स्वादिरेत्वादिमिरूपपक्षेऽपि । अत्रा-
दिरेऽपि हि तदाकारयुक्तं सुवशब्दवाच्यो भवत्येव । तत्र प्राङ्कार्यत्वात् नाति-
नियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपातिबलद्वयम् । इह त्वाहवनीयादिशब्दानां
संस्कारनिमित्तत्वात्त्राऽऽधानाद्विना प्रवृत्तिरप्यस्यत इति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थ-
पक्षा विज्ञायते । यत्तु तेन विनाऽपि कर्माण्यविगुणान्येव भवेयुरिति । नैव तदभावेन
तत्कृतं वैगुण्यं भवति । किं तर्हि । आहवनीयाद्यसमप्रकृतम् । यदि घ्राधानमकुर्वन्तस्ता-
वन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत् । तदभावे त्वाहवनीयादयोऽपि न भवन्ति ।
ते चान्तेन कर्मणामङ्गम् । अतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि चाग्निमात्रेण कर्माणि
संभयेरन्तस्तत्स्वरूपस्यान्तरेणाप्याधानं निश्चयेरतत्प्रयुक्तता भवेत् । ‘ यदाहवनीये
सुहोनि ’ इत्येवमादिचोदनार्थं पुनर्न कदाचिदाधानमन्तरेण संभयते । तेन कर्माणि
कुर्वन्ता, तदप्यवदयं कर्तव्यम् । तस्मै दान्यार्थम् । यत्तु ‘ द्रव्यम्यौवर्षकालनिष्पत्ते ’ इति
सा कृत्वा चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते । एतेन पवमानेष्टीनामप्यन्यर्थत्वं व्याख्यातम् ।
आशङ्क्येपश्चोत्तरेणाविचरणेन व्यावर्त्यते ॥ १६ ॥

(इति— आधानस्य प्रवृत्तिविहृत्यर्थताविचरणम् ॥ १६ ॥)

तासां खलु पवमानेष्टीनां पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः प्रकृतितः स्यात् ।
कुतः । चोदकसामर्थ्यात्, प्रयाजवत् । यथाऽऽसु प्रयाजा भवन्ति
चोदकेन, एवं पवमानेष्टिसंस्कृता अग्नयोऽपि भवेयुः ॥ १६ ॥

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

न वा, इष्टिसंस्कारोऽग्नीनां पवमानेष्टिषु स्यात् । कस्मात् । तासां
तदर्थत्वात् । ताः पवमानेष्टयोऽग्निसंस्कारार्था इत्युक्तम् । यच्च नामा-
ङ्गभूतं तचोदकेन-गृह्यते । अग्निमयुक्तश्च पवमानेष्टिसंस्कारो न दर्शपूर्ण-
मासमयुक्तः । तेन न चोदकेनाऽऽकृष्यते । अपि च पवमानेष्टय इष्टि-

पवमानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे सिद्धे यथैव प्रयानाद्योन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमाने-
ष्टिसंस्कृताग्निवर्तित्वमपि । ननु चाऽऽहवनीयादयः सर्वकर्मणा प्रत्यक्षश्रुता एवाङ्गत्वं
प्रतिपद्यन्त इति न वक्तव्यं प्रकृतित इति । नैष दोषः । यत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोति-
स्तत्र ऋतिसप्तकालमाहवनीयसंभन्धोऽववल्पते । यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासंभन्धाद्यभिमात्रे
कल्पिते 'चतुरवत्तं जुहोति' इति प्रकृतितो होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्राकृतत्वा-
दाहवनीयेनापि प्रकृतिते एव भवितव्यम् । अतः साधुक्तं प्रकृतित इति । ननु याः
संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति, तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति ।
नैष दोषः । सर्वानवस्थानां सामर्थ्येन व्यवधानात् । यावत्थो ह्यशिकलं पौर्णमास्यमा-
षास्यादिकं नातिफ्रामन्ति तावत्प्रः करिष्यन्ते ॥ १६ ॥

यद्यपि प्रयाजादि ऋतेरङ्गं भवति तदतिदिश्यते । न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गमि-
त्स्वापानन्यायेन साधितम् । अतो 'रूपं वाऽशेषमूतत्वात्' इत्याहवनीयादिस्वरूपमतिदि-
श्यते, नोष्टयः । आरम्भणार्था त्वङ्गाभीति कृत्वाऽधिकरणान्तरमाश्रम्यते । तदर्थिभ्योपि
न्यायोऽत्रापि भवितव्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे यावन्न विधीयन्ते तावन्नैवेष्टयः प्रकृ-
तयन्ते । यावच्च किं केन कथंभाषेस्तद्भावना न पूर्यते तावद्विधिर्न प्रवर्तते । तेन पव-
मानेष्टिरहिताया प्रकृता तागिरितिकर्तव्यता गृह्यमाणा तद्व्यतिरिक्तवाक्यविहितैव
केचला महीतुं शक्यते । अन्यथा द्वेकस्मिन्वाक्ये विहितपदपेक्षणमविहितवच्य विधान-
मिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात् । तस्माद्याहगाहवनीयः प्राक्पवमानेष्टिम्यन्ताहमेव तासां
प्राघ इति निष्पन्नस्याऽऽहवनीयस्य प्रयोजनमपेशमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वाऽङ्गत्वं

संस्कारवर्जितां प्रकृतिमपेक्षन्ते । अविहितत्वात्तस्यामवस्थायां पवमानेष्टीनाम् ॥ १७ ॥

[७] तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, इति, तथा सवनीयोऽनुबन्ध्यश्च । सन्ति च पशुधर्मा उपाकरणम्, उपानयनम्, अक्षया चण्डो, यूपे नियोजनं, नयनं, संज्ञपनं, विशसनमित्येषमादयः । ते किं सर्वेषामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानामुत अग्नीषोमीयस्य सवनीयस्य च, उताग्नीषोमीयस्येवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषात्सर्वपशूनाम् । कथमविशेषः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे सर्वे पशवः समा-

शक्यं वक्ष्यति । एतारु तन्निष्पत्त्यर्था एवेति न तत्कृतमुपकारमपेक्षन्ते । न चानपेक्षितमुपदेष्टुमातिदेष्टुं या शक्यते । तस्मादाधानमाश्रंस्यतेनाग्निना संबद्धव्या इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

(इति—पवमानेष्टिषु पवमानेष्ट्यनातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वश्च विरोधाविरोधौ विन्त्येने । ज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंभ्ये त्रयः पशव आम्नाताः, अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति । ते सर्वे कथमविधर्मनिवेशन्ते । तथैवमध्येऽहनि, अग्नीषोमप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः पशुधर्माः पटयन्ते । तेषु चतुर्धा संदेहः । किं प्रयाणामपि पशूनामर्थेनाऽऽम्नायन्तेऽप्य सवनीयार्थेनैवाऽप्य सवनीयाग्नीषोमीयार्थेनाप्य केवलान्निषोमीयार्थेनैवेति । किं प्राप्तम् । तत्र ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इत्येवमादिसूत्रसंगत्यर्थमसूत्रं तावत्पूर्वपक्षं करोति सर्वार्था इति । यदि त्वयमेव पक्षः सूत्रेण परिगृह्येत तत्र उत्तरसूत्राप्यसंगतान्येव भवेयुः । यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते तदा किमनेन ' स्थानाच्च पूर्वस्य ' इति । प्रकरणाविभागादेव हि पूर्वस्यापि सिद्धिः । ' अन्वेकेषाम् ' इत्यापि प्रकरणाभावकथनेनाप्रतिज्ञातकेवलसवनीयार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संनयेन । एवं तदनुमातिवाद्दुत्तरसूत्राणामप्यसंगतिः । अपवा मौत्र एव पूर्वपक्षे केवलसवनीयार्थत्वमभूतिं द्वितीयं पक्षं कृत्वा ' अन्वेकेषाम् ' इत्यादि संबन्धनीयम् । तर्तुं भाष्यकारेण नाऽऽश्रितं, सर्वार्थाः पक्षः सुत्रमसूत्रः त्रियते ।

१ सर्वेषामिति—यद्यपि भाष्यमन्यात्रिकोटिः संशयो भाषि तेषांऽपि बह्व्यमाणपूर्वपक्षात्सूत्रेण ' एवमस्यैव ' इत्येवं द्वितीयपूर्वपक्षकोटिरिति, अनुत्तरसूत्राद्यद्वयस्यैव सूचितेति वादुत्कोटिः संशयोऽधिकरणाह्यं हेतुः । २ अग्नीषोमप्रणयनेति—शालामुश्रीयस्याग्निताग्नीधीये विधिभवे नयनमग्निप्रणयनम् । तथा प्राग्बन्धिरिधदस्य सोमस्य हविर्धानमप्येव नयनं सोमप्रणयनमिति । ३ अन्वेकेषामिति—अन्वेकेषामिति—केवलसवनीयार्थत्वपूर्वपक्षस्योत्तरसूत्रं प्रयत्नेन सूत्रसंगतपरादानमिति ।

म्नाताः । तन्प्रकरणापन्नत्वात्सर्वे पशुधर्मैः संश्रयन्ते । न चैषां तत्र कश्चि-
द्विशेषः । एवं प्राप्ते ब्रूमः । सवनीयस्यैतैर्धर्मा भवेदुः । तुल्यः सर्वेषां
पशुविधिः स्यात्, यदि प्रकरणे विशेषो न भवेत् । भवति तु प्रक-
रणे विशेषः । सवनीयानां प्रकरणे पशुधर्माः समाम्नाताः । आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः । ऐन्द्राग्रः पशुरुक्थ्य
आलभ्यः । ऐन्द्राग्रानि ह्युक्थ्यानि । ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिन्यालभ्यः ।
ऐन्द्रो वै वृष्णिरैन्द्रा षोडशी । सारस्वती मेप्यातिरात्र आलभ्या ।
वारुणे सरस्वती, इति प्रकृत्य पशुधर्मा आम्नाताः । तस्मात्सवनीयस्य
प्रकरणान्प्रवितुमर्हति ॥ १८ ॥

सौत्रप्रक्षान्तराले तु तस्मात्पशुधर्मसूत्रप्रक्षान्तरणं सूत्रकारस्य शून्यहृदयताभावादयति ।
तस्मादाद्य एव मुक्तकः प्रक्षः । तस्योपपत्तिः, पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे केनचि-
दपि पशुविशेषेणासंयुक्ताः श्रूयन्ते । कथम् ।

एतद्देशे ह्यनुष्ठानं वाक्यादक्षस्य यद्यपि ।

तथाऽप्युत्पत्तिदेशेऽस्य प्रक्रिया क्रयसंनिधौ ॥

दक्षिणसु हि सोमक्रयमर्मापेऽग्नीषोमीयः समान्नायते । तस्य च यद्यपि वचनसाम-
र्थ्यात्पशुधर्मसमीपेऽनुष्ठानं प्रविष्यति । तथाऽपि प्रकरणेन नैव व्यापृतं, सर्वकरणाना-
मुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयानामपि सुत्यावालमुत्पत्तिवाक्यम् । औपवसथ्ये तु
गुणार्थैव श्रुतिः । न च तथा प्रकरणं भवति । अनुबन्ध्या तु दूरस्यैव । सोमान्ते
क्रियमाणत्वात् । तस्माद्वान्तरप्रकरणवाक्यसंयोगाम्ब्यामप्रतिबद्धेन ज्योतिष्टोमप्रकरणे-
नाग्नेयोमीयस्य स्थानं विप्रकृष्टार्थं बाधित्वा ज्योतिष्टोमार्थास्तावदेत इत्येतत्कल्प्यते ।
तस्य च सोमद्रव्यकत्वान्न पशुधर्मैः किञ्चित्प्रयोजनमिति 'आनर्थक्यौत्तदङ्गेषु' इत्येव-
मङ्गेष्वेवावतरन्तोऽङ्गाविशेषाश्चित्त्ववतरन्ति । सत्यपि तदङ्गत्वे योग्यत्वामावाञ्ज
दीक्षणीयादिष्ववतरणम् । सत्यपि च योग्यत्वे सामान्यसंबन्धाभावाच्च तदनङ्गपश्नान् ।
तस्मात्प्रयाणां समानं विधानमिति प्राप्तेऽभिधीयते । स्यादेतदेवं, यदि ज्योतिष्टोमद्वारेण
प्रकरणाविशेषः स्यात् । अस्ति तु विशेषः सवनीयानामौपवसथ्येऽहन्युत्पत्तेः । 'आग्ने-
यमजमग्निष्टोम आलभेत' ' ऐन्द्राग्रमुक्थ्ये द्वितीयम्' इत्यादिना हि पशुधर्मसमीपे
सवनीया उत्पादिताः । तस्मात्केवलसवनीयार्था एवेति ॥ १८ ॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥

यदुक्तं प्रकरणात्सवनीयार्था इति । एतद्गृहीतम् । क्रमाधार्मीपो-
मीयम् । तस्य हि क्रम औपवसध्येऽहनि समाप्नातम् । तस्माद्द्वयो-
रपीति ॥ १९ ॥

श्वस्त्वेकेषां तत्र प्राकृतिगुणार्था ॥ २० ॥ सि०

एकेषां शस्विनां श्वः सवनीयानामाप्नानम् । तदपेक्ष्येयमेषां
गुणार्था पुनः श्रुतिः । कः पुनर्गुणो, यदर्धेषा श्रुतिः । उच्यते । पञ्च-
न्संकीर्णं, यथा वै मत्स्योऽविद्वितो जनमवधूनुते, एवमेतेऽप्रज्ञायमाना
जनमवधुन्वत इत्येषामविज्ञाने दोषमभिधाय, एभिः कथं सवनानि

कथं पुनरिदं श्रुतिद्विगार्धैर्वरणविपरीतमभिधीयते । न हि तत्रैवमिदं प्रकरणाद्विदे-
वनादयो राजसूयार्थाः स्थानाच्चाभिपेक्षनीयार्था इति । तथा श्रुत्येन्द्री गार्हपत्यार्था
द्विद्वेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरणान्नेन बलीयसा प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते जघन्य-
प्रमाणानुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणम् । न ह्यत्र पुनः कल्पनया विना शेषस्य न किञ्चि-
त्पि यति । नापि शेषिणाभिन्द्राग्न्यादीनाम्, उपायान्तरेणापि स्मृतिसिद्धेः । इह
पुनः मत्स्यपि सवनीयसंबन्धाद्धर्माणं नैराकाङ्क्ष्येऽग्नीषोमीयस्य पशुधर्मैर्विना सिद्धयमा-
नात्पाप्यन्तरमवश्यं कल्पनीयमुपयोरविप्रतिपत्तेः । न चैतस्य तदा दर्शपूर्णमासप्रकृ-
तित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स दर्शपूर्णमासविकारो भवति । इतरे तु
प्राणिद्वयवत्त्वसामान्यात्तद्विकाराः । तत्र किं सर्वनीयार्थास्तर्तः सारूप्यद्वारप्रभवेनाति-
देशेनाग्नीषोमीयो गृहात्यथोपदेशगन्धेन केनचिदिति, उपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण विनि-
योगो युक्तः । पशुविधोपदेशप्रत्यस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथैवान्यत्रोप-
देशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविहृत्यर्थत्वं यागगतस्य व्योपारस्य तथैवेह स्थानप्रकरणाभ्या-
मुपयार्थत्वम् । अनुबन्ध्यायाम्नु सर्वापदेशाभावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति । तस्मा-
दनुपालम्भः सूत्रम् ॥ १९ ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीयार्था इति । एतद्गृहीतम् । यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इति,
एतन्न गृह्यामहे । कुतः ।

गुणार्थापवसध्येऽद्दि सवनीयपुनःश्रुतिः ।

उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

१ (अ० १ पा० १ अ० ७) । २ सवनीयार्थानिति—धर्मानिति शेषः । ३ उत इति पा० ।
४ याग एतस्येति—यागाहणमूढस्येत्यर्थः । ५ म्पारस्येति—इति चर्तुम्यत्वात्सूत्रस्येत्यर्थः ।

पशुमन्तीति प्रश्नरूपकेण वपाप्रचारो गुणो विधीयते । तदर्थं पाश्रुतिः ।
वपाप्रचारेण क्वाक्यत्वात् । किमतो यद्येवम् । न सवनीयानां प्रकरणेन
पशुवर्माः, क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । किं पुनस्तच्छ्रुत्वा आम्नानम् ।
आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाक-
रोति, इति ॥ २० ॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥

नेतदास्ति क्रमादग्नीषोमीयार्था एवेति । प्रकरणात्सवनीयार्थाः ।

‘ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ’
इति हि सवनीयानामुत्पत्तिः श्व इति चौपवसथ्येऽहनि स्थितः सुत्यां ब्रवीति । कः
पुनर्गुण इति—स्ववाक्ये संयोगाभावात्पृच्छति । तद्दर्शयति । सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य
निन्दा श्रूयते ‘ यथा वै मत्स्य ’ इति । यथा, वै विष्णु मत्स्यो जले-विचरन्, अनव-
धारितगतिः प्रेक्षकजनमवधुनुते किमितो गतः किमगत इति, एवमेवेते पशवः क्व क्रिय-
न्तामित्येवमज्ञायमानाः कर्तृजनमवधुन्वते । तेन पशुकीर्तनतावदेवमर्थं न विधानार्थमिति
गम्यते । साऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता । तदेभिः पशुभिः सवनीयसमा-
स्यातिः कथं सवनानि पशुमन्ति कर्तव्यानीति । सोऽपि ‘ प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं
प्रतिपद्यते ‘वपया प्रातःसवने चरन्ति’ इति । तस्मादेतद्गुणार्थं पुनःश्रुतिः । न च सा
प्रकरणवृद्धिं करोतीति । किं पुनस्तच्छ्रुत्वा आम्नानमिति—आश्विनग्रहणानन्तर्यगुणार्थत्वा-
त्तदपि नोत्पत्तिसमर्थमिति मन्यते । मास्यकारेण केवलस्याऽऽग्नेयस्य श्व आम्नानं दर्शितं
नेतरेषाम् । तत्र केचिदाहुः । प्रदर्शनार्थत्वादस्याऽऽग्नेयग्रहणमविवक्षितत्वात्सर्वार्थमिति
मन्यमानेनेति । वाक्यान्तराप्येवंरूपाणि द्रष्टव्यानीत्येवंपरे । सर्वथा तु केवलाग्नेयप्रदर्शन-
मेवोपयुज्यते । यद्यपि छैन्द्राम्नादीनामौपवसथ्य एवोत्पत्तिस्तथाऽपि तेषामनित्योत्तरसं-
स्वार्थत्वाच्चैव शक्तिरित्यवदाह्याताःपशुवर्मान् ग्रहीत्वमित्यग्नीषोमीयस्थानमेव महीयः
स्यात् । यस्तु नित्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणामाव उक्त एव । तस्मान्न सवनी-
यार्था इति ॥ २० ॥

इदानीं कतरसवनीयानामुत्पत्तिवाक्यमिरदेतत्परिज्ञानार्थानाऽधिकरणसिद्धिः । तत्र
पूर्वपक्षवाद्याह, इति चेत्—सवनीयप्रकरणामाव मन्यसे । तदशुक्तम् । कुतः ।

१ अपर इति—आपस्तम्बानुयायिन इत्यर्थं । आपस्तम्बसूत्रे तावदुपवसथ्यस्यायां सुत्यादिन
एव सर्वेषां ऋतुपशुनामाज्ञानात्सन्मूलनया वाक्यान्तराप्येवनावदर्थभावादिति यावत् । २ अनित्यो-
त्तरसंस्वेति—क्राम्या अत एवानिलास्तिष्ठत्तन्म्यपोदहनतिरप्रसंज्ञका, संस्था इत्यर्थः ।

पूर्वेशुरेवाऽऽम्नान विधानार्थम् । आश्विनवाक्यं कालगुणविधानार्थम् ।
 वयम् । तेन वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य काल एव विधीयते । प्रातःसवने
 वपाप्रचारे चोदिते सति पश्चालम्भोऽपि तत्रैव प्रप्नोति । तत्र काला-
 नियमे प्राप्ते, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा, इति कालमात्रं विधीयते । त्रिट्टता
 यूपं परिवीयोपाकरोतीत्यनुवादः । इतरथा परिव्याणस्य कालो
 विधीयेत, उपाकरणस्य च । तत्रानेकगुणविधानाद्वाक्यं भिद्येत । तस्मा
 त्सवनीपार्याः पशुधर्मा इति ॥ २१ ॥

सवनीयान्पुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्टव वाक्यत ।

तत्राप्यनियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते ॥

‘वपया प्रातः सवने प्रचरन्ति’ इत्यनेनैव वचनेनोत्कृष्टे प्रधाने प्रधानदेशत्वादङ्गा-
 नामुपाकरणादिष्वप्युत्कृष्टेषु कालनियमे प्राप्ते सति, आश्विनग्रहणानन्तरं विधीयते ।
 तेन तदेव गुणार्थं श्रवणम् । इतरथा हि वाक्यं भिद्येत, परिव्याणोपाकरणयो काल-
 विधानाद्द्रव्यदेवतायुक्तस्य च यागस्य विधेः । ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याणं तस्मिन्नेव
 काले यागे विधीयमानेऽनूद्येत । सत्यमतिदेशेन प्राप्ते न तु तदिदानीं क्रियते । यूप-
 साधारण्येन ‘तत्कालास्तु’ इत्येवमग्नीषोमीयशालकृतादेवोपाकारसिद्धेः । एव तर्हि
 साधारण्यादेव प्राप्ते विद्यमानमनूद्येत । न शक्यं तदनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात् । तन्नामा-
 न्यतः प्राप्तेमनूद्यते यत्तद्रूप्येण प्राप्ते प्रत्यभिज्ञायते । न च पूर्वेषु कृतस्याऽऽश्विनग्र-
 हणोत्तरकालवर्तमानत्वेनानुवादो भवति । न हि तदाऽसौ परिव्ययति । न च पूर्वकृ-
 तस्य पर्याग्निकृतादिशब्दवद्दीप्त्येन शब्देनानुवादः । पूर्वोत्तरकालकर्मावधिद्वयपरिच्छि-
 तत्वात् । एव तर्ह्यस्माद्वाक्यप्राप्तमनूद्यता ‘स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्क्रम्य यूप
 परिव्ययति’ इति । तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानामावादेव । यत्तदप्राकृतं सवनीयपरि-
 व्याणम्, एतस्य शुद्धस्य श्रवणाद्ग्रहणनायाश्च प्राकृतपरिव्याणनिवन्धनत्वाद्येन केनचिद्वा-
 सप्रमृतिना करणे सति त्रिवृत्वानुवादे न प्राप्नोति । तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यमेतत् ।
 तदा चैव भाष्यग्रन्थः । इतरथा हि परिव्याणस्य कालो विधीयेत—यत्सवन्वि-
 त्वेनोपात्तं त्रिवृत्द्रव्यं कालो विधीयेत । उपाकरणस्य चेति—उपाकरणकालो द्रव्य-
 देवताविशिष्टं च कर्म विधीयेत्यर्थः । तस्मात्तस्य गुणार्थत्वादस्ति पूर्वेषु सवनीयाना
 प्रकरणमिति ॥ २१ ॥

नैकदेशत्वात् ॥ २२ ॥

नैतदेवम्, अग्नीषोमीयार्था एवैते क्रमात् । आश्विनकालं ह्य-
म्नानं विधानार्थम् । गुणार्थ एतस्मिन्, वाक्यं भिद्येत, न विधानार्थं ।

यदा हि पूर्वद्युः साङ्गानां सवनीयानामात्मानं तदा तत्रैव सर्वाङ्गाने प्राप्ते वचना-
द्वयाप्रचारादिमात्रमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि । ' तदादि वाऽभिसंबन्धात् ' इति ये
वपाहोमोत्तरकालाः पदार्थास्तरसंनिपातिनो वा तन्मात्रस्योत्कर्षो मवेन्न प्राग्भाविनामुपा-
करणादीनाम् । यानि चाज्ञातकालान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्यते । पश्वङ्गानि
स्ववधारितपूर्वद्युःकालत्वात् प्रधानकालं गच्छन्ति । तस्माद्द्वयाप्रचारेणानुत्कृष्टस्यनेनैव
वाक्येनोत्कर्षः कर्तव्यः । ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत ।
उत्पत्तिवाक्ये न दोषः । तस्मादेतदुत्पत्त्यर्थमिति ; न त्विह भाष्यकारेण विधेयाने-
कार्थत्वं दर्शितम् । एवमेव तु गुणार्थ एतस्मिन्वाक्यं भिद्येतेत्य-
मिहितम् । शक्यत्विह पूर्वद्युः प्राप्नोपाकरणोत्कर्षमात्रविधानाद्वाक्यभेदः
परिहर्तुम् । तत्र केचिदेवं समर्पयन्ते । यथा किल ' आग्नेय्याऽऽग्नीध्रम् '
इति ज्योतिष्टोमसंबन्धे तद्विशेषे च विधीयमानेऽनेकार्थत्वमुच्येवमिह वपाप्रचारेणातु-
त्कृष्टस्योपाकरणस्योत्कर्षश्च कर्तव्यः, तद्विशेषश्चेत्यनेकार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयी-
वाक्यसदृशम् । तत्र हि संबन्धविशेषपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिसम्यतोऽपेक्षमाणे कासु-
त्रिदाग्नेयीषु तत्सद्भावादितरविषयसामान्यसंबन्धं प्रत्यन्यथानुपपत्तिः क्षियते । अतस्तु
वेदानान्म्युपेतं तद्विधिं कल्पयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह तादृक्प्रतिपक्षोऽस्ति । यतः
सामान्येनोत्कर्षप्राप्तिं दृष्ट्वा विशेषपरस्यार्थापत्तिकोपः वहस्येत । तत्रापि चेत्-
द्वर्थापत्तिनाधिनी प्रतिपक्षमुक्त्वा सामान्यप्राप्तिर्नामविषयत्वाऽऽग्नेयीमात्रप्रमाणं निराकारे-
ष्यत । प्राप्तेऽपि कर्मण्येकपदोपात्तानेकार्थापत्तिः शोणाद्युदाहरणैस्तत्र तत्र प्रतिपादितः ।
तेन यद्यपि ' आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्यनेन द्वयमपि प्रातःसवनमाश्विनग्रहोत्तरकालत्वं
च विधीयते तथाऽपि निषायकरस्यैकपदानुसारात् ' तस्य तस्योपादिश्येत ' इत्येतदुप-
सिर्नास्ति किमुताग्रैकविधानेऽर्थाद्वेतरसिद्धेः । अत एव भाष्यकारेणानेकविधिदूषणेऽभि-
हितं न चानेकोऽर्थः परस्परसंबन्धे सति शक्यो विधातुमिति । ज्ञानाति ह्यसौ यथा
संबन्धानामर्थानामेकस्मिन्विहितेऽप्ये विनैयाऽऽयासेन प्राप्नुवन्ति । तेन यद्येकस्मिन्वि-
हितेऽर्थादर्शसहस्रपरमापद्य ते न काश्चिद्विरोधो विधेरायासो वा दृश्यत इत्याश्रयते ।
तस्य त्वन्यथाऽप्युपपद्यमानत्वंमेवैको निरावरणोपपद्यः । न चेहास्ति स पक्षे यत्रैव विधिः
सुन्याप्रातःसवनसंबन्धवच्छ्रुत्वाऽऽन्विन्द्रहणानन्तर्गं विदध्यात् । तस्माद्दोषः । न चैव

न हि वपाप्रचारेणोत्कृष्टस्य कालविधिः संभवति । एकदेशो हि

त्वेष दोषः, यस्यानेकद्रव्यद्रवताविशिष्टरूपविधानम् । अपि च उपोतिष्टोमसुत्याप्रातःस-
वनविशेषकालसंयोगोऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपोऽने-
कविधिदोषोऽस्तीति प्राप्रकर्मगुणविध्यसंभवात्फर्मान्तरविधित्वप्रसङ्गः । तद्यथा ' माहेन्द्र-
स्य स्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यते ' इत्यत्राभिपेचनीयस्य माध्यंदिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेर-
नेकार्थत्वमेवं ' तिष्ठन्तं पशुं प्रयजेति ' इत्यादिष्वपि योजनीयम् । अपि
चैकस्मिन्पदार्थेऽनुष्ठीयमाने विधीयमाने चार्थान्तरं द्वेषाऽऽपद्यते । किञ्चित्प्रय-
त्नान्तरसाध्यं किञ्चित्तदनुनिष्पाद्यम् । यथा भक्षविधौ ग्रहणादयस्तृप्तिश्च । तत्र
यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं, न च तस्मिन्नकृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्यते तत्रार्था-
पत्तिलभ्यं विधिशक्त्यन्तरं कल्प्यते । या च यावती च शास्त्रिया साऽवग-
तिर्भवति । यच्चनुनिष्पादि बह्वपि पुरुषस्य शास्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति
न तेन कश्चिदायासो भवति । न चेहाऽऽश्विनग्रहणानन्तरं विधीयमानेऽनुष्ठीयमाने वा
सुत्याप्रातःसवनादिसंबन्धे भेदेन व्यापारितव्यम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं
विद्यते । श्रुतमात्राश्विनग्रहणार्थमात्रे विहिते यदि तदन्तर्गतत्वासुत्याप्रातःसवनाहर्मागविशे-
षमुहूर्तनाडिकाक्षणलवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्त्वादयः प्रसज्यन्ते किं क्रियताम् । अपि
च शिक्षापामान्येत्पत्रापि वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्ताद्यक्षेपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः
पूर्वद्युः प्रासज्योपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहणानन्तरं विधीयत इत्यदोषः ।
अन्ये तु द्वयोः परिव्याणोपाकरणयोर्त्कर्षाद्वाक्यभेदं समर्थयन्ते । तदपि तु सुपरिहरं,
केवलपरिव्याणोत्कर्षादेव ' तदादि वाऽभिसंबन्धात् ' इत्येवमुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रै-
तत्स्यात् । प्रकृतिप्राप्तो धर्म उत्कृष्ट्यमाणस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्वं इति । तदयुक्तम् ।
' कृतदेशात्तु पूर्वेषाम् ' इत्यत्राप्राकृतानामपि विदेवनादीनामपकर्षवर्णनेन ' तर्थाऽपूर्वम् '
इत्यस्य विशिष्टविषयत्वव्याख्यानात् । अथवा ' स आश्विनं ग्रहम् ' इत्येतद्वाक्यप्रा-
प्तपरिव्याणान्तरानुवादाद्वाक्यभेद इति । अयोच्येन । अविशेषितसाधनकृत्वात्तत्र
त्रिवृत्त्वानुवादे न संभवतीति । तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाद्यपि पूर्वपक्षवादिना
चोदितः स्वयं परिहारं वक्ष्यति सोऽस्यापि भविष्यतीति । ननु च तस्यापूर्वकर्मविधा-
नादनेकार्थविधिरुपपद्यते नास्येति । नैव विशेषः । यत्र ह्येकक्रियाविशेषणमनेकमुपादीयते
तत्र तद्द्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशिष्टविवानव्यायः । यत्र पुनः स्वविशेषणनिशिष्टा

वपाद्रव्यम् । तेन संनिपातिनो वपासंस्कारानुत्कर्षेणोपाकरणम् ॥२२॥

क्रिया विधीयते, वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं, तत्रावद्यावर्तनीयो विधि-
प्रत्ययः । देवतादिविशिष्टो हि यागो विधीयमानः खविशेषणमेवाऽऽसेषुं समर्थो
नाविधीयमानपरिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वप्येतद्विवेक्तव्यं, कनरक्तद्विशेषणं
कतरदन्यविशेषणमिति । तस्मादयमुभयपक्षमावत्वात्कैकस्य बोद्धयितव्यः । तत्रावद्यं
सिद्धान्तवादिनोभयोः परिव्याणयोः साधारणी रशनेति परिहारो वक्तव्यः । वक्ष्यति
हि ' रशना च छिद्दर्शनात् ' इति । यद्यदेतस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य तस्यैषा
वाक्येन विज्ञायते । तथाप्राष्ठानुवादान्न वाक्यभेदः । अपवा यन्निवृता यूपं परिवीयो-
पाकरोतीति पूर्वेषुः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्याणानन्तर्यमनूयाऽऽश्विनग्रहणानन्तर्यं विधी-
यते । वरं च वाक्यभेदाद्ब्रह्मवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेवं वर्ण्यते । अथदयं ताव-
त्सवनीयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो विधातव्यः । तत्र पूर्वेषुगतस्य तावन्न कश्चिदु-
त्पत्तिवाक्यत्वे हेतुरस्ति । नन्वितरस्यापि नास्ति । यद्यप्येवं तथाऽपि विकल्पसमुच्च-
यासंभवात्केनचिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्रयितव्ये विशेषोऽविधीयते । पुरस्तादितदेष
स्थितं यथोपादेयो गुणस्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं नानुपादेयः । स हि
कुण्डपायिनामयने होमस्यैव बलात्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेयः
सुत्याकालस्यसवनीयानुवादेन शक्यो विधातुं, किं पुनः प्रातःसवनश्रुत्या तद्देशसवनी-
यप्रत्यभिज्ञाने सति । अस्तने पुनराग्नाने निर्जातप्रयोजनत्वाद्यश्विनग्रहणेन सहाङ्ग-
द्विसंभवाभावात्कालार्थे संयोगे तस्यानुपादेयत्वात्कर्माद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवश्यं कालो-
द्देशेन कर्म विधेयम् । अथाप्याश्विनं-प्रत्यङ्गत्वेन विधिस्तथाऽप्याङ्गिनोऽनुपादेयत्वादेपैव
वचनन्याक्तिः । अतश्च गुणविध्यनुपपत्तेरवश्यं प्रकरणान्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्त-
रेणाश्रयितव्यादुत्पत्ताववधार्यमाणार्थां कर्मान्तरं स्यात् । तेनास्यं तावत्कालापेक्षयोत्पाद-
कत्वं सिद्धम् । अतश्चेतरस्य परिशेषसिद्धं गुणविधित्वम् । न हि तस्य किञ्चिद्धेदका-
रणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षोऽस्ति नारातीति विचारितम् । सति हि वपाप्रचा-
रेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव प्रातःसवने विधिरिवृत्तेः कालं प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञानात्कल्प्येत ।

१ (अ० ३ पा० ६ अ० १० सू० २१) २ विकल्पसमुच्चयासंगवादिनि—वदाचिदेकस्यो-
त्पत्तिविधिर्ब्रह्मवादिद्वयस्त्वैतरेषं विकल्पस्याश्रयोपलब्धत्वात्कालान्तरन्यायाभावाच्चोभयत्रोत्पत्तिभि-
र्त्वेन समुच्चयस्य चासंभवादित्यर्थः । ३ पुरस्तादिति—प्रकरणान्तराधिकरण इति शेषः ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

आह । अर्थेन शुक्लपृष्ठस्य कालो विधीयते । मुष्टिना पिषाय वपो-
द्धरणमासीत्, आ वपाहोमात्, इति श्रूयते । पूर्वोत्पूर्वपोद्धरणं मुष्टिना
पिषाय न इव नुयादेतावन्तं कालमासीनेनावस्थातुम् । अवश्यमाहर-
विहारादयस्तेन कर्तव्या इति ॥ २३ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

नेतदेव, श्रुतिविप्रतिषेधे भवेदेवम् । न च श्रुतिविप्रतिषेधः । तृणमु-
ष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिषायिष्यते । ननु, आस्ते, इत्युपवेशने भवति ।
नाश्रयमुपवेशन एव, जंदासीन्येऽपि दृश्यते । अथवा गृहाणि परि-
गृह्याऽऽस्त, क्षेत्राणि परिगृह्याऽऽस्ते, इत्युपवेशनेऽपि भवति व्यापार
निवृत्त्या । इहापि तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा पिषाय, आ वपाहोमादु-
दासिष्यते । तस्मादाश्विनकालमाग्नात् विधानार्थं न सवनीयानां
प्रकरणं पशुधर्माः । तस्माच्च सवनीयार्थाः ॥ २४ ॥

‘ यद्योक्तं सनिधौ त्वैविभागात् ’ इति । काले च कर्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सनि-
ष्टुष्टौ व्यापारो भविष्यति । वपाप्रचारकालस्य पुन सवनीयोत्पत्तिनियत क्रिया
न्तरविशेषगत्वाद्द्रष्टुप्रतिपादो विशिष्टविधिरिति वाक्यभेदो म्यात् । अस्मत्पक्षे पुनर्यथैक-
वाक्यत्व भवति तथोक्तम् । एव च परिन्द्याणस्यापि प्रकरणलभ्योऽङ्गभाव इहानुशदि-
ष्यते । अ यथा पुनर्विद्रष्टुत्तरेण क्रमेण प्राष्ठिमपेक्षयानुयेत । तस्मादयमेवोत्पत्ति
विधि । कथं पुनरभिभवते माप्यकारस्य वाक्यभेदोपन्यास । उच्यते ।

कर्मणा भेद एवाय वाक्यभेदोऽभिधीयते ।

सन्ध्ये त्वेकवाक्यत्वमर्थान्यत्वेऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिद्येतेति । ‘ न तेनैकवाक्यतामियात् ’ यथा ‘ वैतृगुणे तु कर्मा-
स्मवायाद्यावयवभेद म्यात् ’ इत्यश्रामत्यापि लक्षणतो वाक्यभेदे परम्परासवन्ध्याभिप्राये
षोक्तं ‘ साकंद्वा त्वेकवाक्यम् ’ इत्यत्र च सन्धवमात्राभिप्रायं तथेहोत्पत्त्यर्थत्वे सति
तदेकवाक्य । याति न गुणान् इत्युच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ श्रुतिविप्रतिषेधः । उपवेशन इति पा० १२ (६० पा० ३ अ० १२ म० २२) ।
२ (अ० ३ पा० १ अ० १० सू० १०) । ४ (अ० ३ पा० १ अ० १० सू० ०) । ५ अर्थेनेति
चेत् । ननु श्रुतिविप्रतिषेधात् । शन नूनद्वयस्य भाष्य मुष्टिमिति न न्याय्यं न वार्तिकद्वयम् ।

स्थानान्तु पूर्वस्य संस्कारस्य-तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

नास्ति सवनीयानां प्रकरणमित्येवं सति पूर्वेष्वेव हेतुना स्थानेन पूर्वस्याग्नीषोमीयस्य भवितुमर्हति । संस्कारोऽयं पशुयागमयुक्तो न ज्योतिष्टोममयुक्तः । ज्योतिष्टोममयुक्तस्य न विश्लेषः पशूनां स्यात् । पशुयागा अपि हि धर्मान्प्रयोक्तुमपूर्वत्वात्समर्थाः प्रकरणवन्तश्च । तस्मात्कामादग्नीषोमीयधर्मा इति ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च पश्यामोऽग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गमस्मिन्नर्थे भवति । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने, इति पशुपुरोडाशं दर्शयति । इतरथा समानविधानेषु सर्वेषु पशुधर्माषोमयोर्देवतयोः संस्कारार्थः सन्पुरोडाशः सामर्थ्यादग्नीषोमीयस्य भवेन्न सवनीयस्य । तयोर्देवतयोरभावात् । दर्शयति च । तस्मादग्नीषोमीयार्था इति ॥ २६ ॥

सर्वं सवनीयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तेनैव हेतुना सिद्धान्तं निगमयति । यद्वाऽवन्तरप्रकरणेनान्वाभ्यासान् स्थानवाचनेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थैवप्रतिपादनयाऽवस्थितं तदिदृश्यतेऽस्तुशब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानाहलवत्तथाऽप्युपांशुयानानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गमुगृहीतकृत् एवात्र बलीयान्विज्ञायते । योग्यतया हि पशुधर्माः पशुयागमपेक्षान्ते सोमयागम् । न चानपेक्षिताः प्रकरणेन ग्रहीतुं शक्यन्ते । तदङ्गावतरणेन चात्र विद्वृष्टतरः श्रुतोऽर्थः । न च पृथीप्रतिपाद्यात्संयन्धाद्भिनाऽऽनर्थक्येत्तदङ्गन्याथोऽस्तीत्युक्तम् । ननु चाविहितधर्मान्तरः साकाङ्क्ष एवाग्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहाऽऽग्नीषोमनःसंनिहितान्यर्मान्प्रकरणेनैव गृह्णातीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैष दोषः, यत्र हि प्राकृतैरेकैः पूर्यमाणानां विकृतौ तन्मध्येऽप्यपूर्वाणि कानिचिन्प्राक्षिप्यन्ते तत्र विकृतौ प्रकरणग्रहणं भवति । अत्र प्रदेशान्तर उत्पन्नोऽग्नीषोमीयः प्राकृतैस्तावन्निष्प्रतिद्वन्द्वैः क्लृप्तोपकारैश्च निराकाङ्क्षोऽकृतः । तत इहाऽऽर्नातः सन्नन्यप्रयोननान्वयमसाकाङ्क्षान्पश्यन्ननुमितकथंभावः संभवति । स्थानस्य चैतदेव लक्षणं यदुत धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्योत्पाद्य कथंभावं, संयन्त्रः । तस्मात्सुक्तं स्थानात्त्विति ॥ २६ ॥

सर्वेषां द्वयोर्वा समानविधानत्वे सवनीये पशुपुरोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देयतासंस्कारार्थत्वं वक्ष्यति । स च लिङ्गादग्नीषोमावेव संस्कर्तुं शक्नोति नास्मि । न च समानविधानत्वेनोहः सिद्धान्तवत्संभवति । तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनीयस्य धर्मा इति ॥ २६ ॥

अचोदना गुणार्थेन ॥ २७ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । आह । ननु च्छिद्रापिधानार्थः पशुपुरोडाशः ।
नेति ब्रूमः । अचोदना गुणार्थेन । तस्य च्छिद्रापिधानार्थेन न चोदना ।
अर्थवादः स इत्युक्तम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थः । तस्याग्नीषोमीयार्थत्वे,
सवनीये पुरोडाशस्य दर्शनमपपद्यते, न साधारण्ये । तस्मादग्नीषोमी-
यार्थाः पशुधर्मा इति ॥ २७ ॥

[८] दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ पू०

अग्नि सायंदोहः । तथाऽस्ति प्रातर्दोहः । सन्ति तु दोहधर्माः शाखा-
हरणं, गवा प्रस्थापनं, प्रस्नावनं, गोदोहनमित्येवमादयः । ते किं सायं
दोहार्था उत, उभयार्था इति । किं तावत्प्रातम् । दोहयोस्तयोरसंयुक्तं
धर्मं शृतं भवेत् । कस्मात् । सायंदोहस्य हि क्रम औपवसथ्येऽहनि
शान्नाहरणादीन्समामनन्ति । तस्मिन्नेवाहनि सायंदोहः । तस्मात्प्रमा-
न्सायंदोहार्था दोहधर्मा इति ॥ २८ ॥

प्रकरणविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रकरणं हि साधारणम् । यथैव दध्न एवं पयसः । त्रमाच्च
प्रकरणं घलवत्तरम् । तस्मादुभयार्था दोहधर्माः । अपि च, न ज्ञायं-

स्तस्य देवतामन्त्रार्थं सन्न प्राप्नोति, न त्वयं केवलस्तदर्थं । किं तर्हि ।
'मुषिरो वा एतर्हि पशु' इत्युपक्रम्य च्छिद्रापिधानार्थोऽपि । अतश्च विनाऽपि
देवता मन्त्रीयस्य च्छिद्रापिधानं पुरोडाशं करिष्यते । तेन समानविधानत्वेऽप्यत्रोप-
इत्युक्ते मूत्रेणोत्तरमाह—न च्छिद्रापिधानार्थेनास्य चोदना । विधिवन्निगदाना हेतुवन्नि-
गदाना विवज्जातीयानामर्थवादत्वेनोक्तत्वात् । न हि च्छिद्रापिधानं क्रतुनाऽपेक्षितं,
नापि पुरोडाशार्थं कृते दृश्यते । तस्मिन्नेतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव लिङ्गदर्शनं
मिथम् ॥ २७ ॥

(इति—पशुधर्माणामुपवसथ्येणान्नादीनामग्नीषोमीयमन्त्रार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

०४ त्रमयाविरोधं दर्शयित्वेत्तानीं विरोधं दर्शयति । शान्नाहरणादीनामौपवसथ्ये
नेत्रमामान्नादीनामन्त्रप्रकरणाद्वा दृश्यर्थत्व प्राप्नोति ॥ २८ ॥

प्रधानं धर्मदर्शे क्रियमाणं क्रमं प्रतिपद्यते । पठ्यमानं चावान्तरप्रकरणम् । दक्षिण-
मन्त्रमन्त्रार्थाः पठ्यन्ते क्रियन्ते च । तस्मात्तस्य पयसा । दक्षिणसिद्धिर्वाप्यस्य वेदि-

दोहस्य पूर्वेषुराम्नाजम् । कं तर्हि । उत्तरेद्युः । कथम् । एवमापनन्ति,
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्, इति । अमावास्यायां
ह्युभयं साङ्गं चोद्यते । स एष सायंदोहोऽर्थात्पूर्वेषुरनुष्ठीयते ।
स्वभाव एष दध्नो, यत्पूर्वेषुरुपक्रान्तमपरेद्युरभिनिर्वर्तते । तस्मात्सायं-
दोहस्य क्रम आज्ञाता इत्येतदेव तावन्नास्ति । अत उभयार्था-
दोहधर्मा इति ॥ २९ ॥

[९] तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नाजम् ॥ ३० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्रेन्द्र-
वायवाद्या ग्रहाः प्रातःसवने दश आज्ञाताः । तत्र धर्मा श्रूयन्ते, उपो-
स्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्ते, अनुषोप्ते ध्रुवः । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि,
इति । सन्त्यपरे माध्यादिने रुवने, अपरे तृतीयसवने ग्रहाः । तेषु
माध्यंदिनीयेषु तार्तीयसवनीयेषु च संदेहः । किं सर्वेषु ग्रहधर्माः
कर्तव्या उत प्रातःसवने ये ग्रहास्तेष्विति । किं प्राप्तम् । प्रातःसवन-
ग्रहेषु भवेद्युः । तेषां हि क्रमे समाज्नाता नेतरेषाम् । एवं प्राप्ते दूमः ।
रुवनान्तरे—प्रातःसवनान्माध्यंदिने तृतीयसवने च ग्रहाम्नाजं तद्देव
भवितुमर्हति । सर्वेषां हि तुल्यं प्रकरणम् । यत्रैते धर्माः समाज्नाताः ।
वाचयेन ग्रहाम्नाजस्य विधीयन्ते । क्रमाद्य वाक्यप्रकरणे वलीयसी ।
तस्मात्सर्वार्था ग्रहधर्मा इति ॥ ३० ॥

अस्य धर्माः पूर्वेषुः क्रियन्ते । न च ते शाखाहरणादीनां ग्राहकाः ' गुणानां च परा-
र्धत्वादसंबन्धः ' इति स्थितत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शाखाहरणादेर्वचनात्पूर्वेषुः
करणं न दध्यर्धत्वादित्यदोषः ॥ २९ ॥

(इति—शाखाहरणादीनामुभयदोहार्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥)

ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समाज्नाजमनुष्ठानं चेत्यनेनातुल्याशङ्कायां
तुल्यत्वमापाद्यते । प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य समानम् । न च
प्रातःसवनस्य निष्कलस्यावान्तरप्रकरणम् । न च प्रकरणविरोधि स्थानं विनियोजकं
भवति । तस्मात्सवनान्तरग्रहाणामपि धर्माः स्थिरिति । एतेनाऽऽश्लेषाग्नीषोमीयादिपुरो-
डाशाधर्मसाधारण्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

(इति—ग्रहधर्माणां सवनत्रयसंबन्धिग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

- [१०] रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुप्रीपोमीयः, यो दीक्षितो यदग्रीपोमीयं पशुमाल्लभते, इति । तत्र रशना श्रूयते, रशनाधर्माश्च । त्रिवृद्भवति दर्भमयी भवति प्रविष्टानां कर्तव्या चेति । तत्र संदेहः । किमेते धर्मा अग्रीपोमीयरशनायाः सवनीयरशनायाश्च साधारणा उताग्रीपोमीयरशनाया एवेति । किं प्राप्तम् । प्रकरणादग्रीपोमीयरशनाया इति । एवं प्राप्ते वृषः । उभयोः साधारणा इति । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं भवति । एवमाह, आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽश्रेयं सवनीयं पशुमुपकरोति, इति सवनीयपरिव्याणं रशनां दर्शयति । सा यदि साधारणी, तत्र एतद्दर्शनमवकल्पते । यद्यग्रीपोमीयार्थास्ततोऽप्राकृतात्सवनीयपरिव्याणाश्वितेत । सवनीये च परिव्याणान्तरमप्राकृतं यत्र त्रिवृत्त्वं दृश्यते । कथम् । स वै आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कम्य यूपं परिव्ययति, इति । तत्र यदि न साधारणी रशना, वाससा परिव्याणं प्राप्नोति । रशनां तु दर्शयति । तस्मात्सा-

अग्रीपोमीये यूपपरिव्याणमात्राय पुनः सवनीये ' स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा ' इत्याद्यातं, तच्च निर्गुणपुनःश्रवणात्कर्मान्तरम् । उभयोश्च केनचिद्द्रव्येण भवितव्यम् । यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा । तेनोभयत्र तादृश्यादेव गशना प्राप्ता । सा च किमयी किंधर्मा चेत्यपेक्षितेऽग्रीपोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे त्रिवृद्दर्भमयी प्रविष्टानां कर्तव्येत्याद्यानाद्विशेषः प्रनीयते न सवनीयपरिव्याणस्य । तस्मादितरपशुधर्मवदेव रशनेनिकर्तव्यताऽग्रीपोमीयार्थवेति । तथा प्राप्ते लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह । न हि सवनीयोत्पत्तिवाक्ये त्रिवृत्त्वानुवादे रशनाधर्मसाधारण्याद्विनोपपद्यते । वा प्राप्तिरिति श्वेत्तामाह—वाक्यसंयोगाद्रशनामाश्रय, स्थानादग्रीपोमीयस्य । वाक्यं च तस्माद्द्रव्यवत्तरमिति । ननु ' न तद्वैक्यं हि तदर्थत्वात् ' इत्युत्तरं दृश्यते । तेनाग्रीपोमीयापूर्वप्रयुक्तत्वाद्द्रव्यवत्त्वा स्यादिति । नैतदेवम् । न ह्येषा साक्षात्पशुसंबन्धिनी । किं तर्हि । 'यूपार्हं वा तत्संस्कारान्' इति दृश्यते । तेनेदृशमेववाक्यत्वमेतन् । यूपपरिव्याणमाश्रयणमाचनस्यैव धर्मा इति । तथा चाग्रीपोमीयस्यमेतद्यूपपरिव्याणमेव च यूपैस्त्वात्म-

धारणी रक्षणा, तत्साधारण्याच्च हृद्भर्मा अपि साधारणाः । तदेतल्लिङ्गा
द्रशनासाधारण्यम् । कोऽत्र खलु न्याय इति । उच्यते । प्रकरणादर्शी-
पोमीयस्य, वाक्याच्छेषमात्रस्येति ॥ ३१ ॥

[११] आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥ पू०

दूराद्यच्छिष्यते ज्योतिष्टोमस्य, यथौपसदासुवाक्याकाण्डेऽश्वदा-
भ्यो । तत्र संदेहः । किं ज्योतिष्टोमसमाज्ञाता ग्रहधर्माः कर्तव्या
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । असंनिधानात् । यथा, पयसा
मैत्रावरुणं श्रीणाति, इति वचनान्मैत्रावरुणस्यैव श्रयणं न सर्वेषाम् ।
एवमिदमपि धर्मजातं प्रकरणस्थानामेव, न सर्वेषामिति ॥ ३२ ॥

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥ सि०

संयुक्तं वा धर्मैरेवंजातीयकं स्यादप्रकरणस्यमपि । कुनः । यतः
प्रकरणाद्वाक्यं धर्मीयः । नन्वन्यत्र क्रियमाणा ज्योतिष्टोमस्य नोप-
कुर्युः । उच्यते । उपकरिष्यन्ति । अश्वदाभ्यपोस्तदर्थत्वाज्ज्योतिष्टो-
मार्थत्वात्तच्छेषोऽयं ग्रहधर्मः । ग्रहनिमित्तो ज्योतिष्टोमस्योपकारकः ।
यावान् ग्रहो ज्योतिष्टोमस्योपकरोति तस्य सर्वस्य भवितुमर्हति ।
तस्मादश्वदाभ्यपोरोपि ग्रहधर्माः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

धनीयस्यं सूषपरिव्याणम् । द्वयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रतीयते, न तु दर्शपूर्णमासवर्हि-
रिव पिण्डापितृयज्ञे भविष्यति । तस्माद्द्वर्हिर्धर्मैवंप्रत्यासाधारणा रक्षणाधर्माः ॥ ३१ ॥
(इति—रक्षणाधर्मसाधारण्याधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्यते । तत्र स्थानं बाधित्वा प्राकरणिक-
ग्रहार्थो ग्रहधर्मो इति धर्मातेरनारम्याधीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येतुं, तेनासंयुक्तमि-
त्याह ॥ ३२ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वाज्ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनस्यैव इत्येवं सुराग्रहादिभ्यो निवर्त-
मानाः प्रकरणे व्यवतिष्ठन्ते । येषां स्वप्रकरणाधीतानामपि तदस्ति ते पूर्वणैव न्यायेन
वाक्यसंयोगाद्दर्भवन्तो भवितुमर्हन्ति । अश्वदाभ्यादीनामपि धर्मवत्ता ॥ ३३ ॥

१ अश्वदाभ्याविति— अंशुं गृह्णाति । 'अदाभ्यं गृह्णाति' इति वाक्यबोद्धितार्थदाभ्यसंज्ञौ
ग्रहाविति शेषः । २ सुराग्रहादिभ्य इति—सामान्यतानामकवज्जुवाणे समान्नाता ये सुराग्रहाः
पयोग्रहाश्च तेष्व इत्यर्थः ।

निर्देशाद्वचवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

यदुक्तं यथा, मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति, इति । तद्युक्तम् ।
श्रयणे वचनात्प्रकरणं चाधित्वा व्यवस्थानम् । इह तु विपरीतम् ।
तत्र सर्वेषु ग्रहेषु प्रकरणं, विशिष्टेषु वाक्यम् । इह तु सर्वेषु ग्रहेषु
वाक्यं, विशिष्टेषु प्रकरणम् । तस्मात्प्रकरणस्यस्यापि धर्मा इति ॥ ३४ ॥

[१२] अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥ सि०

अनारभ्याग्निमुच्यते । चित्रिणीरपदधाति, वज्रिणीरपदधाति,
भूतेष्टका उपदधाति, इति । सन्ति तु प्रकरणे, इष्टकाधर्माः । अखण्डा-
मकृष्णलामिष्टकां कुर्यादिति । तथा, भस्मनेष्टकाः संयुज्यादिति । तत्र
संदेहः । किमप्रकरणे समाभ्यातानामिमे धर्माः कर्तव्या उत नेति ।
किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । कुतः । असंनिधानादिति प्राप्ते । उच्यते ।
अग्न्यङ्गमेवंजातीयकं तद्वदेव स्यात्, यद्वद्गहाः । प्रकरणाद्धि वाक्यं
वलघत् । अमूर्षां चेष्टकानामग्न्यर्थत्वात् ॥ ३५ ॥

[१३] नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते— स यदि राजन्मं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि
सोमं विभक्षयिषेत्, न्यग्रोधस्तिभीराहुत्स्य ताः संपिष्य दधन्पुन्मृज्य
तमस्रं भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्, इति । ज्योतिष्टोमे सन्ति सोमधर्माः,
मानम्, उपावहरणं, क्रयोऽभिषत् इत्येवमादयः । तत्र संदेहः । किं
समानविधाना इमे धर्माः सोमस्य फलचमसस्य चोत् सोमधर्माः, फल-
चमसस्य तु तद्विकारत्वादिति । गुणकामानां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा प्रयो-
जनमधिकरणाचिन्तायाः ।

किं प्राप्तम् । समानविधानाः प्रकरणाविभागादिति प्राप्ते ।

मैत्रावरुणादिश्रयणादीनां प्राकरणिकसर्वार्थत्वभावेन वाक्यादव्यवस्था । अत्र तु
प्राकरणिकव्यवस्थाभावेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यद्वयान्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(इति — ग्रहधर्माणामनारभ्याधीतान्ब्रह्मदाम्ग्रहार्थताधिकरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥)

अधिकरणद्वयेन कार्यप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां साधारण्यमुक्तम् । फलचमसोऽपि चेष्ट्य-
विकारत्वात्सोमकार्ये वर्तते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मविधिः साधारणो यथा ' ब्रह्मीन्द्रोऽसति '

१ समाना इमे धर्मा इति पा० । २ ' अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ' इतीष्टकाधर्माणामनारभ्यो
त्पन्नविनिवृत्तिचित्रिण्यादीन्कार्यताधिकरण भाष्यनिगदन्तारयात्तमित्युपेक्षितं वार्तिकदृष्टिः ।

उच्यते । नैमित्तिकमेवंजातीयकमसमानविधानं स्यात् । कुतः ।
 अतुल्यत्वात् । अतुल्यः सोमेन फलचमसः । सोमो नित्यवदाम्नातः ।
 फलचमसो नैमित्तिकः । किमतो यद्येवं, धर्मा अपि नित्यवदाम्नाता
 न शक्या अनित्यवत्कर्तुम् । यदि साधारणाः, तत्रानारभ्योऽर्थो
 विधीयेत । अपि च नैमित्तिकः फलचमसः । स सोमधर्मान्गृह्णाति ।
 तत्र धर्माः साधारणाः सन्तो द्विरुक्ता इत्युच्येरन् । तस्मादसमान-
 विधानाः ॥ ३६ ॥

इत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्तेऽपिधीयते । युक्तं यद्वीरिधर्माः यथेषु क्रियन्ते । द्वयो-
 रपि वैकल्पिकत्वेनामित्यथोस्तुल्यरूपत्वात् । सोमधर्माः पुनःनित्यवदाम्नातिष्टोमा-
 पूर्वेण गृह्णीताः । ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति । सोमश्च नित्यो न फलचमसः ।
 ब्राह्मणपक्षे विधानामावाह । यदि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्ततो राजन्यवैश्यपक्ष-
 योरमावात्सोमोऽप्यनित्य इति तुल्यता स्यात् । स तु यनमानचमसमात्रानिःराकृतोऽपि
 ग्रहचमसान्तरेषु संभवाच्चित्यः । तेन धर्मारतं न व्यभिचरन्ति । तत्रयुक्ताः फलचमस-
 स्येदानीं कथं भविष्यन्तीति । कार्यापस्थेति द्रुमः । आह । किं कार्यापस्तिरूपदेशाति-
 देशाम्यामन्या, एतयोरेवान्तर्गता वा । अतिरिक्तेति केचिन्मन्यन्ते । न तु तथा सति
 प्रमाणत्वाध्यवसानम् । अतोऽबिद्वेजान्तर्गतीरेव वक्ष्यामि । कथं पुनः प्रष्टुनावेधाति-
 देशः कल्प्यत इति चेत् । सत्यं नावकरूपते यत्र कर्मधर्मातिदेशो भवति । न ह्येकस्य
 कर्मणः स्वत एव प्रकृतिविकारमात्र उपपद्यते । द्रव्यधर्मातिदेशस्त्वयम् । प्रमानेऽपि च
 कर्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साकाङ्क्ष कर्मान्तराद्धर्मान्गृह्णाति तथा द्रव्य-
 मपि । तस्मात्फलचमसेनेऽयां भावयेत्त्वयमनन्तरं विपरिवृत्तेर्द्रव्यरूपत्वात्सोमधादित्यव-
 गतेरतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयोजनं यदोमयोरपि पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते ।
 सत्यप्युपपन्नं कर्म यथैवान्यत्रैवदेशिकातिदेशिकयोः गुणकामध्वरयमवृत्तौ प्रयोजनं
 भवतस्तथेहापि द्रष्टव्यम् । निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुम् । ये हि
 सोमस्याभिषेपमानादिध्वाश्रिताः फलसाधनत्वेनावगतास्ते कथं फलचमसस्थाः सार्धंयि-
 ष्यन्ति । ऋतुसाधनत्वेन फलचमसः प्रवर्तमानो य एव तदङ्गपातिनः ऋत्वर्थेन क्रियन्ते
 तानेव शक्नोति ग्रहीतुं न फलार्थान् । अतः सिद्धा ताविकृतिः । अनेनैवोहोऽपि

१ धावाधिष्यन्तीति—गुणकामं फलमिति शेषः । २ ऊहोर्पति— इन्द्राय त्वा वसुमदे सोमं
 मूह्यमि' इत्यादि सोमपदपरिनिमन्त्रे सोमपदस्थाने फलचमसपदप्रक्षेप- वर्तव्यो भवति यद्यत्-
 मानविधानमिति सिद्धान्तः । यदि धामावधिषमिति पूर्वः पक्षस्तदा 'ब्रह्मिणा येष' इत्यस्यैव
 यत्रयोरपि सोमपदपरिनिमन्त्रस्य तेषां भवतीत्यर्थः ।

[१४] प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ पू०

अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति । यथा ग्रीहिष्वपचरत्सु
नीवाराः । तत्र संदेहः । किं नीवाराः समानविधाना उत नन्ति ।
किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिश्च तद्वत् । यथा नैमित्तिकं नित्येनासमानवि-
धानमेव प्रतिनिधिः । अतुल्यत्वात् । काऽतुल्यता । ग्रीहीणां विहिता
न नीवाराणाम् । इयमतुल्यता । ग्रीहीणां विहिता नीवाराणामर्था-
पत्त्या भवन्ति ॥ ३७ ॥

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥ सि०

भेदरहित, असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । तद्वत्त्वात्, यद्वच्छ्रुतः ।
न प्रकृतिविकारभावः । वृत्तः । ग्रीहित्वं हि ग्रीहिषर्माणां ग्रीहिष्यक्तौ
निमित्तम् । न च ग्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति श्रूयते ।
तस्मान्न प्रकृतिविकारभावः । कथं तर्हि नीवारेषु धर्मा भवन्तीति ।
उच्यते । या ग्रीहित्वेन परिच्छिन्ना ग्रीहिष्यक्तयः, नीवारेषु ताः सन्ति ।
तासामर्थेन ते धर्माः क्रियन्ते । तासां च व्यक्तीनामन्यासां च ग्रीहि-
गतानां तुल्य एव विधिः । फल तुल्यता । उभयेऽपि ग्रीहित्वत्कसिता
इति । तस्मात्समानविधाना इति ॥ ३८ ॥

कर्तव्य इत्युक्तं भवति । समानेऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामानविध्यमावात्कार्यापत्ति-
पुनःपरं प्राप्नुवतः सोमपदस्याशक्तेर्निक्रिया विज्ञायते ॥ ३६ ॥

(इति-नित्यनैमित्तिकयोरसामानविध्याधिकरणम् ॥ १३ ॥)

प्रतिनिधावप्ययमेव न्यायः प्राप्नोति ॥ ३७ ॥

यदि नीवाराः स्वैर्नैव महिष्ठा कर्मसाधनं भवेयुस्ततः कार्यापत्त्या धर्मः संवध्येरन् ।
न नैषा साधनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । ये हि तावद्ग्रीहिधर्माः कतिपया दृश्यन्ते
तदुपार्द्रितस्य पुरुषः प्रवर्तमानो नान्तरीयकत्वात्नीवारत्वमुपादत्ते न कर्माद्धतया । ग्रीहि-
धर्माः पुनर्ग्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव घोदिता इति समानविधानाः । न हि नीवारेभ्यो
ग्रीहिबुद्धिव्यावर्तन इति वक्ष्यति 'समान्यं तच्चिर्वापि हि' इति । तेनाऽऽह तद्वदेवासौ
प्रवर्तत इति ॥ ३८ ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह प्रकृतिविकारभावः । कुतः । अर्थ-
लक्षणत्वात् । अर्थाद्धि प्रतिनिधिः क्रियते । न चार्थेनैतद्वगन्तुं शक्यते
ग्रीहित्वस्य स्थाने नीवारत्वं भवतीति । तस्मान्न प्रतिनिधेः श्रुतेन सह
प्रकृतिविकारभावो भवतीति ॥ ३९ ॥

[१५] नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥ सि०

अथ यः श्रुतः प्रतिनिधिः । तत्र किं सामानविध्यमुत नेति । यथा,
यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिपुणुयात् । इति । असामानविध्यमिति
द्वयमः । अथुताद्ध्येतद्विपरीतम् । एवं प्राप्त उच्यते । नियमार्था गुण-
श्रुतिः । अत्राप्यर्थलक्षण एव प्रतिनिधिः । सोमेऽविद्यमाने सोमसदृशं
द्रव्यं प्राप्तम् । तत्र सुसदृशे द्रव्ये प्राप्त ईपसदृशं नियम्यते । अन्यस्मि-

अशास्त्रचोदितश्च प्रतिनिधिरर्थात्क्रियते । तस्मादपि निर्दिष्टमाणकमस्य कार्यापन्न-
त्वमिति केचित् । न तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणः । प्रधानसमाधिचोदितत्वात् । यदि
वाऽशास्त्रलक्षणः स्यान्नैव क्रियेत । न च तदकरणात्कश्चिद्दोषः स्यात् । अत एव वर्ण-
यितव्यं सूत्रम् । अशास्त्रलक्षणत्वानीवारत्वस्य कार्यापत्तिर्नास्ति । ये तु ग्रीहिधर्माः प्रधान-
चोदनया सकलधर्मासंभवाच्च ग्रीहिचोदनया विकला आशितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावाच्च
कार्यापन्नाः ॥ ३९ ॥

(इति—मुख्यप्रतिनिधयोः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १४ ॥)

यद्यशास्त्रलक्षणत्वाधीवारणां कार्यापत्तिर्नास्ति । पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वा-
दानित्यत्वाच्च फलत्रयसवत्कार्यापत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते । ॥

यागसाधनतो कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः ।

ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न स्वयं सा प्रवर्तते ॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षार्थां सस्यां पूतीका विधीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम् ।
अतोऽयं प्रतिनिधिनियम एव भवति, यत्सकलसोमधर्मासंभवे विकलान्सोमधर्मानुत्पादये-
त्तः पूतीकगतानिति । वक्ष्यति हि ' नियमार्थः क्वचिद्विधिः ' ' तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि '
इति च । अतश्च नैवात्र पूतीकत्वं वर्माङ्गं, किं तर्हि, सोमधर्मोपलक्षणार्थम् । तेन श्रुति-
लक्षणस्यापि पूर्वेणाविकिष्टत्वमिति । तेनेहापि तदेव निन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च

प्रतिनिधातव्येऽन्यत्प्रतिनिधीयते श्रुतस्य स्थाने । न यागद्रव्य-
त्वेन ॥ ४० ॥

[१६] संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥ पू०

अरित ज्योतिष्टोमः । तत्र संस्थाः सामानाः । अग्निष्टोमः,
उवध्यः, पोटशी, अतिगत्र इति । तत्र दीक्षणीयादयो धर्माः । तेषु
संदेहः । किं सर्वसंस्थं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्मा
उक्ता उवाग्निष्टोमसंस्थमभिमेत्येति । किं प्राप्तम् । सर्वसंस्थासु

तदाश्रयस्य तद्वद्बद्धमनायादगुणकामैः प्रवर्तितत्वम् । अन्ये त्वाहुः । सकलव्यक्त्याश्र-
यिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह न प्रवर्तन्ते । नित्यस्य हि कर्मणोऽन्दयं प्रकमा-
त्प्रक्रान्तस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किञ्चिद्धर्मवैकल्येऽप्यवैगुण्याभ्यनुज्ञा यु-
ज्यते । यथा तु काम्याना प्रतिनिधिभिः प्रकमो नास्ति तथा गुणकामैर्न प्रव-
र्तितत्वम् । यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकरूपे द्रव्यनाशे सति प्रति-
निधीयते ततस्तस्यावश्यसमापनीयत्वाद्द्विकारेण प्रतिनिधिना वा तुर्यं समापनमित्यूहानूहा-
वेव प्रयोजनम् ॥ ४० ॥

(इति—मुख्यमन्दमदृशप्रतिनिध्योः सामानविध्याधिकरणम् ॥ १९ ॥)

अनेकग्रहममन्त्रागम्यामात्मकश्चतुःसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽवधारितः । सर्वसंस्थासु तु
ज्योतिष्टोमरूपमनुस्यूतम् । यथैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयनाद्यवस्थामेदेऽपि
देवदत्तत्वं नापेति तथा ज्योतिष्टोमात्मनः संस्थान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापेति । संस्थाना
च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति । ज्योतिष्टोमरूपं तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्तते । स च
ज्योतिष्टोमः फलाय चोदितः ‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इति । तथोक्त्यादि-
संस्थ नामपि ‘ पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयात् ’ इत्यादि फले विधानम् । तमेवाविधं
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्षणीयादयो धर्माः सामानाः । ते संदिक्षन्ते, किं सर्वसंस्थज्योति-
ष्टोमोद्देशेनाऽऽज्ञाता उत वेदज्ञाग्निष्टोमसंस्थोद्देशेनेति । न स्वयमुपन्यासो युक्तः । न
हि धर्मसंघन्वेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य काचित्संस्था विशेषणत्वेन श्रूयते ।
यद्यपि कथंचिच्छ्रूयेत तथाऽप्युद्दिश्यमानविशेषणत्वात्त्र विवक्ष्येत । न चोक्त्यादिग्रह-
णाशेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं, फलसाधनमावाद्धि तत्रोक्त्यादय एवेति कर्तव्यतावन्तो
भवन्ति । ज्योतिष्टोमस्तत्राऽऽश्रयत्वेनोपसर्जनमावात्र र्द्धग्रहणयोग्यो विज्ञायते ।

समानं विधानम् । कुतः । प्रकरणाविशेषात् । नास्ति प्रकरणे विशेषो
येन ज्ञायेताग्निष्टोमसंस्थं प्रकृत्येति । तस्मात्समानविधानाः संस्था
इति ॥ ४१ ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

तुल्य इव प्रकरणे व्यपदेशो भवति । यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्यु-
वध्यः, परिधिमनक्ति, यद्यतिरात्र एतदेव यजुर्जपन्हविर्धानं प्रति-
पद्येत, इति सर्वावस्थस्य विशेषवचनादवगम्यते । यद्यपि सामान्यं तदापि
सर्वावस्थस्यैवेति । यदि रि(नं)समानं विधानमग्निष्टोमसंस्थस्यैव

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामः’ इति चैतद्वाक्यगतस्य ज्योतिष्टोमस्य धर्मसंबन्धः सर्व-
संस्थास्वविशिष्ट इत्याग्निष्टोमसंस्थमेवेत्युक्तम् । अत एव वक्तव्यम् । किं ज्योतिष्टोम-
स्यैवेतद्दर्शान्मानमुतोवथ्यादीनामपि संस्थानामिति । तच्चैवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्ते-
मिति । यद्यपि संस्थाभिर्धर्मा गृह्यन्ते तथाऽपि तासां स्वयमक्रियारम्भकत्वाज्ज्योतिष्टोम
एवाऽऽश्रयत्वाद्द्वारं मवतीति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूतं फलवन्तं च
प्रकृत्येत फलवन्तमेवेत्यर्थः । यदा च केवलज्योतिष्टोमार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात्प-
रिशेषाद्वाऽग्निष्टोमसंस्थस्यैव जायत इति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादिषु हि
यद्यपि ज्योतिष्टोमस्यापि आहकत्वमस्ति तथाऽपि तत्र व्यज्यते किमुवथ्यादिगृहीता धर्मा
एतस्य द्वारत्वाद्भवन्त्युताऽऽन्वयिकलसाधनत्वादिति । अग्निष्टोमसंस्थां चास्य म्निजम-
हम् । अतस्तत्संस्थो गृह्यन्तं गृह्यातीति शक्यते वक्तुम् । तस्मात्सम्भगुपन्यस्तम् ।
धर्मसाधारण्यं चोपदेशातिदेशाभ्यां पक्षद्वयेऽप्यभ्युपगम्यत एवेति विधानग्रहणम् ।
किं प्राप्तम् । ज्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थानां धर्मविधानम् । कुतः । प्रकरणा-
विशेषात् । ज्योतिष्टोमो हि फलवत्त्वाद्दुपजातकर्मभावस्तदननुत्तिर्निर्णयौ समाप्ताता-
न्वर्मान् गृह्णाति न ज्योतिष्टोमस्येन । तच्चोवथ्यादीनामेतेत्पेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टम् ।
उपदेशासंभवे चातिदेशो भवति । तस्मादुपदेश एव साधारण इति ॥ ४१ ॥

आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाकृतप्रकरणसंबन्धित्वेन कीर्तयति । यद्य-
ग्निष्टोमो जुहोति यद्युवध्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति । यद्यतिरात्रः, एतदेव होमधनुः,
यमग्ने पृत्सु मर्त्यमिति जपन्हविर्धानं प्रतिपद्येतेति । अतो विज्ञायते सर्वोऽहविधिः
साधारण इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तम् । यदि हि वाक्यवशेन किञ्चित्प्रकर-
णाघातं संस्थाभिः संबध्यते ततः किमसंशुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न
हि ‘द्वादशाहीनस्य’ इत्यादिषु शेषधर्माणामप्यहीनार्थत्वमाशङ्कितम् । यथाद्वयनं

स्याद्येहाग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । असंकीर्त्यमानेऽपि धर्मसंयन्धो भवतीति, सर्वावस्थस्य कीर्तनात्सर्वावस्थस्य प्रकरणमित्यवगच्छामः । अपि च श्रूयते, आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत, ऐन्द्राग्रं द्वितीयमुक्थये, ऐन्द्रं वृष्णि तृतीयं षोडशिति, इति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च दर्शनं सामानविधये श्रूयते । उक्थये हि द्वे निमित्ते स्तः, अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थयस्तोत्रं चेति । तत्र द्वौ नैमित्तिकौ, आग्नेयः पशुः, ऐन्द्राग्रश्चेति । तेन द्वितीयदर्शनं तत्र युज्यते ।

स्यैस्त्वाद्बचनानामित्येवं व्याचष्टे । यदि हि सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विनाऽपि तदुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नाग्निष्टोमं संकीर्तयेत् । यतस्तु संकीर्तयत्यनो मन्यामहे नूनमविशेषितमग्निष्टोमस्य न लभ्यते । तच्चैवं न लभ्यते यदि संस्थानामपि साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु पुनःश्रुतिरनर्था स्यात् । तयोक्त्यादीनामपि यदि प्रकरणमास्ति ततोऽन्यतरनिर्धारणार्थं यद्विधानोपब्रह्मं ग्रहणं युक्तम् । अपकृतत्वे तु 'द्वादशाहीनस्य' इतिवद्विनेव यद्विशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एतत् । यदि द्वादशाहस्ततोऽमुकमिति । अनेकसंनिहितापेक्षं ह्येतद्वचनं भवति । अतोऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं लिङ्गम् । 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'ऐन्द्राग्रमुक्थये द्वितीयम् ।' 'ऐन्द्रं वृष्णि षोडशिति तृतीयम्' इति । समानविधानत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरं प्रत्यक्षश्रुतत्वात्क्रियत इति द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । विकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रुतैरेन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिते सर्वत्रैक एव स्यात् । ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वेऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवात्त्रिनिमित्तः पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे समाप्यते सोऽग्निष्टोमो न तद्वन्मात्रम् । यद्बोवथ्यादिषु समाप्यते नासौ पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयदर्शनाद्यप्रसङ्गः पक्षद्वयेऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानि-मित्तत्वे तुल्यः । स्तोत्रनिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च भाष्यकार आह—द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तोत्रमुक्थयस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्भवीति । कथं पुनः संस्थास्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिसममित्याहारे तुल्ये स्तोत्रनिमित्तत्वमेवाङ्गी क्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । तासां हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वात्केशेनैव निमित्तत्वमापद्यते । तत्र केचिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शास्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रनिमित्तत्वाश्रयणमिति । अथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संस्थाया एव शब्दकत्वात्पूर्वतरप्रती-ताविशेषणनिमित्तत्वसंभवे जघन्यविशेष्यानिमित्तत्वकल्पना न युक्ता । यद्वाऽऽहृत्यांवि-

करणन्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लाक्षणिकः । ध्रुत्वसंभवे च लक्षणाऽऽश्रयितव्या । शङ्कोति च स्तोत्रमपि मष्टमीनिर्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् । निष्कलानामपि च भेदनादीनां बचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टम् । अथवा 'संदिग्धेषु वैक्यशेषात्' इत्येवं स्तोत्राश्रयणम् । सत्यपि वा संस्थानां मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वाक्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एवं हि श्रूयते 'आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभेत' 'आग्नेयो ह्यग्निष्टोमः' इति । कतरम्मिमन्निष्टोमे, य आग्नेयः । स्तोत्रस्य च स्तुतिमागच्छेद्वता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागात्मकत्वादभावमूता । न चाभावस्य देवतया ह्यर्थमस्ति । यागाम्नासेऽपि हि या देवता सा तस्यैवाऽऽग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तरकालीदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठतेः । न चान्यगतया देवतयाऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । सधोवध्यपोढाशिनोरपि दर्शयितव्यम् । अपि च 'ऐन्द्राग्नान्युक्त्यानि' इति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि संस्था, उक्त्यर्थोत्पत्तेन शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकारपक्षेऽप्यदृष्टार्थत्वात्पशुयागानामन्योन्यकार्योपचयसंभवात्पुपद्यत एव समुच्चयः । तथा हि ।

नाऽऽनुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण चाच्यते ।

विरोधे सति भावो हि विरोधक्षीकगोचरः ॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बाधकारणं स्यात्ततो न किञ्चित् बाध्यते ऋत्वन्तरगतं दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकरूपमतुल्यवरूपं वा । न चैतादृष्टम् । अत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा च वक्ष्यति 'अकृत्रिलिङ्गासंयोगात्' इति । तथा 'प्राज्ञापालेषु चाऽऽज्ञानात्' इत्यादावेवंजातीयानां तत्र तत्राविरोधात्समुच्चयं वक्ष्यति । तथैवं सप्तमिहाहुः । अस्त्येवात्र प्रकृतिरिदं संयोगः सर्वनीयसमाह्वाननिमित्तः । सर्वे ह्येते सवनीयशब्देनोक्ताः । तस्मात्समाह्वयानात्तुल्यकार्यत्वे सति, अस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं, तत, सामानविधानत्वेऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः । पूर्वपूर्वो हि पशुर्महाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवति । उत्तर उत्तरोऽरूपावकाशत्वाद्विशेषविहितः । बाध्यते च सामान्यं साधकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । केचित्वाहुः । सर्वान्त्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादन्यन्तविशेषसंभवात्

१ (अ० १ पा० १ अ० १३ सू० २४) । २ उक्त्यानीत्यनेनेति—उक्त्यासंस्थाया एस्ता-
द्वेषचनविरोधापत्तोति शेषः । ३ (अ० १० पा० ४ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० ४
अ० ४ सू० १) ।

ह्यधिकत्वं भवेन्न मध्यमयोः । सत्यपि बहुत्वविषयत्वे प्रमाणगतिस्तुल्या । यथै-
 वाऽऽग्नेयः संस्थाषुष्टयविषयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नोऽपि संस्थात्रयसाधारणः ।
 यावना च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वोऽपि । मेघ्यास्तु संस्थानिमित्तत्वेऽप्य-
 द्रोपः । न हि तदधिक्यो ज्योतिष्टोमे संस्थाऽग्नित् । तस्माद्वाच इति । उच्यते ।
 यद्यपि न वाघस्तथाऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति । न हि तुल्यार्यानां क्वचित्समुच्चयो
 दृष्टः । सेयमुभयतः पाशा रज्जुः । यदि तावत्किञ्चिदपि कार्यान्यत्वं समुच्चयसिद्ध्यर्थं
 मभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षेऽपि समुच्चयः । अथ तत्र वाघं समर्थयितुं कार्यकत्वं
 कल्प्यते ततः सामानविध्येऽपि श्रीहियवाविवदसमुच्चय इति । न चैतत्पूर्वपक्षवचनमात्रं
 सिद्धान्तेऽपि दर्शनमेवागत्या वचनोक्तय समुच्चयं वक्ष्यति 'वचनात्तु समुच्चयः'
 इति । तद्वदर्थं वक्तव्यो विशेषः । स उच्यते ।

१ . सामानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गमात्रिनः ।

२ . -ताञ्जिमित्तवशाप्राप्तान् समाख्या निवर्तयेत् ॥

३ . सर्वे हि पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंभ्यासु परे न भवन्ति तन्निमित्ताभावात् ।
 प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः पूर्वः परत्र वाज्यात्प्राप्नोति । तत्र किं समाख्यैरुकार्थत्वं
 कल्पयित्वा वाघविकल्पयोरन्यतर आश्रीयतामुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं
 कल्पयतामिति वाक्यबलीयत्वात्समुच्चयेन भवितव्यम् । यथा प्रयाजानुयाजादीनां
 सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसामर्थ्यात्कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अतिदेशे पुनः, समाख्य-
 या कार्यकत्वम्, अतिदेशेन कार्यान्यत्वं (तेनापि समुच्चयः) । तस्माच्चो-
 पदेशान्तर्गताः समाख्यैव बलीयसीति तत्कृतं कार्यकत्वमाश्रित्य विरोधा-
 द्वाचः स्मरिगृह्यते । विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगापेक्षा विद्यत इति कार्या-
 पृत्तिर्विज्ञायते । न तु सामानविधिपक्षे प्रकृतिलिङ्गसंयोगः कश्चित्, येन कार्यापत्ति-
 र्वघार्थत । केचित्त्वाहुः । सामानविधिपक्षे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासंयोगैः कर्मभेदोऽन-
 स्तीयते । विकारे पुनरतिदेशप्राप्त्यागानुवादेन गुणमात्रं विधीयते । ततश्चैक एव यागः
 इवान्न द्वितीयादय इति । स त्वयं गुणविधिरैन्द्राग्ने संभवेत्त्रेन्द्रसरस्वरयोः । अनेकद्र-
 व्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गादिकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैव रुमर्थनीयं, कर्मान्तर-
 मेवेदं विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिपद्यतामुत प्राष्टतसवनीयापूर्वमेव साधय-
 त्विति । पूर्वैरेष्टापूर्वविनियोगमात्रे संभवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा तत्साधनत्वाद्यव-
 सानं युक्तम् । तथाऽपिदृशाप्राप्तमवनीयापूर्वमपि सावनापेशावेजाया प्रत्यक्षश्रुतमवनीया-
 परित्यागेन न सवनीयान्तरं गृह्यानि । सवपिशासु प्रकृत्यासमन्नापृष्टतग्रहणाद्यागतोऽपि

१ . 'सामानविध्येऽपीति—सामानविध्यामिति पूर्वपक्षेऽपीत्यर्थः । २ . (अ० ३ पा० ६ अ० १६
 ४५) । ३ . तस्माच्चेति—इतिवदातिदेशापेक्षेत्यर्थः । ४ . पूर्वकत्वमिति—प्रकृतिकत्वमित्यर्थः ।

एवं षोडशिन्यतिरात्रे च प्रकृतिविकारभावे तु मत्पक्षश्रुतैरेन्द्राग्रादिभिर-
तिदेशेन प्राप्त आग्नेयो बाध्येत । तत्र द्वितीयादिदर्शनं नोपपद्येत । भवति
च । तस्मात्सर्वाशस्यस्य ज्योतिष्टोमस्य वीक्षणीयादयो धर्मा इति ॥ ४२ ॥

विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वात् ॥ ४३ ॥ सि०

नेतदांस्ति, समानविधाना इति । किं तर्हि । उक्थयाद्दयः संस्था-
विकारभूताः स्युः । अग्निष्टोमसंस्थमूर्तिकृत्य वीक्षणीयादयो धर्माः
समाह्वताः । कुतः । उक्थयादीनां कामसंयोगेन श्रवणात् । पशुकाम
उक्थ्यं गृह्णीयात् । षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत, अतिरात्रेण मजा-
कामं याजयेत्, इति । काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य

व्यापारः प्राकृतेनैवापूर्वेण क्लृप्तसंबन्धो न क्वनोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तुम् । कथम-
क्लृप्तसामर्थ्यं सपनीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं साधयतीति चेत् । यथेतरस्मिन्पक्षेऽपूर्वान्तरं
यागगतं व्यापारमित्यदोषः । कस्तर्ह्येनयोर्विशेषः । उच्यते । यदा यागगतव्यापारेणा-
पूर्वोप्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसपनीयापूर्वं क्लृप्तं, यत्तस्मिन्पक्षे निपतेत् । यदा पुनर-
पूर्वेण कर्मापेक्ष्यते तदा सपनीयत्वप्रकृतिखिलसंयुक्तं कर्मान्तरं विद्यमानमवबुध्य प्राकृतं
निराकरोति । प्रकृतौ चापूर्वकल्पनावसराद्विधीयमानसपनीयचतुष्टयानुनिष्पद्यपूर्वचतु-
ष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते मतरत्पूर्वतरं क्लृप्तं यस्य साधनान्तरसंबन्धः
स्यात् । कर्माख्यानवेलायां हि कर्मरूपाण्येव दृश्यन्ते । अपूर्वकल्पनाऽपि युगपद्भवतीति
न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञायते प्राकृतस्य पूर्वतरं क्लृप्तिरित्यवस्थावहेयेऽन्य-
तरस्मिन्कर्माणि विप्रकृत्यं प्राकृतं हातव्यं भवतीति बाधपसङ्गः । ननु च विकारपक्षेऽग्नि-
ष्टोमसंस्थाया एव विकारभूताः पराः संस्था भवन्ति न परस्परणेति केवलस्याऽऽग्नेयस्य
प्राप्तस्य परैर्वाचात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते
तृतीयस्य दर्शनं न श्रामोतीति । नैव दोषः । यदि स्वयमेन्द्राग्रादीनां परत्र प्राप्तानां
बाधाददर्शनं ब्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं वदेत् । अयं स्वदर्शनमात्रं वदति । तच्चाऽऽग्नेयस्य
वाचान्मध्यमयोश्चाप्राप्तेरुपपत्तमेव । तेनैव चाऽऽग्नेयो बाध्येतेत्याह—न पूर्वः पूर्वः परे-
णेति । तस्मात्समानविधानाः ॥ ४२ ॥

उक्थयाद्दयः समाहितिविशेषाः क्लृप्ताधनत्वेन चोद्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्ष-
माणाः प्रकृते ज्योतिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निजामग्निष्टोमसंस्थां विकृत्य निवि-
शन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चोक्थयादीनां समाप्तिरित्ये सिद्धे समा-
प्तिमपेक्षा भवति । न तेषां प्राग् ज्योतिष्टोमसंबन्धात्समाप्तिरिति सिद्धिः, आरम्भ-
मध्यापेक्षत्वात्समाप्तिरुच्यते । अयं प्रथमं तत्संबन्धरततः प्रथमं कृतवर्षत्वेऽ

वधारिते फलसत्त्वधामावात् 'स नित्यस्य समत्वात्' इत्येवमविचारत्वप्रसङ्ग । किंच ।

ग्रहणादी च विस्पष्टे चोद्यमाने फल प्रति ।

सस्थाना फलसत्त्व व कथमध्वनसीवते ॥

तत्र केचित् । ग्रहणादीनामपि फलसत्त्व वेदविचारण गच्छत्येव किं ज्योतिष्मि-
माथो वमविधिरुत ग्रहणाद्यर्थाऽपीति । सम्भोशब्द कथमिति चेत् । तेषां ग्रहणादी-
नाम ते विधानात्समाप्तिस्तत्र घोऽस्तीति तच्छब्दोक्तम् । 'पशुकाम उवच्य गृहीयात्'
'षोडशिना वीर्यकाम श्रुवीत' इति पूर्वसमाप्त्युत्तरकाल चोद्यमानानां समाप्त्यन्तर-
व्यपदेशभाक्त्वं भवति । अथे त्वाहुः । ग्रहणाद्योऽप्यत्र फलसत्त्वसमाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता
एव सा यसाधनसत्त्वविधिपरे वाक्ये निर्णयत्वालभतिवत् नूद्य त इति । कुत ।

सदा तद्विधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरच्यते ।

तस्मिन्नास्मिन् फल क्षेत्रज्ञवेदिद्रियकामवत् ॥

ननु च 'उवच्य गृहीयात्' इति सामानाधिकरण्याप्रयोगात्प्राप्तापि ग्रहणादीनामेव
म्यात् । नैतदेवम् । उवच्यन्तीति सत्त्वन्वाद्धि समाप्तिरेवोक्त्यशब्देनोच्यते, तत्सत्त्वन्वा-
द्ग्रहण उपचर्यते । न च मुख्यममवे गौण परिगृह्यते । नित्यं तु यज्ञसामानाधिकर-
ण्येनोक्त्यादीनां प्रयोगो दृश्यते, 'उवच्येन यजेतोवच्यो यज्ञ' इति । तथा 'षोड-
शिना यजते षोडशी यज्ञ' । स वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीति । स चात्यन्ताव्य-
तिरिक्तसमाप्तिवचनत्वेऽवकल्पते न ग्रहस्तावचनत्वे । षोडशीति च पुलिङ्ग समाप्तिवचन
एवोपपद्यते । नपुमबलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु पुलिङ्गप्रयोग स्तोत्रे कश्चिद्द-
श्यते यथा 'एकविंश षोडशी' इति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यशेषे
पुलिङ्ग षोडशी प्रतीयत इति सम्भावचन । 'अतिरात्रेण प्रजापामम्' इति विस्प-
ष्टमेव सम्भावचनत्वम् । न हि तत्र क्रियान्तरमुपातम् । यन्निरपि च ष्यर्थोपसर्जनत्वेन
श्रुत क्लेशेन प्रवानोर्जनं य । तस्माद्वाग्निमर्तात्य या समाप्ति सा फलेन सत्त्वथते ।
यदि च ग्रहणस्तावथो फलसत्त्वस्य स्यात्तत्तस्तथो क्रियात्वादाश्रयापेक्षा नाम्तीति
स्वतः प्रयोरेव प्रयोग प्राप्तेति । तत्र च प्रकरणाज्ञानप्रयोजनमुपलब्धादिशब्दप्रयोगश्च न
ज्ञायेत । तस्मात्पि सत्त्वस्य फलस्य । कथं तु प्राक् ऋतुसत्त्वनात्समाप्तिवमिति ।
केचित्तावदाहुः । 'सप्त सोमसत्त्वा अग्निष्टोमोऽयज्ञिष्टोम उवच्य षोडश्यतिरात्रो
पामोर्नोऽनोर्याम' इति स्मरणात्सोममात्रसमाप्तिवचनत्वे सिद्धे कर्मान्तराण्यनदृत्य

१ अतिकरण गच्छत्यवति—अधिकरणविचार सगच्छत एवेत्यर्थ । २ एवमपि 'सत्त्वात्
धामानविधाना इति सत्त्वसत्त्वाच्छब्दमुपपत्तिं गृह्यते—सत्त्वाच्छब्द इत्यादिना । ३ नवै, नववि
ध इतिदुपलब्धत्वं । ४ प्रथमं तावथादिशब्दमाह—अचित्तं वदित्यादिना ।

निविशते । कथम् । गुणादेवंजातीयके काम्ये फलनिर्वृत्तिः । पशुकाम
उक्थ्यं गृहीयान् ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा । यथा पशवो

सोमयागमात्रेऽपेक्षिते प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयत्वसिद्धिरिति । अन्ये तु मन्यन्ते ।
ज्योतिष्टोमस्य कचिदभ्यासविशेषे समाप्स्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्त्यादिन्यप-
देशं लभते फलसंबन्धं च तत्र श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रकरणलभ्यं क्रत्वर्थत्वं बाध्यते । यस्त्वा-
भयाश्रयिर्संबन्धः सोऽनुगुणत्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् । उक्थ्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव फलेन संबध्यते । किं
पुनस्तदित्यपेक्षायां वचनान्तरेण ज्योतिष्टोमस्य समाप्स्यन्तरं विज्ञायते । यद्वाऽभ्यास-
विशेष एवायं वचनान्तराज्ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानः फलाय चोद्यते । तेन वा
तरिमुन्वा क्रतुः संतिष्ठत इति संस्थाशब्देनाभिधीयते । केचित्पुनर्मन्यन्ते । संस्था
नामान्त्ययागाम्यासानन्तरं वा क्रियोपरतिः साऽभिधीयते । न चाक्रियारमकत्वात्तस्याः
फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुपलक्षितोऽभ्यासश्चोद्यत इति ; अन्ये त्वाहुः । वचनभ्याति-
भारामावाह्यमावोऽपि बोध्यमानः फलसाधत्वेन नैव विरुध्यत इति । यथा ' अकुर्वन्वि-
हितं कर्म ' इत्यत्राकरणस्यासतः प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथवाऽभ्येवाश्रीदासिन्यप्रति-
पत्तिरूपः संकल्प इत्यविरोधः । इह च यथा गुणात्फलं भवति यथा च
काम्यो गुणो नित्यमर्थं विकरोति तदिन्द्रियकर्मोपि करणगोदोहनाधिकरणाभ्यामुपसंह-
र्तव्यम् । तद्दर्शयति—गुणादेवंजातीयके फलनिर्वृत्तिः । एवं हि श्रूयते ' पशुकाम
उक्थ्यं गृहीयात् ' । न ज्योतिष्टोमकाम उक्थ्यग्रहणकामो वा, इत्यनेन क्रत्वर्थत्वं
निराकरोति । क्रत्वर्थत्वे हि सति, अन्तरेणापि कामपदोपबन्धं तदुपकारकमेवैतत्कर्तव्य-
मिति विज्ञायते । यदि चोक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं चिकीर्ष्येत ततोऽर्थादुक्थ्यग्रहणकाम-
स्यैव विधिर्भवेद्यस्मैव प्रार्थनमुक्थ्यग्रहणस्वरूपमात्रं कथं निर्वर्ततामिति । तच्च द्वयमपि
पशुकामोपादानादनवकलसम् । अतः काम्यत्वाद्वास्ति गोदोहनन्यायेन विकारत्वम् ।
तत्र कथमिति—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां ज्योतिष्टोमगृहीतेतिकर्तव्यताऽतिदिश्यते । कः
पुनरिह प्रकारो येनतिकर्तव्यता गृह्यते । यदि तावत्संनिधानं ततः समानविधानमेवा-
भ्युपगतं भवति । न ह्यतिदेशस्य संनिधिः कारणं, सारूप्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ।

भवन्ति, तथा गृह्णीयादित्यर्थः । कथमिति चत्रावश्यमितिकर्तव्यताऽपे-
क्षितव्या, संनिधानादित्यस्येति कर्तव्यतयेति गम्यते । कथं पुनर्येष-
मिनिकर्तव्यता, सा नित्यस्येत्यवधार्यते, न पुनरस्यैव काम्यस्य

अथ कार्यापत्त्या, तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । न च दीक्षणी-
यादयः संम्भाषर्माः । यतः कार्यापत्ते संम्भान्तरे भवेयुः । न ज्योतिष्टोमस्योक्त्या-
दयः कार्यं वर्तन्ते । यतस्तद्धर्मान्प्रतिपद्यन्ते । एतेनातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः । यो
हि मन्यतेऽतिदेशेन धर्मा भविष्यन्तीति, तस्याप्यतिदेशकारणं सारूप्यं नास्तीति ।
यद्यप्यतिष्टोमस्य संम्भया सामान्यमस्ति । ज्योतिष्टोमस्य तु न किञ्चिदुवथ्यादिसारू-
प्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च माप्यकारोऽपि संनिधानादित्येतावन्मात्रमुक्त्वा
तूष्णीभूतः । तेन वक्तव्यमेतत् । उच्यते ।

अतिदेशोऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् ।

न च सारूप्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥

यथा 'दध्नेन्द्रियकाम्य' इत्यत्र व्याख्यातं, विनाऽपि सारूप्येणान्यथा तत्कला-
प्राप्तेरतिदेशो भवति । सारूप्यं हि प्रकृत्युपभयापनद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिर्वृत्त्या ।
तदिहान्तरेणापि सारूप्यमाश्रयवप्रतिपत्तिः संनिधानादस्त्येव । माप्यकारोऽप्येतदेव
संनिधानमाह, न दीक्षणीयादिसाम्भाष्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो ज्योतिष्टोमः शक्नोति
दीक्षणीयाद्यपूर्वमनितं एवगतं व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धोऽतिदेशः । आह । कथं
पुनर्येषमिति कर्तव्यता सा नित्यस्य, न पुनरस्यैव काम्यस्य, साधारणी
वेति ।

तत्र साधारणीत्वेप न्याय्यः पक्षोऽस्य संमतः ।

काम्यस्यैवेति सोल्लुण्ठं पूर्वोक्तासमयोदितम् ॥

मदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्येत्यभिधीयते ।

काम्यस्यैवेति किं नैतदुक्ततरमुच्यते ॥

अथ त्वयुक्तिगुत्तत्वाच्चैवमभ्युपगम्यते ।

हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिरुमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलनित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि हन्त मदिच्छयाऽपि केवलका-
म्यार्थत्वमेवास्तु । अथ पुनरिदमप्रमाणकमिति नाऽऽश्रीयते ततः प्रमाणवत्साधारण्य-
मिच्छतामिति । तत्रानिश्चयोक्तिमसहमानो माप्यकारः साधारणपक्षे चोपकरिष्यतीति

१ नित्यस्यमिति—'नैमित्तिकमनुस्यत्वात्' इति सूत्रे, किं कार्यापत्तिरपदेत्यादिदेशान्माप्यन्त्या,
एतदोरेगन्तव्यं वा 'इत्यादिना प्रत्येनास्त्वामिति शेषः ।

साधारणी वेति । उच्यते । यत्र यत्र गुणे कामो भवति तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां, नान्यथा । सा तत्रैतिकर्तव्यता याऽन्तिकमुः

निष्प्रमाणकमपि केवलकाम्यपक्षमेव तावन्न्यायेन निराकरोति—यत्र यत्र गुणे काम-
रतत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येणेति-
कर्तव्यतां ग्रहीतुं शक्नुयात्तत एव स्यात् । स च कथं शक्नुयात्, यदि करणैरेवेति-
कर्तव्यता संबध्यते । यदि च गुणानां स्वप्न एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्क-
रणैरितिकर्तव्यता संबध्यत इत्युक्तम् । सप्तमनवमाद्ययोश्च वक्ष्यति भावयोः कथमित्य-
पेक्ष्य भवति न करणेन कथमिति । यस्यां तु भावनायां भावार्थाः करणं भवन्ति तस्यां
ते वस्तुवन्तरनिरपेक्षाः पश्चात्तनमरणैकहायनीन्यायलभ्यमितिकर्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । य-
स्यां पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषाद्विना क्वाणत्वानुपपत्तेः साध्यमूर्तेः धात्वर्थोऽ-
परोऽपेक्षितव्यः । न हि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पत्तिः शक्या । न च क्रियाविशेषमसाधयन्ते
गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते । तेन यस्यां भावनायामवस्थितो गुण इतिकर्तव्यतां गृह्णाति
तस्यां प्रथमतरसंनिविष्टो धात्वर्थो दृश्यते । ततश्च तेन तावत्सह प्रथमतरमरणैकहायनीव-
न्नियमः । यदि हीतिकर्तव्यताग्रहणयोग्यः स न भवेत्ततो न गृह्णीयात् । स तु फल-
वत्त्वादितिकर्तव्यताद्वारभूतभावनाविशेषणत्वाच्च न कथंचिन्न गृह्णाति । तत्र चतुष्टय-
मप्यत्र प्रथमतरं ग्रहणं प्रयुञ्जेत् । भावना तावन्न धात्वर्थविशेषाद्विनेतिकर्तव्यतां शक्नोति
ग्रहीतुम् । गुणोऽपि च न धात्वर्थमनुपनीयं स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनारहित-
त्वाभिर्विशेषस्य च करोत्यर्थमात्रस्याननुष्ठेयत्वाद्रव्यापारत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयति ।
तथा, इतिकर्तव्यता गुणामिमुखं गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गन्तुमिति-
तन्मुखे तावत्पतति । धात्वर्थोऽपि स्वयमितिकर्तव्यताकाङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रस्थितामेतां
ग्रहणसमर्थः सन्निकमिति परित्यजेत् । अतोऽत्र फलाय चोदितानामुक्त्यादीनां ज्योति-
ष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षां प्रकरणेन दीक्षणीयादय उपनीयमानाः
मार्गान्तराभावादपेक्ष्यं तावज्ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति । न ह्युक्त्यादयः समाप्तिरूपारतत्वं
रिहारेण ग्रहीतुं समर्थाः । स्वमुखपतितांश्च न कथंचिज्ज्योतिष्टोमस्तानुपेक्षते । तदर्थ-
यति—नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । स हीतिकर्तव्यताविशेषं ष्यं
चोद्यते, अनेन फलस्य साधनमुक्त्यादि साधकं कुर्यादिति । यथाऽसौ साधको भवति
तथा कुर्यादित्यर्थः । ततश्च करोतिसंस्पर्शाद्भावनेव संबन्धः । एवं च सति नारित सं-
प्रकारो येन धात्वर्थं परिहृत्यानयेतिकर्तव्यतयोक्त्यादयः साधकाः क्रियेरन् । क्रियायां-
साध्यमानायाम्—अनुगृह्यमाणायामित्यर्थः । ये तु तेनासाध्यमानायामिति—उक्त्या-

१ गुण इति—काम्यो गुण इत्यर्थः । २ उक्तमिति—इन्द्रियकामाधिकरण इति शेषः ।
३ ग्रहीतुमिति—इतिकर्तव्यतामित्यर्थः । ४ आभवति—धात्वर्थमिति शेषः ।

पनिपतति । सा साधनस्य वा साध्यस्य वेति संदिक्ष्यमाना साध्यस्य भवितुमर्हति । नासौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन संबध्यते । एवं हि स इतिकर्तव्यताविशेषश्चोद्यते । अनेन साधनं साधकं कुर्यादिति । न चास्ति स प्रकारो, येनासाध्यमानायां क्रियायां तेन साधकः कृतो भवेत् । तस्मात्साधकस्यापीतिकर्तव्यताविशेषमभ्युपगच्छता साध्यस्यापीत्येतदभ्युपगमनीयम् । साध्यश्च ज्योतिष्टोमः साधिकाः संस्थाः । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य तावत्सा, इतिकर्तव्यतेति सिद्धम् । अथ कस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नानात् । यदैव ज्योतिष्टोमः, तदैव दीक्षा ।

दिनेति संबन्धयन्ति तेषां पूर्वप्रस्तुतेतिकर्तव्यताविशेषपरित्यागादसंबद्धत्वम् । तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात् । तेन साधकस्यापि—गुणस्य, इतिकर्तव्यतामिच्छना साध्यस्यासौ—घात्वर्थस्य, इत्येतदभ्युपगन्तव्यम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा संप्रति प्रस्तुते विशेषे योजयति साध्यश्च ज्योतिष्टोम इति । तस्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वम् । अथ कस्मान्न साधारणत्वमिति—वलवत्त्वेन द्वितीयपक्षो-पन्यासः । सिद्धान्तवाचाह । नित्यवदाम्नानादिति । सर्वत्र ह्यैकरूप्ये सति तन्त्रसंबन्धो घटते, न च धर्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य संस्थाना वैकरूप्यमस्ति । धर्मा हि कामनिमित्तसंयोगाभावाश्रित्यवदाम्नायन्ते, यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति । सत्यपि च ज्योतिष्टोमे विना पशु-कामादिनोक्थ्यादयो न संभवन्ति । न त्वेतामु ज्योतिष्टोमः कदाचिन्नास्ति । सर्वत्र समस्तात्मना प्रत्येकं जातिवत्समवेतत्वात् । अत एते यथाम्नाता ज्योतिष्टोमेन सह संबध्यन्ते, नानित्याभिः संस्थाभिः । ननु सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वाश्रित्यवद्धर्मान्मानं नित्यार्थत्वे न विरोत्स्यते । नित्याम्नानं तावत्तं प्रति कृतार्थं भविष्यति । यदि तु तस्मिन्सत्येवानित्योऽप्यपरः संबन्धः बल्यते किं नो बाध्यते । यो ह्यनित्यार्थमेव नित्यवदाम्नायते स विरध्यते नैवंजातीयक इति । नैत-देवम् । एवं सति तन्त्रं तावत्परित्यक्तम्, अप्रयोजकलक्षणापन्नत्वात् । यदा हि नित्यवदाम्नानं नित्यार्थत्वेन तावद्विना न भवति बल्यते च तादर्थ्यं निराकाङ्क्षाम्ने पाठे प्रसङ्गादितरसंबन्ध इति न सामानविध्यम् । इतरथा ह्येवं धर्मविधिः स्यात्, नित्यमेताम् ज्योतिष्टोमे धर्मान्कुर्यात्कदाचिच्च यदा पशुकामादयो भवन्तीति, तच्च

यदा तु ज्योतिष्टोमे पशुकामरतदोषध्यसंस्था । सर्वदा ज्योतिष्टोमे
धर्माः कर्तव्याः । एकदोषध्यसंस्था । तत्र सर्वदा ज्योतिष्टोमस्य धर्माः
कर्तव्याः । ते चोक्त्यादिसंस्थस्यार्थेनेति पूर्वमुत्तरेण विरुध्यते, यदि
सर्वदा, नोक्त्यादीनामर्थेन । अयोक्त्यादीनामर्थेन, न सर्वदा, उभयं
विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्न साधारणी । नित्यवदाम्नां च यद्यनित्यस्य
स्यात्, नित्यवदाम्नां तद्वन्नित्यं क्रियेत । तत्र नित्यवदाम्नां बाध्येत ।
तस्मान्नित्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य, न काम्यस्योक्त्यादिसंस्थस्ये-
ति ॥ ४३ ॥

अपि वा द्विरुक्त्यात्मकतेर्भाविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

नन्वग्निष्टोमसस्याऽपि काम्या श्रूयते । द्वे हि तत्राऽऽम्नाने । एकं
नित्यवदेकं काम्यम् । तत्र द्वयोर्वाक्ययोः सामर्थ्याभिस्य एव स
कामो भविष्यति । नित्यताविघातो नास्तीत्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योति-
ष्टोमस्य दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥

विप्रतिषिद्धमेतस्य विधानस्य । ननु द्वावेतौ प्रकरणाज्ञानानुमितौ विधी । तयोरेको
नित्यवद्विकाम्यनि, अपरश्चानित्यवदिति । सत्य प्रयोगवचनयोर्भेदाद्विप्रतिषेधः ।
प्रयोज्यवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषिध्यन्ते । तेनैषा नित्य-
त्वाविधातमिच्छा ऽऽनस्य ग्राह्यमपि तद्व्यभेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चात्यभिचाराज्ज्यो-
तिष्टोमार्थत्वमेव युज्यमिति । नन्वग्निष्टोमसंस्थाऽपि काम्येहि—यदा सर्वसंस्थाना-
मनित्यत्व, न च तद्व्यतिरिक्त नित्य किञ्चिज्ज्योतिष्टोमरूपमस्ति तदा ज्योतिष्टोमेन
नित्यवद्वद्विघातद्वारभूतेन द्रव्यरूपमेव सर्वात्ता घर्माणनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग
इत्यनववाराणात्केवलानित्यार्थे बलाद्विकल्पिन्यायेन भविष्यतीत्यत आह—स नित्यस्य
समत्वादिति । सर्वा हि नित्यवद्विघातार्थे विधी । तौ हि द्वावालोच्य 'एकस्य
तुमयत्वे सयोगवृत्तत्वम्' इत्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति । इतः
रस्य तु नेवद्विघातमयोगात्नित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेण्यमनित्या
तथाऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्याश्च त प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वाच्छ्रुत्वा
तधर्मपरमात्मलाभात्तज्ज्योतिष्टोमस्यैव धर्माणा व्यपदेशः । अय वोक्त्यादिव्यपि
प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमाशेन या प्राप्तिः सोपदेशेन, योक्त्याशेन साऽतिदेशात्मिकेति
विशेषः ॥ ४५ ॥ ४४ ॥

वचनात्तु समुच्चयः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं, द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधित्वेऽवकल्पते नान्यथेति ।
वचनं तद्भविव्यति, न दर्शनम् । पेन्द्राप्र उच्यते द्वितीयो विधीयते ।
तथेन्द्रः षोडशिति तृतीयः ॥ ४५ ॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

इत्थ पश्यामः प्रकृतिविचारभाव इति । कृतः । प्रतिषेधात्पूर्वलि-
ङ्गानाम् । यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यशुवध्यः, परिधिपनक्ति, न जुहोतीति
होमाभावदर्शनं न स्यात् । प्राप्ते निमित्ते वचनमागण्यात्सामानविध्ये ।

गुणक्रियापादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

अथ यदुक्तं व्यपदेश इति । एकस्यैवाधिकृतस्य ययोक्तेन न्याये-

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ॥ ४९ ॥

क्रतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स विकारपक्षेऽवकल्पते । चोदकप्रा-
प्तस्य चोत्तरेण पूर्वस्य बाधितत्वान् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तसंनिधानात्प्राप्ते
निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्तव्यमिति समुच्चयः स्यात् । तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरुपग-
म्यमानो वाक्यं भिन्नात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टावधिरवकल्पते । विधिप्र-
तिषेधयोर्निप्रतिषेधात्, पर्युदासासंभवाच्च । सर्वश्रेह समनीयपशुनिधयः पूर्वपक्षवाद्युक्तो
न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः । संस्थानिमित्तत्वे हि सामानविध्येऽपि निमित्ताभावाद्-
भावदर्शनमुपपद्येतेव । सिद्धान्तेऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति क्रतुकरणस-
मारूपा प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । केचित्पुनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिवद्धो-
मस्य परिध्यजननेन प्रतिपादिते सामानविध्येऽप्येवमावः सिध्यतीति । तत्र तु वाक्येन
स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुतं प्रतिपत्तित्वमवगम्यत इति वक्तव्यम् । सत्यपि च
होमेन प्रतिपादने यावता परिध्यजनशब्दार्थो निर्वर्तते किञ्चिच्च श्रुत्योच्यते तावत्पुनः
संभवत्येव । तस्माद्ययोक्तेन न्यायेन दर्शनमेवेद्भवामावसंकीर्तनम् ॥ ४६ ॥

यत्र प्रकृतस्य शक्तिशब्दोपबन्धो द्वादश्याहाक्रियश्रावण इति । नोक्तयाहीनामन्यै-
रप्रकृतैस्तुल्यता । यत्रपि होवा नित्यामित्यसंयोगविरोधात्प्रकरणमग्राहकमितिकर्तव्यता-
यास्तथाऽपि मनिहितस्वात्रिदशब्दव्यपदेशं लभन्ते । प्रस्तुतगुणिद्वारेण वाऽप्रस्तुतानामपि
गुणानां प्रस्तुतत्वात्परिभवति । प्रकरणप्राप्तं त्वसिष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथ
स्त्रोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वादर्थवेदेत्यदोषः । किं भवति प्रयोननम् । फलचममवदे

नायमनधिकृतेन गुणेन व्यथदेशः । अग्निष्टोमग्रहणं चानुवाद
इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृती मीमांसामाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्याये सप्तमः पादः ॥

[१] प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥ पू०

स्त्वो दर्शपूर्णमासौ, तत्र बर्हिर्बर्हिर्धर्माश्च, तथा वेदिर्वेदिधर्माश्च । तत्र
संदेहः । किं बर्हिरादयो बर्हिरादिधर्माश्च प्रधानस्योताङ्गमधानानामिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य । प्रधानस्यैवंजाती-

देवेति केचित् । इदं तु वक्तव्यम् । सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वघर्षेषु । यावन्तो हि सद्यो-
मानादिषु गुणकामास्ते सत्यप्यातिदेशे स एवौपदेशिक आश्रयोऽस्तीति न विकृत्यन्तर-
वद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याऽऽश्रयस्याभावाद्गुणकामा यथाश्रुता न
भवन्तीति न सिध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथाऽपि स्वयमर्थित्वा-
त्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादिस्ताया यथाश्रुताश्रयसंभवे नानुपपत्तिर्गुणकामानाम् ।
अतो यन्मात्रमुक्त्यादिसंस्थानिमित्तमुक्त्यग्रहणस्तोत्रशस्त्राद्यमाकृतं तत्र यदितरग्रह-
स्तोत्रशस्त्रवर्मातिदेशेन किञ्चिद्गुणकामगतं प्राप्नोति तत्र भवतीति प्रयोजनम् । तथेदम-
परं, यद्विज्ञानविधानं तत्र 'अव्यक्तासु तु सोमस्य' इत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा
विज्ञायन्ते तेषु सर्वाः संस्था विरूपेण, सिद्धान्ते त्वग्निष्टोमसंस्थैवेका प्रवर्तते । यत्र
चोक्त्यादिविशेषचोदना तत्रैव केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ॥ ४७ ॥

(इति-गुणकामानामाश्रयेण सह सामान्यविध्याभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसामाष्यव्याख्यानं तन्त्रवार्तिके

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सामानासमानविधानाधिकारेणैवैतदपि प्रस्तूयते वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणस्या वेदिः तद्धर्माश्च एतनादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च उवनादयः
किमर्था इति । यद्यपि 'वेद्यां हवीषि' ' बर्हिषि हवीषि' ' बर्हिर्लुगाति' ' वेदि
स्वनति' इति आविशेषितेन वाक्येनाङ्गप्रधानार्थत्वमुद्धिर्भवति । तथाऽपि स्वातन्त्र्ये

१ (अ० ८ पा० १ अ० ९ सू० १६) । २ प्रवर्तन्ते इति शेषः । धर्मप्रदेशका भवन्तीति
वाच्यः ।

यका धर्माः । कस्मात् । प्रकरणविशेषात् । प्रधानानां हि प्रकरणं,
नाङ्गानाम् । प्रकरणेन चैषां संबन्धः । तस्मात्प्रधानस्य ॥ १ ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥ सि०

सर्वेषां वाऽङ्गप्रधानानामिमे धर्माः । नात्र शेषत्वं प्रकरणाद्भवति ।

सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिषु धर्मप्रसक्तानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनता-
कारितः संबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्रतीयत इति
प्रकरणाद्भवत्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य तत्प्रकरणमित्यनेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा
गम्यन्ते । सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरूपेण विनियोजकत्वा-
द्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तम् । असंयुक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे
प्रकरणविरोधार्थासंयोगाभिप्रायम् । शक्यौ हि हविर्बर्हिःशब्दौ प्रकरणेन समावेश-
यितुं नाहीनवदसंनद्धाविति मन्यते । ॥ १ ॥

सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव । यत्तु प्रकरणं विशेषेण विनियोजकमिति,
तत्राऽऽह—अतत्प्रयुक्तत्वात् । न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः । कथं पुनः स्थितं
प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते, कथं वा तादर्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकार-
लक्षणं शेषत्वं प्रतिज्ञायते । उच्यते । नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियो-
जकत्वं स्थितम् । ‘असंयुक्तं प्रकरणात्’ इति ह्युक्तम् । यत्तु विरोधो नास्तीति । कथं
नास्ति, यदा बर्हिषा प्रधान्यात्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सति अङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकर-
णानुरोधेन व्यावर्त्यते । परस्तु येन कारणेन वाक्यस्यातिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं
प्रकरणमवगतवानिदानीं तदुपन्यस्यति लौकिकेऽपि प्राप्नोति ततश्चाऽऽनर्थक्यमिति ।
तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं यावत्तमेव विष्पष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रा-
देव निवर्तताम् । न चाङ्गबर्हिषा लौकिकत्वदानर्थक्यम् । अतस्तत्र भविष्यति । न

१ तत्प्रकरणमिति—दर्शपूर्णमासप्रकरणमित्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ४ अ० ५) गङ्गा-
भ्यमानाधिकरणे माप्यद्विरिति शेषः । ३ बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्वमिति । अयमाशयः ।
यद्युपकारकत्वं शेषत्वं तदा दृग्गदीनामपि परम्परया यागाद्युपकारकरवाद्यामाह्वगतापत्तिः । यदि
विहितत्वघटितं तद्विवक्ष्यते तदाऽपि ‘गोदोहनैः पशुकांसस्य प्रणयेत्’ इति वाक्येन पशवह्व-
तया विहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वात्तदह्वत्वापत्तिः । ४, अग्न्याद्युपकारकत्वघटितं तदा
गोदोहनस्य प्रणयनान्युपकारकत्वानार्तिप्रसङ्ग इति चेत् । गोदोहनस्य पशवह्वत्वं न स्वादि-
त्यादिवहुदोषप्रस्तत्वादवश्यं पशोदोषप्रतृप्तवृत्तिकारकत्वेन विहितत्वरूपमेव शेषत्वं निर्दिश्यमिति ।
४ (अ० ३ पा० ३ अ० ४ सू० ११) ।

उपकारलक्षणं हि तत् । यद्यस्योपक्रोति, तत्तस्य शेषभूतम् । सर्वेषां चाङ्गप्रधानानामिमेषु धर्मा उपकुर्वन्ति । कथमवगम्यते । वाक्यात् । येषां हर्षीष्यासादयति, इति द्विर्मात्रं वाक्याद्गम्यते । प्रधानहर्षीषि प्रकरणात् । वाक्यं न प्रकरणाद्द्वितीयः । तस्माद्द्विर्हिषि हर्षीष्यासादयतीति । आह । यदि प्रकरणं वाक्येन वाच्यते, लोकेऽपि बर्हिषामिमेषु धर्मा उक्ता भवन्ति । तत्र को दोषः । सर्वत्र धर्माः कर्तव्याः प्राप्नुवन्ति । उच्यते । प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासयोरुपकारका एवेति गम्यते । तस्मात्प्रौक्तिकेषु न कर्तव्याः । एवं चेदङ्गान्यपि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि । तस्मात्तेष्वपि न प्राप्नुवन्ति । उच्यते । यद्यप्यङ्गानि न दर्शपूर्णमासशब्दकानि, दर्शपूर्णमासयोरुपकारकाणि । एषु क्रियमाणा धर्मा दर्शपूर्णमासयोरुपकरिष्यन्ति । तस्मादङ्गप्रधानेषु कर्तव्या इति ॥ २ ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥

पिण्डपितृयज्ञेऽपि बर्हिर्धर्मैर्युज्येत । सोऽपि दाते बर्हिषि वर्तते । तस्य चापि बर्हिषाऽरित प्रयोजनम् । तदप्याराच्छिष्टधर्मवत्स्यात् ॥ ३ ॥

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥

न तस्य बर्हिरेतैर्धर्मैर्मवत् । वाक्यं ह्येकं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह

वातिप्रसज्यत इति । अनेनैव चामिप्रायेण, उपकारलक्षणं हि तदिति तावद्धर्मैव फलेन व्यपदिष्टम् । तदर्थं हि कल्पमानं प्रयोजनवद्विज्ञानुमाकाङ्क्षितोपकारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं कल्पनीयम् । यस्तु माप्यकारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदुत्तरपरिचोदनावतारप्रसङ्गादतिस्वरितोक्तमित्युपेक्षणीयं तावत् ॥ २ ॥

यदि ह्यानर्थक्याहौक्तिकाद्बर्हिषो धर्मनिवृत्तिस्ततो यत्र तदानर्थक्यं नास्ति कर्मान्तरार्थे बर्हिषि, तत्र प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु कश्चित्तान्निवृत्त्यर्थो हेतुः सोऽङ्गेष्वप्यविशिष्टः । तत्र सौर्यादिष्वितरथाऽप्यतिदेशेन सन्मयेव धर्मा इत्युपदेशातिशेष्टाप्रतिरहि-तत्वात्पिण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्गं चेति स्थाभ्यति । तेनात्यन्तान्निष्टप्रसङ्ग इति ॥ ३ ॥

भवेदेतद्यदि वाक्यं स्वतन्त्रं भ्यात् । बर्हिर्वदितद्धर्माणां तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्ण-

१ उत्तरपरिचोदनेति— 'आरादपीति चेत्' इत्यनेन क्रियमाणापरिचोदनेत्यर्थः । अत इदं माध्यं 'न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात्' इत्यत्रोक्तं 'व्याख्येयमित्यादाय' । २ (अ० ४ पा० ३ अ० ८ स० २९) इत्यत्रेति शेषः ।

धर्माणाम् । तेन दर्शपूर्णमासयोरुपकारका धर्माः, यद्दर्शपूर्णमासार्थं,
तत्र प्राप्नुवन्ति, नान्यत्र । तस्मात्पिण्डपितृतृयज्ञबर्हिषो न भविष्य-
न्ति ॥ ४ ॥

मासाभ्या सहैकम् । तेन वाक्येन सहैव वाक्यता गतमित्यर्थः । तेन यत्तदेकवाक्यान्त-
र्गत बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य । न च पिण्डपितृतृयज्ञबर्हिर्दर्शपूर्णमास-
वाक्यान्तर्गतम् । अनो न संभन्स्यत इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्या सहैकवाक्य-
त्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नाभ्येन लभ्यते । तच्च प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गा-
नामसंबन्धः प्राप्नोति । नैष दोषः । सर्वथा लवनलवननादयस्तावन्न साक्षादङ्गेन प्रधानेन
वा संबन्धुं शक्नुवन्ति । यत्र वेदिबर्हिषी तत्र गमिष्यन्ति । वेदिबर्हिषोरपि हविरा-
सादनेन संबन्धः । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं संबध्यते ।
एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतं, साङ्गस्य प्रधानम्येकप्रयोगत्वात् । ननु च
यथा प्रयाजादय एकप्रयोगवचनगृहीतत्वेऽपि ' गुणानां च परार्थत्वात् ' इत्येवं
परस्पराङ्गत्वं न प्रतिपद्यन्ते तथाऽङ्गहवि संबन्ध बर्हिर्न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । यथैव
हि प्रधानहविरासादनमङ्गतया संबध्यते तथाऽङ्गहविरासादनमप्यङ्गाङ्गतया समन्स्यते ।
यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं हविस्तद्बर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्प्येत ततस्तन्मात्रस्यैव
स्यान्न त्वेवम् । अस्याऽऽनर्थक्यमयात्तु स्वरूपेऽतिक्रम्यमाणे किमेवमतिक्रमोऽस्तु यद्-
दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोपकारीति । यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं सं-
कोचः क्रियेत । तदुपकारित्वग्रहणे तु बहुतरविययत्वं भवति । यथा च तद्भवति तद-
नुग्रहीतव्यम् । अङ्गाङ्गमपि विनाऽपि तादर्थ्येन तदुपकारीति विज्ञायते । तावन्मात्र-
मेव च तद्द्वारं युक्तं न तादर्थ्यम् ; अनुपकारिणि हि स्थित नोपकरोति नातदर्थे ।
तथा च ' परार्थं त्वर्थसामान्यम् ' इति वक्ष्यति, विनाऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्या दधि-
पयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भवतीति । तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं
कल्प्यते यस्मिन्नाक्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिष्यति तत्र तत्र कर्तव्या इति ।
अङ्गहविर्भिरपि च विगुणैः प्रधानापूर्वं न निष्पद्यते । तस्मात्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाङ्गे-
ष्वापि त्रिया युक्तेति ॥ ४ ॥

१ (अ० ३ पा० १ अ० १२ सू० २२) । २ (अ० ९ पा० २ अ० १४ सू० ४४) । ३ इति
वक्ष्यति—इति सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा ' क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्ते ' इति सिद्धान्तसूत्रेण वक्ष्यतीत्यर्थः ।
४ अभ्युदितेष्ट्यामिति— यस्य हविर्निर्घृत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्, स त्रेधा तण्डुलान्विममेत् ।
ये मध्यमा स्युस्तान्प्रये द्वाये पुरोडाशमथकपाठं निर्वपेत् । ये स्थविष्ठास्तान्त्रिन्वाय प्रदात्रे दर्शयर्धं,
येऽग्निष्ठास्तान्विण्णवे धिपिविष्टाय श्वेत् चदम् ' इति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरुपकारकानामेवमित्ये-
वपरिहारार्थतया विहितायामभ्युदितेष्ट्याक्रियर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गं भवति । एवमाह । स वै ध्रुवामेवाग्नेऽभिधारयति, ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन् भवति, इत्यभिधारणस्याऽऽज्यभागार्थतां दर्शयति ॥ ५ ॥

[२] फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुणोर्वपनं पयोव्रतानि तपस्याऽऽम्नातानि । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थानि, उत प्रधानार्थानि । किं तावत्प्राप्तम् । अङ्गप्रधानार्थानीति पूर्वेण न्यायेन प्राप्तम् । एवं प्राप्ते द्रुमः । स्वामियुक्तयेतत् । तस्मात्प्रधानस्य । क्रमात् । फलसंयोगात् । पुरुषस्य चाग्नेनायं संबन्धः । चागोऽपूर्वस्य दाता । पुरुषः प्रतिग्रहीता । नन्व-

यदि चैवंनातीयकमङ्गप्रधानार्थं ततः ' प्रयानशेषेण हवींष्यभिधारयति ' इत्येतदङ्गप्रधानार्थम् । तत्र च क्रमवाक्येष्वर्थं क्रमो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुरुच्यमानो हेतुवन्निगदोऽर्थवत्त्वादुपपद्यते ' स वै ध्रुवामेवाग्नेऽभिधारयति ' । कुतः । ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यक्ष्यन्भवति ' इति । यद्याज्यामगहविरप्यभिधारणीयं तत एवं वक्तव्यम् । अन्यथा हि ध्रुवायामुपांशुयानार्थेन केवलमभिधारणं स्यात् । तत्र न चाग्नेऽभिधारणं स्यात् । न च ' ततो हि प्रथमावाज्यभागौ ' इति हेतुः समर्थेत । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ॥ ५ ॥

(इति—बर्हिरादीनामङ्गप्रधानसाधारण्याधिकरणम् ॥ १ ॥)

' यानमानास्तु तत्प्रधानमवात्कर्मवत् ' इत्यनेनाधिकरणेन येषां यानमानत्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य कर्तृत्वांशोनाङ्गप्रधानार्था उत भोक्तृत्वांशेन केवलप्रधानार्था इति । किं प्राप्तं । पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वम् । सर्वार्थं हि यजमानेऽवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वेषामुपकर्तुम् । न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्तेऽभिधीयते ।

येनैव हेतुनेतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः ।

तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥

यदि ह्येते कर्तृत्वांशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं प्रतिपद्येरन् । भोक्तृत्वांशस्थास्त्वेते । स हि तौर्बिना नोर्पद्यते । कर्तृत्वं तु तदभावेऽपि २था भवति तथा सर्वत्रो-

१ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० ८) । २ नोपपद्यत इति—भोक्तृत्वांशस्थादृष्टरूपत्वेनाभिहितप्रकारत्वादिति शेषः ।

परोऽप्यस्ति संबन्धः । यागो निर्वर्त्यः, पुरुषोऽभिनिर्वर्तक इति । फलेन तु संबन्धो भविष्यतीत्येवमर्थः पुरुषः श्रूयते । न हि यागं स साधयति । याग. सत्तया संभन्त्स्यत इति । निमित्ति तर्हि । निर्वर्तयतः फलं भवतीति । संस्काराश्च संस्कुर्वन्तीत्युच्यन्ते । यत्तस्य संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनं, तत्र सामर्थ्यं जनयन्तीति । फलं च ग्रहीतुं पुरुषस्य प्रयोजनं, न यागमभिनिर्वर्तयितुम् । तस्माच्चे पुरुषसंस्कारास्ते पुरुषं फलप्रतिग्रहणसमर्थं कुर्वन्ति, न यागनिर्वृत्तिसमर्थम् । आह । यदि यागनिर्वृत्तौ न सामर्थ्यं जनयन्ति, कथं तर्हि यागधर्मास्ते भवन्ति । उच्यते । यागस्य स्वार्थं साधयतः साहाय्ये वर्तन्ते । कश्च तस्य स्वार्थः । यदस्य कर्ता फलेन संबध्यते । तस्मात्स्वामिसंस्काराः प्रधानार्था इति ॥ ६ ॥

[३] चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ पू०

उयोतिष्ठोमे श्रूयते, षट्त्रिंशत्प्रथमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन इयति शक्ष्यामहे, इति । तत्र संदेहः । किमेवा वेदिरङ्गप्रधानार्था, उत प्रधानार्थेति । किं तावत्प्राप्तम् । चिकीर्षया च संयोगात्,

कप्रत्यक्षम् । ऋत्विजामपि च तत्संभवात्तैव तेभ्यो निवृत्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यताधानमाकाङ्क्षति । यत्र च योग्यत्वमनुपजातम् । न तु यजमानस्य कर्तृत्वस्वरूपमधीष्टम् । न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्यता चाऽऽधाना क्रिया संस्कारा इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वात् संभजन्ते । यत्र च वर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते तद्देशस्याभ्यवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यथ । प्रधानस्य फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां, फलवर्धत्वात् । तस्मात्प्रधानस्यैवजातीयकाः । आह । यदि ऋतोनिर्वर्तकाश्च न पतन्ति तैत्, फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैप दोषः । एष एव हि प्रधानस्योपकारो यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्ता क्रियते । ततश्च यथैवान्योऽदृष्टार्थान्यङ्गानि फलयोग्यतामपि कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रचयवन्तं तथैवैतैर्दीपैर्द्रष्टव्याः । प्रयोजनमशीर्षार्थार्थादिविकारैर्गुणमनं वपनादीनामगमनं सिद्धान्ते ॥ ६ ॥

(इति—यजमानसंस्काराणां प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ २ ॥)

१ [तत्—तदेत्यर्थः । २ अन्यान्यदृष्टार्थानीति—आरादुपकारकाण्यर्गानीत्यर्थः । ३ एतेऽपीति—यजमानाः संस्कारा अपीत्यर्थः ।

प्रधानार्थेति । का चिकीर्षा । इयति शक्यामह इति । यच्चिकीर्षितं, तस्यार्थेनेषा श्रूयते, शक्यामहेऽस्यां कर्तुमिति । प्रधानं च तस्य चिकीर्षितं, नाङ्गानि । प्रधानं हि फलवन्नाङ्गानि । आह । यद्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, किमर्थं क्रियन्त इति । उच्यते । अचिकीर्षितान्यप्यङ्गानि क्रियन्ते, यद्यपि तानि न चिकीर्ष्यन्ते, तथाऽपि तैरचिकीर्षितैरन्यच्चिकीर्ष्यते । तस्मात्तानि क्रियन्त इति । यच्चिकीर्षितं तस्य वेदिः । तस्मात्प्रधानार्थेति । स्थितं तावदपर्यवसितम् ॥ ७ ॥

[४] तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र श्रूयते, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमर्शन्ते, पञ्च-
होत्रा अमावास्याम्, इति । तत्र-संदेहः । किमङ्गप्रधानार्थमभिमर्शनमुत
प्रधानार्थमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रधानार्थमिति । प्रधाननामधेयं च
तत्पौर्णमास्यमावास्यास्येति च । तस्मात्प्रधानस्याभिमर्शनमिति ॥ ८ ॥

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । यदुक्तं प्रधानं चिकीर्षितं नाङ्गानि । तस्मात्प्रधा-
नस्य वेदिरिति । तत्र । तद्युक्ते फलश्रुतिः । साङ्गात्फलं श्रूयते ।
तस्मात्साङ्गं चिकीर्षितम् । यद्यप्यङ्गानि न चिकीर्षितानि, तथाऽपि

पूर्वेष्वेव न्यायेन सौमिकी वेदिः केवलप्रधानार्था विज्ञायते । इयति शक्यामहेऽस्यां
कर्तुमिति यच्चिकीर्षितं तदुद्देशेनैवमभिधीयते । फलवच्चिकीर्षितं नाङ्गानि । अचिकीर्षि-
तत्वे सति चिकीर्षितसिद्धचर्पत्वेन करणात् । एवमपर्यवसिते चिन्तान्तरं तावत्प्र-
सूयति ॥ ७ ॥

संयोगादिति वर्तते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः प्रधानमाश्रयचनत्वात् 'आनर्थ-
क्यात्तदङ्गेषु' इत्येवमवतरतोः प्रधानहविःप्येव केतलेषु प्रवृत्तिः । तस्माच्चतुर्होत्रा
मन्त्रेण पञ्चहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिप्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

वेदेदेशविशेषात्प्रकृत्वाद्देशकालयोश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् ।
योऽपि चिकीर्षास्ययोगः सोऽपि फलप्राप्तेः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय एव ज्ञायते । तस्मा-
त्साङ्गप्रधानार्थमित्यवधारणादङ्गार्थाऽपि स्यात् । एवं च सति अग्नीषोमीयादिविकारेषु

वेषां कर्तव्यानि । अन्यथा न साङ्गं वेषां कृतं भवति ॥ ९ ॥

गुणाभिधानात्सवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥ सि०

यदुक्तं, प्रधाननामत्वात्पौर्णमासीशब्दस्यामावास्याशब्दस्य च, प्रधानहविषामभिमर्शनामिति । नैतदेवम् । अङ्गहविषामप्यभिमर्शनं स्यात् । कुतः । गुणाभिधानात् । गुणोऽभिमर्शनमित्यभिधानं भवति । कतमत्तदभिधानम् । यद्गुणोऽभिमर्शनमिति द्रुते । पौर्णमासीममावास्यामिति च द्वितीयान्तं पौर्णमास्यर्थमभिमर्शनं कर्तव्यम्, अमावास्या-र्थमभिमर्शनं कर्तव्यमिति । अतो यत्र यत्र क्रियमाणं पौर्णमास्याममावास्यायां बोधकरोति, तत्र तत्र कर्तव्यम् । यद्यत्पौर्णमास्याममावास्यायां वाऽभिसंबध्यते, साक्षात्, प्रणाढ्या वा, तत्र तत्र क्रियमाणं तथोरुपकरोति । तस्मात्प्रधानहविषामङ्गहविषां च कर्तव्यमिति ॥१०॥

निरूपदवादिषु कर्तव्या ॥ ९ ॥

(इति—सौमिकवेदेरङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ ३ ॥)

द्वितीयया यस्माद्गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते तस्मात्सवार्थमित्यसंबद्धम् । स्थित एव गुणत्वे तद्विशेषचिन्तेयं प्रस्तुता । सुतरा च प्रातिपदिकार्थानुसारिणा द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्वं प्राप्नोति । । तस्माद्गुणपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थममावास्या-र्थमिति चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेनैवं वक्तव्यम् । ' पौर्णमासीमभि-मृशेत् ' इत्यत्र कालकर्मतत्समुदायानामनभिप्रत्ययत्वात्पौर्णमासीमिति गौणेन भवि-तव्यम् । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्द्वयपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रातिपदिकं गौणमित्या-पद्यते तगाऽ-यत्र तावताऽप्यभिप्रत्ययविशेषानवगमात्समस्तसुवादिनिषयसंशयोपश्ले-सति विशेषोऽन्यत एव लब्धव्य इति साकाङ्क्षत्वात्संदिग्धार्थपरिग्रहार्थं प्रथमप्रती-तत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्यमाश्रित्य विभक्तिः सप्तम्यर्थेऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति । तदेव चात्राऽऽहात्सितम् । आसन्नहविरधिकारविधिनाऽभिप्रत्ययविशेषस्यावधारितत्वात् । अतः कालद्वारेण प्रयोगद्वारेण वा वदवार्थमेवेदं श्रवणमिति हविर्मात्राभिमर्शनम् । अपापि पौर्णमास्यादिशब्देन हविर्लक्ष्यते तथाऽपि तदुपकारमाश्रयणात्सवार्थत्व-सिद्धिः ॥ १० ॥

(इति—अभिमर्शनदेरङ्गप्रधानमावारणहविर्मात्रार्थताधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[५] दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सि०

व्योक्तिष्टोमे दीक्षाः श्रूयन्ते । तिस्रो दीक्षा इति । तथा दक्षिणाः श्रूयन्ते । तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संदेहः । किं दीक्षादक्षिणमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् । पुरुषाणामङ्गप्रधानार्थत्वाद्दीक्षादक्षिणस्याङ्गप्रधानार्थतेति । एवं प्राप्ते द्रूमः । दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य । कुतः । वचनात् । वचनं हि भवति । दीक्षाः सोमस्य, दक्षिणाः सोमस्य, इति । न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चित् । तस्माद्दीक्षादक्षिणं वचनात्सोमस्येति ॥ ११ ॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तिं दीक्षाणां दर्शयति । कथम् । अश्वर्यो यत्पशुनाऽयाक्षीरथ काऽस्य दीक्षेति, यत् पशूतोत्तरं जुहोति साऽस्य दीक्षेति । अस-

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य^१ इत्यनेनैव गतार्थत्वाद्दीक्षाणामनुदाहरणत्वम् । अन्ये तु समर्थयन्ते । सर्वेषु सोमकंयादिषु दीक्षितशब्देन विनियोगो दृश्यते । दीक्षाश्च दीक्षितत्वसिद्धयर्थ्याः । तच्च दीक्षितत्वमुपादीयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम् । अतोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानामृत्विगानमनार्थत्वादानमनस्य च साहाय्योपादित्तया प्रयोगार्थता । तस्माच्चिकीर्षायाश्च साङ्गप्रधानप्रयोगविषयत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्याक्षमेवैतद्दृश्यते दक्षिणोपात्ता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्वन्ति । इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिकीर्ताः कुर्युः । न च तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैतैः परिकीर्तैः प्रयोजनम् । अतो यद्यत्परिकीर्ताः कारिण्यन्तीत्यवधार्यते तस्मै दक्षिणा । एवं च कर्तृत्वत्रत्याभिधानमेवाशु योक्ष्यते । तस्मात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । ' दीक्षाः सोमस्य ' ' दक्षिणाः सोमस्य ' इति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु द्वीक्षितविनियोगोऽङ्गेषु स पुरोडाशकपालादिवदप्रयोजकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तस्येति ज्ञायते । दक्षिणश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसङ्गाद्दानानामुपकुर्वन्तीति वैश्यामः ॥ ११ ॥

निरूपयन्तौ च पशूतोत्तृहोमेन दीक्षानुग्रहं वदन्प्रापि दर्शयति । सर्वार्थत्वे च

१ (अ० ३ पा० ७ अ० २ सू० ६) । २ सोमकयादिवि ति—' दीक्षितः सोमं शोषति ' यो दीक्षितो यदग्नीशोनीयं पशुमालभते ' इत्यादिभिरार्थः । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० ३) अत्रत्यन्यायेनेत्यर्थः । ४ (अ० ११ पा० २ अ० १ सू० ८) । ५ (अ० १० पा० १ सू० ३१) इत्यनेति शेषः । ६ पशूतोत्तृहोमेनेति—' सूर्ये ते चक्षुषो, वारं प्राणं, या इष्टा, अन्तरिक्षमात्मा, अद्गैर्धृज, पृथिवी धरिरे. ' इति पशूतोत्तृहोमेनेत्यर्थः ।

त्यामपि दीक्षायां वचनं भवति । तस्मादङ्गानां दीक्षादक्षिण-
मिति ॥ १२ ॥

[६] तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ पृ०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीपोमीयः । यो दीक्षितो यदग्रीपोमीयं
पशुमालभते, इति । तत्र यूपं प्रकृत्य श्रूयते, वज्रो वै यूपो यदन्तर्वेदि
मिनुयाच्चनिर्दहेत्, यद्वहिवेदि, अनवरुद्धः स्यादर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्ध
वहिवेदि, अनवरुद्धो भवति, न निर्दहति, इति । तत्र संदेहः । किमन्त-
र्वेदि, इति यूपङ्गभावेन वेदिरुपदिश्यत उतार्धमन्तर्वेदि, अर्ध वहिवे-
दीति देशलक्षणार्थमुच्यत इति । कथं यूपङ्गभावेन कथं वा देशलक्ष-
णेति । यदि यूपार्धस्य वेद्यन्तरस्य च संबन्धो विवक्षितः, एवं वेदि-
संबन्धो यूपः कर्तव्यः, ततो यूपङ्गभावेन । अथ यस्मिन्देशे मीयमान-
स्यार्धं वेद्यभ्यन्तरे, अर्धं च वहिः, स देश उपदिश्यते । ततो देशल-
क्षणा । किं प्राप्तम् । तथा यूपस्य वेदिः । यथा दीक्षादक्षिणं प्रधानस्य
तथा यूपस्य वेदिः । तथा यूपो मातव्यः, तथा मीयमानस्यार्धं वेद्य-
भ्यन्तरे भवति । एवं वेदिश्रुतिरप्यनुग्रहीष्यते, इतरथा वेदिशब्दो

स्यादेव दीक्षेति नान्येनानुल्लेखेत् । ननु चानङ्गत्वेऽप्यनुग्रहवचनमनाकाङ्क्षितत्वाद्वाच्य-
मेव । नैव दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोपनीवनात्कृत उपकार आसीदिति, अप्रयोजक-
त्वात्तदभावे सति वैगुण्यामिवाऽऽशङ्क्यते, तत्रानुग्रहवचनमुपपत्स्यते ॥ १२ ॥

(इति—दीक्षादक्षिणयोः प्रधानमात्रार्थताधिकरणम् ॥ ६ ॥)

'अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्ध वहिवेदि' इति किमन्तर्वेद्येकदेशो यूपङ्गत्वेन विधीयते,
अथ वहिवेदिदेशमिश्रसंधिदेशमात्रं लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वार्थस्वमन्त्रस्याप्ये-
दानीमयुक्तो विचारः । स्थित एतन्मिन्नधिकरणे तदद्रष्टव्यम् । यदि हि वाक्यसंयोगाद्यु-
पार्थना भवेत्कृतस्तदा कैमर्थविवचारावसरः । स्थिते पुनर्देशलक्षणार्थत्वे तदर्थत्वात्तदर्थत्वे
युज्येते । किं प्राप्तं, प्रकरणं वाधित्वा यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भवितुमर्हति । लक्षणा
हीनरथा स्यात् । न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौतोऽर्थो न समवैति यतो लक्षणा प्रतिपद्यते ।

१ वेदिश्रुतिरनुग्रहं ध्वज इति पा० । २ पुरस्तादिति—'विधीयं वा च संयोगाद्' इत्यस्मिन्
भिदरण इत्यर्थः । ३ तदद्रष्टव्यमिति—विधीयंभिदरणं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

लक्षयेद्देशम् । श्रुतिलक्षणाविशये श्रुतिन्याय्या, न लक्षणा । तस्माद्यु-
पाङ्गभावेन वेदिनिर्दिश्यते ॥ १३ ॥

देशमात्रं वाऽशिल्प्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

देशमात्रं वां वेदिशब्देन लक्ष्यते, न वेदियुपाङ्गम् । कुतः । अशिल्-
प्येणैकवाक्यत्वात् । अर्थमन्तर्वेदि मिनोत्पर्थ वहिर्वेदीत्येतेनैकवा-
क्यता या, सा शासितव्येन, यदि देशलक्षणा । अथ युपाङ्गभावेन
वेद्या निर्देशः, ततो न शासितव्यो वहिर्वेदिदेशो भवति । वेद्यां युप-
स्याङ्गभावेनोपदिश्यमानायाम्, अर्थ वहिर्वेदीत्येतदुच्चार्यमाणं न
कस्मिंश्चिदुपकारे वर्तते । अथ वहिर्वेदिदेशमपि युपाङ्गभावेनोपदिशेत्,

तस्मात् ' इत्यति शक्यामहे ' इत्यपि सामान्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेर्युपार्थत्व
प्रतिपत्तव्यम् । अथवा पूर्वेणाधिकरणेन स्थिते साङ्गज्योतिष्टोमार्थत्वे किं यूपार्थत्वम-
प्यस्ति नास्तीति विचार्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वमिति न विचारणीयम् ।
न तेन सिद्धं, यूपस्य पश्वङ्गत्वात् । ज्योतिष्टोमस्य हि साङ्गस्य वेदिर्न पशोः । ननु
च पशुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गम्यो दास्यति । दद्याद्यदि तस्य स्वगहिन्ना वेदिर्गवेत् । प्रधा-
नद्वारेण त्ववतरन्ती तत्स्वरूपमाय एवावतिष्ठते । प्राप्ते च वेदिकार्येऽतिदेशेन प्राप्नुवन्ती
दोशेषीर्णमासिकी वेदि निराकृत्य पश्वविषु सौमिकी निविशते । सा प्राकृतेष्वेव
वेदिकार्येषु विनियोक्तव्या । न चेदं यूपमानं प्राकृतं यतो वेदि लभेत । तस्मादप्राप्ते-
र्यूपस्य लौकिकयैव देशबुद्ध्याऽन्तर्बहिर्वा माने प्राप्तेऽनेन वचनेनार्थस्या-तर्वेदिर्नियम्यत
इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ १३ ॥

उपाम्यामन्तर्वेदिनहिवेदिशब्दाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते ।

कुतः कृतार्थसंयोगे देशकालोपलक्षणम् ।

सर्वेष्विष्टं कृतार्थं च वेदियुपाविहान्यतः ॥३॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वेद्यङ्गं मध्येद्वेदिर्वा युपाङ्गं, न चैकमप्युपपद्यते निराकाङ्क्ष-
त्वाददृष्टकल्पनाङ्गान्यमेदप्रसङ्गाच्च । न तावत्पशुबन्धन्याश्रितस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यपे-
क्ष्यऽस्ति । नापि कर्तृहविस्तदुपकरणधारणव्यापृताया वेदेः सस्त्रमागांशसंबन्धिनि यूपेऽ-
पेक्षा । न चान्यतरंग्य दृष्टोपकारित्वमवकल्पते । किं चार्थं वहिर्वेदीत्यशिल्प्यं, विध्य-
नुवादत्वासंभवात्स्वल्पे । मत्पक्षे तु द्वाभ्यां विना देशविशेषोपलक्षणासंभवादवश्यं शा-
सितव्यमेतत् । कथं, समस्तस्य यूपस्यान्तर्बहिर्वा माने प्राप्ते ' अर्थमन्तर्वेदि ' इति निय-
म्यते, द्वितियस्यार्थस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ ' अर्थं वहिर्वेदि ' इत्यपि विधातव्यम् ।

वाक्यं भिद्येत । तस्माच्छ्रुपङ्गभावेन वेद्या निर्देशे वहिर्वेदिशब्दः सर्वथा न शासितव्यः । यद्वि तु देशलक्षणा, ततो विशिष्टे देशे लक्ष्यमाणेऽ-
वश्यवक्तव्यो वहिर्वेदिशब्दो भवति । अनुच्यमाने, वेद्यभ्यन्तरे यस्मि-
न्कारिणश्च प्रदेशे यूप इति गम्यते । अथ पुनर्वहिर्वेदिशब्दे श्रूयमाणे,
यतरस्मिन्देशे मीयमानस्यार्धमन्तर्वेद्यर्धं वहिर्वेदि, स देशो लक्षयितु-
मिष्टो भवति । स च वहिर्वेदिशब्देन विना न क्वप्यते लक्षयितुमित्य-
वश्यं शासितव्यो भवति । तस्माद्देशलक्षणेति ॥ १४ ॥

[७] सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचना-
त्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ पू०

प्योक्तिष्टोमे श्रूयते, उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः, इति ।
हविर्धानयोर्वचनम् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधेनीभिः संबन्धये-
दित्यर्थः । तत्र संदेहः । किं सामिधेनीनामङ्गभावेन हविर्धानं चोच्यते,
हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या उत हविर्धानेनामूपामनु-
च्यमानानां देशो लक्ष्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । सामिधेनीनामङ्ग-
त्वेन हविर्धानं चोच्यते । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तत्, सामिधे-

ततश्चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदो भिनोत्यारयातानुपङ्गहेतुश्च प्रसज्यते । पाक्षिकस्य च
नित्यवदनुवादोऽनर्थः कल्पयितव्यः । ननु चार्धम्यान्तर्वेदिसंबन्धे विहिते विध्यमा-
वादर्थान्तरं वहिर्वेदि भविष्यति । भवेदेवं, यदि नित्यमन्तर्वेदि वहिर्वेद्येव वा यूपमानं
प्रमत्तं म्यात् । समस्तान्तर्वेदिप्रसङ्गे हि सति अर्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य बहि-
र्मानं गम्येत् । समस्तस्य वा वहिरेव प्रमत्तेऽर्धम्याविहितमिति तदवश्यमर्थान्तरमवश्य-
सीयेत् । न त्वेनद्रुमयदप्याग्नि । अतश्चेदशमवधारणमर्थमन्तर्वेद्येव न त्वर्धमेवान्तर्वेदीति ।
तथा सति चान्तरमनियतत्वात्कदाचिदन्तरपि प्राप्नोतीति न बहिर्भावः सिध्यतीति ।
ननु च यदि समस्तमन्तर्वेदि भिनोति ततोऽर्धमन्तर्वेदीत्येवं विधिर्नैव क्षुर्यात् । कथं
न प्रोति, यदर्थं नत्तावन्नियमनोऽन्तर्भिनोत्येतावच्च विहितं नेतरप्रातिपिद्धम् । तस्मा-
द्दुष्प्रामाण्यं विशिष्ट एको देशोऽभिधीयत इत्येवमवाक्यभेदः ॥ १४ ॥

(इति—मन्तर्वेदिवहिर्वेदिपदलक्षितदेशविशेषस्य यूपमानाङ्गताधिकरणम् ॥१॥)

‘ उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः ’ इति श्रूयते । पूर्ववदेव मंदहविचारानि-

नीभिः संवन्धयेदिति । तेन हविर्धानसंबद्धाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति वचनात्सामिधेन्यङ्गभावे सति हविर्धानश्रुतिरनुग्रहीष्यते । इतरथा देशं लक्षयेदिति । तस्मात्सामिधेन्यङ्गं हविर्धानम् ॥ १५ ॥

देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

देशलक्षणार्थं वैतदुच्यते । यस्मिन्सुन्वन्ति, तस्मिन्देसे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य तेन क्रियते । दक्षिणे हविर्धाने सोममासादयन्तीति सोमासादनार्थं तावदेतदुपादेयम् । सामिधेन्योऽप्यग्निसमिन्धनार्थमुपादेया इति । इह त्वेतावच्छ्रूयते, यस्य हविर्धानस्य समीपे सुन्वन्ति तत्संबद्धाः (सामिधेन्योऽग्निसमिन्धनार्थमुपादेया) इति । तत्र न ज्ञायते, किं सामिधेन्यः संबद्धा हविर्धानस्योपकुर्वन्ति, किं हविर्धानं सामिधेनीनामिति । तदुच्यते । सामिधेन्यस्तावद्धविर्धानस्य नोपकुर्वन्ति । न हि तावद्विधीयन्ते, सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इति । किं तर्हि । हविर्धानविशेषसंवन्धस्तासां विधीयते । न चाविहितमङ्गं भवति । नाप्येवं विधीयते, हविर्धानमासामनूच्यमानानामुपादातव्यं संबन्धयितुमिति । कथं तर्हि । हविर्धानविशेषसंवन्धोऽत्र सामिधेनीनां श्रूयते न हविर्धानसंवन्धो विधीयते । न च सामिधेनीसंवन्धो हविर्धानस्य प्राप्तः, यो विशेषार्थमनूयेत । केन तर्हि हविर्धानस्य संबन्धः । प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य, न तु सामिधेनीकर्म प्रत्यक्षं हविर्धानस्य । भवति तु देशस्य सामिधेनीसंबन्धः । अपरेण वेदिमिति होतुर्देशो लक्षितः । स उत्तरस्य दक्षिणस्य वा हविर्धानस्य समासन्नः । तत्र यत्, सुन्वन्ति, तदन्वाहुः । रित्युपपद्यते वचनम् । तस्माद्देशलक्षणार्थं हविर्धानग्रहणम् ।

र्णयाः । कथं न गतार्थमिति चेत् । विस्पष्टार्थद्वयानुपादानात् । न त्वैवं हृदयत इदं परस्योशिष्यमिति । मम तु शिष्यमिति । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः । उच्यते ॥ १५ ॥

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्धानस्य, सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्निसमिन्धनार्थत्वात्त्वल्लक्षणं प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाद्वित्वापेक्षा । हविर्धानविशेषसंवन्धपरे वाक्ये सामान्यसंबन्धशक्तिमपि कल्पयत आग्नेयधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः ।

अथैवमभिसंबन्धः कस्माच्च भवति । यस्मिन् हविर्धाने सुन्वन्ति, तस्य हविर्धानस्य सामिधेनीसंबन्ध इति । नैवं शक्यम् । एवं द्वावर्थौ विधातव्यौ भवतः । हविर्धानसंबन्धो, हविर्धानविशेषसंबन्धश्च । तत्र वाक्यं भिद्यते । तस्मान्नैवमभिसंबन्ध इति ॥ १६ ॥

समारूपानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

समारूपानं च तद्वदेव भवति । यथाऽस्माभिर्न्याय उपदिष्टः सोमार्थं हविर्धानमिति ॥ १७ ॥

[८] शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तद्व्यक्षणात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

इह कर्माभ्युदाहरणम् । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति । तत्र संदेहः । किमेतानि कर्माणि स्वयमनुष्ठातव्यानि, उतात्रोत्सर्गमात्रं स्वयं कुर्यात् ।

विशेषेण सामान्यात्सोपाद्वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्तपक्षेणार्थापत्तिरस्यो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदेशोपलक्षणत्वेन हविर्धानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः । तत्र विशेषमात्रं सुखेन विधीयते । तस्मादपि देशलक्षणा ॥ १६ ॥

हविर्धानमिति, अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदेशोऽवकल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि स्यात् ॥ १७ ॥

(इति—दक्षिणहविर्वाग्निदेशम्यानुवचनार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥)

अनः परं समारूपायाः सर्वैः सह विरोधाविरोधचिन्ता वर्तित्व्यते । (होता) होत्रमित्यादयः कथं विनियोजिका इति । तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातः क्रियते । यदि होत्रादयो नानामूता विद्यन्ते ततः क्व ते विनियुज्यन्तामिति विचारो भवति । यदि तु सर्वमेव कर्म यजमानेन कर्तव्यं न कर्मन्तराणामथकाशोऽस्ति ततस्तत्समारूपोन्वपितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तोतव्य इति । तत्र दर्शपूर्णमासादीनि फलदक्षि-

१ हविर्धानं निधानं हविर्धानमिति पा० । २ वर्तित्व्यते इति—'ते सर्वायाः प्रयुक्तत्वात्' इत्यधिकरणमाभ्येति शेषः । ३ 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इत्यादिना क्रियमाणविचारस्य बलाबलविचारत्वामात्रे वाचापर्यं मनसि निधाय तदुपोद्घाततया बलाबलचिन्तापेक्षेन संगतिं तावदुपपादयति—उभे, त्यादिना ।

शेषमन्यः स्वयं शीत शेषमन्य एवेति । किं प्राप्तम् । स्वयं प्रयोगे स्यात् । कुतः । यतः स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवति । कथमवगम्यते । तल्लक्षणत्वात् । शब्दोऽस्पर्ययस्य लक्षणं, स्वयं प्रयुञ्जानस्य फलं भवतीति । कतमः स शब्दः । स्वर्गकामो यजेतेति । यः स्वर्गं कामयते, स एवोच्यते, यागे कर्ता भवन्फलं साधयेदिति । साङ्गे च कर्ता भवन्फलं प्राप्नोति । तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मा-
दन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

उत्सर्गे प्रधान्यमस्ति । कथम् । य उत्सर्गं करोति तेन सर्वं कृतं भवति । कथम् । परिक्रय उत्सर्गः । तेनाऽऽनुताः सर्वं कुर्वन्ति ।

र्णावन्ति कर्माण्युदाहरणम् । तेषु विचारः, किं यजमानेनैव सर्वं प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियमः किं वा प्रधानेष्वेव यजमानोऽन्यत्रान्य एव । किं प्राप्तं, सर्वं यजमानेनैव कर्तव्यमिति । कुतः । प्रयोगवचनस्य ह्यात्मनेपदं साहायां मातृनायां फलार्थिनं वर्तुत्वेन प्रयुङ्क्ते । स यत्रैव कर्ता न स्यात्तत्कृतमेवोपकारं न प्राप्नुयात् । तस्मात्स्वयं कुर्यादिति । फलस्य चोत्पद्यमानस्योत्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होत्रादिभिरन्या च तस्यैव तत्तत्कर्तृणामस्य 'एकस्य कर्मभेदात्' इत्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ॥ १८ ॥

प्रधानमात्रवाचिनो घातोः परेण प्रत्ययेन तन्मात्रस्यैव फलार्थिकर्तृकत्वं नियम्यते । शेषाणां तु निर्वृत्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात्तत्रानियमः । ननु च प्रधानसमानकृतृकत्वादेवाङ्गानामपि स एव कर्ता सेत्स्यति । न । तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वात्प्रवृत्तात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किञ्चिद्यजमानेन कृतं स्यादिति तं करोति । तत्र कृते परिक्रयादिना कारयन्न कर्तृत्वात्प्रच्यवते । केचित्तु सुतरामात्मनेप-

१ फलदक्षिणावन्तीति—अनेन चाग्निहोत्रे परिक्रयान्मानेन भाष्यकारोदाहृतस्यापि, अग्निहोत्रस्यानुदाहरणत्वं सूचितं हेतुम् । नस्तुनस्तु यद्यप्यग्निहोत्रप्रकरणे तदद्वयतया दक्षिणा नाऽऽभ्यायते तथाऽपि 'अद्वयहोत्रजमानः स्वयमीन्द्रोऽनुदायात्, पर्वणि वा । ब्रह्मचारी वा अनुदायात् । ब्रह्मणा हि ए परिक्रयो भवति । इन्द्रहोत्रा वा अनुदायात्, घनेन च परिक्रयो भवति' इत्यापस्तम्बपुत्रस्य हृदयप्रमाणे घनापि दक्षिणाकार्यस्य परिक्रयस्यैव विधानात्तद्व्यतिरेकान्नोऽन्यस्य कर्तृत्वं संभाव्यत एवेति संभवत्येवाग्निहोत्रस्यानुदाहरणत्वमिति चण्डदेवप्रवृत्तीनामभिप्रायः । २ (अ० ३ पा० ७ अ० ९ सू० २३) । ३ तत्र कृत इति—प्रदाने तु द्रव्योत्सर्गकृते स्वयं कृत इत्यर्थः । ४ कारयन्नित्यस्य प्राप्नुयतीति शेषपरणम् ।

तस्माद्यः परिक्रयं करोति तेन स्वयमेव सर्वं कृतं भवति । तस्माद्दुत्सर्ग-
मात्रं स्वयं कुर्यात् । शेषमन्यः स्वयं वा ॥ १९ ॥

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्नानाद्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥ सि०

शेषस्यान्य एव स्यात्कर्ता । कुतः । परिक्रयस्याऽऽम्नात्त्वात् ।
पुरुषानतिप्रकारेषु बहुषु भाष्येषु परिक्रयो नियतः । तस्मात्परिक्रये-
णाऽऽनतैः सर्वे पदार्थाः कर्तव्या इति । विप्रतिषिद्ध्याऽऽत्मनि परि-
क्रयः । यदि स्वयं कुर्यादपरिक्रान्तेन कृतं स्यात् । तत्र परिक्रयाम्नाना-
नर्थक्यम् । अदृष्टार्थो वा प्रतिज्ञायेत । तस्मादन्यैः परिक्रान्तैः शेषाः
पदार्थाः कर्तव्या इति । उत्सर्गं तु स्वयं कुर्वता सर्वं स्वयं कृतं
भवति ॥ २० ॥

देन प्रयोजकत्वमेवामिधीयत इति समर्थयन्ते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविहितस्य ह्यात्म-
नेपदस्य णिजर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यः । तथा च यजन्ति यानका
इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम् । यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे, आत्मनेपदं
इत्यते । न त्वेतद्युक्तम् । एवं हि सति प्रधानमपि यथाकथंचिदन्यैरेव दारयितव्यं
भवेत् । यदेव हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यद्विजः
कुर्वन्ति तस्य कर्तव्यत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते । कामं तु प्रधानकारिणो यजमा-
नस्य यथाकथंचिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वाद्दृष्टिवाग्यापारवचनं परस्मैपदं णिजर्थे वर्तेत नाऽऽ-
त्मनेपदम् । तस्मात्पूर्वैरेव व्याख्यानानेन प्रवानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्ता स्यादिति ।
तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रत्यासन्नतया फलार्थिकर्तृत्वेन गम्यमाना कथं
करणांशमात्र एवोपसंहियत इति वक्तव्यम् । तेनैवं व्याख्येयं, नाऽऽत्मनेपदेन फलार्थि-
कर्तृत्वं चोच्यते किं तर्हि । भावनासिद्धकर्तृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च
फलेन कर्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनोऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते ।
तावता च सिद्धोऽङ्गेष्वनियम इति ॥ १९ ॥

अन्वाहार्थद्वन्द्वशतादिदानं कर्मसंयुक्तभ्योऽभिधानत् 'परिक्रयार्थं वा कर्मसंयो-
गात्' इति दशमे वक्ष्यति । स्वभावनश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नाऽऽत्मनि,
विरोधात् । तत्र यदि कदाचित्स्वयमेवाङ्गानि यजमानः कुर्यात्ततः परिक्रयासंभवात्परि-
क्रयो न क्रियेत । तत्रास्य नित्यवदान्मानं विरुध्येत । तस्मात्तन्नित्यता कर्तुमवश्यं परि-
क्रयःर्हाणि कर्त्रन्तराण्युपादातन्यानि । अनश्च क्वचित्स्वयंकरणात्क्वचित्संविधानाद्यज-

[९] तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनिवयोऽविशेषात् ॥ २१ ॥ पू०

तत्र तैः परिकीर्तैः कर्तव्येष्वनियमेन कर्तृपरिमाणं स्यात् । कुतः ।
अविशेषात् । न कर्तृपरिमाणे विशेषः कश्चिदात्मनायते । अर्थेन तत्परि-
माणं यावद्भिरसावितिकर्तव्यता निर्वर्तते, तावतो वृणीतेति ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ सि० ।

यावन्ति कर्तृनामधेयानि कर्माणि श्रूयन्ते, तावन्तो वरीतव्या भि-
घ्नन्ते । तानि नामधेयश्रवणानि । तान्पुरोऽध्वर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता
मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमभ्युदानयति, उन्नेता चमसानुन्नयति, इति ।
तथा प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, सुब्रह्मण्यः
सुब्रह्मण्यमाह, होता प्रातरनुवाक्रमनुव्रूते, मैत्रावरुणः मेप्यति चानु-
चाऽऽह, अच्छावाको यजति, ग्रावस्तुत्, ग्रावस्तोत्रीयामन्वाह । एता-
वद्भिः कर्मणि प्रयोजनम् । तेन तेऽवश्यमेतानि यथाश्रुतानि कर्तुं
वरीतव्याः । एतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः पदार्थो न विद्यते । योऽपि वाक्येन
नोपदिष्टः, स समाख्यया गम्यते । तस्मादेतावतो वृणीत इति ॥ २२ ॥

मानस्य कर्तृत्वम् । आत्मनेपदस्यापि परिक्रयवर्त्ता मावनामाश्रितस्त्वदृशेनैव कर्तृत्वेन
फलपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विरोत्स्यते ॥ २० ॥

(इति—यजमानमिन्नकर्त्तन्तरप्रतिपादनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एकस्य द्वयोर्वोपादाने परिक्रयः शक्यः कर्तृमित्यनियमः । अथवा फलसमानकर्तृ-
कत्वे सामानाधिकरण्यात्मनेपदान्या समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते, यन्मात्रमेवावावित्वा
परिक्रयविधिंशक्यस्तदेव बाधितस्यम् । सै चैकेन कर्ता भवित्किंचित्कर्तृत्वोपपन्न इति
नावेकं बाधितस्यमिति ॥ २१ ॥

मिन्नसमाख्यानिवतकर्तृकपदार्थगुक्तमावनाधिदिना तावतामुपादानमिति विहितं
मवति । 'संज्ञा चोत्पत्तिर्पयोगात्' इति चेप न्वायो यथा कर्मभेदे बोधयितुं समर्थ-
स्तथा कर्तृभेदपरीति यावत्समाख्यं कर्ता उपादातव्याः ॥ २२ ॥

१ प्रावस्तोरीया अन्वाहेति पा० २ सामानाधिकरण्येति—फलपदनामानाधिकरण्येत्सर्ष । ३ वृ
धेति—नदिक्रयविरोत्सर्षः । ४ (अ० १ पा० १ श्र० ८ सू० २२) ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥

एवं चेत्प्रतिज्ञायते, एतावतो वृणीत इति । तन्न । यो यस्तत्कर्म करिष्यतीति संकल्पते, स स तत्तच्छब्दाभिधेयो भवति । एकोऽपि बहुम्पदार्थान्कर्तुं बहुभिर्नामधेयैरुच्येत । तस्मादनियमः ॥ २३ ॥

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नैतदेवम्, उत्पत्तौ पुरुषाणाम् । उत्पाद्यमानेषु पुरुषेषु नामधेयानि भिद्यन्ते । ब्रह्माणं वृणीते, होतारं वृणीते, उद्गातारं वृणीते, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवमादि । तस्मात्कर्माणि तैरेवंनामकैः प्रयोजनम् । अवश्यं ते वरीतव्याः । तस्मादेपां वरणे संकीर्तनं न विधिः । प्रयोजनस्याभावाच्चानुवादः । न वेदे तावन्तो वरीतव्या इति ब्रूयात् । अनर्थक-

व्याभियमानानामेताः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च लोकादवगता इति यूपोदिव-
त्कार्पितनाशत्परिच्छिद्यन्ते । ततश्च पार्श्वकादिवत्तत्तद्वैशादिकर्म कुर्वन्तौत्रादिशब्दैर-
मिधास्यत इत्यभेदः ॥ २३ ॥

यदि हि कर्मविनियोगवेलायामेतदुत्तरकालं वैताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति न भि-
न्दुरपि । वरणं त्वत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते ' ब्रह्माणं
वृणीते ' इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् ।
वरणान्यपि चैतानि ' एकैरथैवं पुनः श्रुतिः ' इत्येवं ' गुणैश्चापूर्वसंयोगे ' इत्येवं
यावच्छ्रुति भिद्यन्ते । तद्भेदाच्चोपादेयानामृत्विजामपि तत्परिमाण एव भेदः । समा-
ख्यानामपि च प्रागनुपलब्धेत्तरकालं च सिद्धवद्ब्रह्महाराद्वरणनिमित्ततैव गम्यते ।
निमित्तभेदाच्च नमित्तिकभेदसिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नैकैरथैव कर्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं
शक्यते । सत्कृत्याप्तस्य पुनरुपादानं नुपपत्तेः । उत्पत्तिवाक्यशेषवरीतव्यनाशविकल्पासंभ-
वाच्च न शक्यं तेनैव वरणेन त्रियमाणान्तरं संबन्धुम् । अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते ।
सर्वाणि च सान्निध्यव्याप्यादिग्रहणवदर्थव्यवस्थितानि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते । सद्ग्रहण-
वशेन च सर्वविना ग्रहणम् । अतो यावद्द्वरणमृत्विजा भेदासिद्धिः । यत्तु भाष्यकारे-
णोक्तं तस्मादेपां वरणे संकीर्तनं न विधिरित्यादि तदविहितवरणनियमप्राप्त्यभावा-

१ पुराणानामिति वक्ष्यतामः । २ पावकादिकादिति—यद्देवसिन्धेवदत्त पावक इत्युक्ते यो-
क्षिन्नु यद्दे पावकतो स देवदत्त इत्येवं पावकसंसयोगात्तैव देवदत्तशब्दाद्यो निर्वाचते तद्ग्रहणवदेती-
त्यर्थः । ३ (अ० २ पा० २ अ० २ सू० २) । ४ (अ० २ पा० २ अ० १ सू० १४) ।

येव स्यात् । शक्नोति चेदं प्रत्याययितुं संख्याविशेषम् । तस्माद्यः
संख्याविशेष एषां प्रतीयते तदर्थमेतद्वचनम् । तस्मात्, षोडश कर्तारो
वरीतव्याः, तावत्कर्तृकश्च सोमः स्यात् । पूर्वं दर्शपूर्णमासयोरपि ॥ २४ ॥

[१०] चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥ सि०

सन्ति ज्योतिष्टोमे चमसाध्वर्यवः । चमसाध्वर्यून् वृणीते, इति ।
तेषु संदेहः । किमेषामन्यतमा उत्तैरेभ्योऽन्य इति । किं तावत्प्राप्तम् ।
एतावतां संकीर्तनादेवाप्यन्यतमा इति प्राप्ते, द्रूमः । चमसाध्वर्य-
वश्चापरे भवेयुस्तेभ्योऽन्य इति । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । तैः परिगणितै-
रेषां व्यपदेशो भवति । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो, होत्रकाणां
चमसाध्वर्यव इति । ननु य एव प्रकृतास्ते चमसाध्वर्यवो भवेयुः ।
नेति द्रूमः । कुतः । तैर्व्यपदेशात् । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र-
काणां चमसाध्वर्यव इति । पृष्ठी संबन्धे सति भवति । ऋत्विग्भिस्ते
व्यपदिश्यन्ते । ऋत्विजस्तेषां स्वामिनो न यजमानः । यजमानपुरुषे-
भ्यश्चैतेऽन्य इति नः प्रतिज्ञातम् । न यजमानेन चमसाध्वर्युत्वं कर्तुं
वरीतव्याः, ऋत्विग्भिस्ते वरीतव्या इति । अपि चैषामुत्पत्तिवाच्य एव
भेदः । चमसाध्वर्यून् वृणीत इति ॥ २५ ॥

[११] उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥ सि०

तेष्वेव संदेहः । किमनियमः, एको द्वौ बहवो वात बहव एवेति ।

दयुक्तम् । न चैतावतो वाक्यराशेः काल्पितकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचयलभ्यसंख्या-
मात्रप्रत्यायनं फलं भवितुमर्हति । तेन वरणाविधिनैवानुनिष्पादिनी प्रचयाशिष्टैव संख्या
स्तेभ्यतीत्येतदेव समर्थयितव्यम् । न किञ्चित्तया विहितया ॥ २४ ॥

(इति—ऋत्विजां संख्यानियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

अध्वर्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंबन्धाद्ध्वर्युपुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति
प्राप्तेऽभिधीयते । पृथक्त्वनियतत्वाद्द्व्यपदेशानां सर्वैश्चेतरेस्तुल्यवत्पृथक्त्वेन व्यपदेशा-
दुत्पत्तौ च वरणान्तरान्नानात्पूर्ववदेव भेदः । यद्यपि च यजमानेन त्रियन्ते तथाऽपि
तदाज्ञाकरत्वेन त्रियमाणत्वाद्भूतत्वेव तदीयत्वव्यपदेशः ॥ २९ ॥

(इति—चमसाध्वर्युणां पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

अनियम इति प्राप्ते, उच्यते । बहव इति । कुतः । उत्पत्तौ बहुश्रुते ।
चमसाध्वर्यव इत्येषामुत्पत्तौ बहुश्रुतिर्भवति । तस्माद्बहव इति ॥ २६ ॥

[१२] दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सन्ति चमसाध्वर्यवः । ते च बहव इत्युक्तम् । कियन्तो
बहव इति संदेहे । त्रयो बहुवचनसामर्थ्यादिति प्राप्ते, द्रूम । दशत्वं
लिङ्गदर्शनात् । ते दश भवेयुः । तथा हि । लिङ्गं ज्योतिष्टोमविकारे ।
दशपेये श्रूयते, दश चमसाध्वर्यवो दश दशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति,
इति । एतस्मात्कारणाद्दशपेयो भवतीति ब्रुवन् दश चमसाध्वर्युन्दर्श-
यति । यदि त्रयो भवेयुरेतद्दर्शनं नोपपद्येत ।

तस्मान्नीनतीत्येषा संख्या । यदि च दश न भवेयुर्नोपपद्येतैतद्-
र्शनम् । तस्माद्भवन्ति दश । दश चेषा स्वामिनः । तस्मात्प्रयोजनभा-
वाद्दशसंख्योपादीयते । ०स्या चोपादीयमानायामपराऽपि संख्याऽनु-
गृह्यते । तेनापि दश भवेयुः ॥ २७ ॥

[१३] शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥ पू०

अस्ति शमिता, शमितारमुपनयीत, इति । स किं संकीर्तितानामन्य-

उत्पत्तौ त बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणा बहुत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

बह्वानियमे ' प्रथमं वा नियम्येत ' इति त्रित्वे प्राप्ते दशपेये ज्योतिष्टोमविकारे
दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च दश नियन्त इति विज्ञायते । स्वाभिदशत्वाच्चमसदशत्वाच्च
दशत्वप्राप्ति ॥ २७ ॥

(इति—चमसाध्वर्यूणा दशत्वनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

१ ' उत्पत्तौ तु बहुश्रुते ' इति सूत्रस्य भाष्यस्य एतत्त्वादव्याख्येयतां मत्वा सूत्रपाठमात्रं
दृष्टम् । २ (अ० ११ पा० १ अ० ७ सू० ४२) । ३ ' शमिता च शब्दभेदात् ' इति सूत्रस्य
भाष्यमपि सुस्यत्त्वादव्याख्याय पूर्वपक्षसूत्रस्य पाठमात्रं दृष्टम् ।

तम उतान्यस्तेभ्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां वरणे संकीर्तनात्तेषामन्यतम इति प्राप्ते, उच्यते । शमिता च शब्दभेदात् । शब्दो धियते । एवंसंज्ञकेनेदं कर्म कर्तव्यमिति । तस्मादेवंसंज्ञक उत्पादयितव्यः । अस्य संकीर्तनात्संख्याविष्टुर्दिगम्यते । तस्मादन्यः शमिता स्यात् । अपि च, ह्योमा चार्घ्यं वैकर्तनं च शमितुः । तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यब्राह्मणः स्यादिति, अब्राह्मणाशङ्का भवति । सा ऋत्विजि नोपपद्यते ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्दोषत्वसंयोगात् ॥ २९ ॥ सि०

सत्यं संख्याविष्टुर्दिगम्यते, न तूत्पद्यमानेषु । या त्वनुत्पत्तिस्तेषु गम्यते, तत्र, एकस्य कर्मभेदात्, इत्येवमप्यवकल्पते । यत्कृतम्, अब्राह्मणाशङ्का भवतीति । यजमानाभिप्राया सा, यद्यब्राह्मणो यजमानः स्यादिति । ननु यद्यब्राह्मणः स्यादिति प्रकृतः शमिता संबध्यते । उच्यते । शमयतीति शमिता । यौगिक एव शब्दः प्रकृतेष्वप्यवकल्पते । शामित्रमप्याध्वर्यवे समाम्नानादध्वर्युणा कर्तव्यम् । तस्माच्छपनादध्वर्युः शमिता । एवं सति अपकृतो यजमानः संबध्यते ॥ २९ ॥

उत्पत्तिगता समाख्या मेदिका भवति । न चैयं तद्गता । तेन ' एकस्य कर्मभेदात् ' इत्येवमेव भवति । नन्वध्वर्योदिषु व्याप्तिस्थानेषु ' शमिता यशुं कण्ठे गृह्णाति ' इति श्रवणाद्भेदः स्यात् । नैव दोषः । य एव कश्चिदव्यापृतः स एव अहीप्यति । न च तदा सर्वाध्वर्युपुरुषाणां सर्भस्विजा वा व्यापारो विद्यते । तदेतद्व्यस्यति ' इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ' इति । प्राप्त्यभावाच्च ' यद्यब्राह्मणः स्यात् ' इति लिङ्गमसाधकमतो नलाद्यजमानविषयं वक्ष्यते । याजमानप्रकर्षाभ्यानाच्च, शामित्रस्य न कर्षचिदब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते । हिंसात्वाद्ब्राह्मणो नेच्छेदिति चेत्तु ल्यमेतद्ब्राह्मणस्यापि । स हि मन्दप्रतीकारः सुतरां प्रत्ययैति । तेन यथैव शूद्रादिः कर्षचिदनिच्छन्कर्षयते तथैव यो दानादिवशाकृतः करिष्यति सोऽनुष्टारस्यतीत्यविरोधः । एतेनैव हेतुनाऽऽर्त्विज्यं निन्दते ॥ २९ ॥

(इति—शमितुरवृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

१ (अ० ३ पा० ७ अ० ९ सू० २३) । २ (अ० ३ पा० ८ अ० १० सू० २१) ।
३ ' तद्ब्राह्मणाय दद्यात्, यद्यब्राह्मणः स्यात् ' इति वाक्यस्येति शेषः । यजमानविषयं वक्ष्यते इत्यस्य
प्रातुपपत्तयेन शेषपूरणम् । ४ कर्षयति इति—शमितेति शेषः । ५ करिष्यतीति—आर्त्विज्यमित्यर्थः ।
६ अनुष्टास्यति—शामित्रमित्यर्थः ।

[१४] उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे सन्त्युपगा नाम, ते शब्दभेदात्संख्याविष्टद्धि प्रत्याय-
यन्तीत्यध्वर्यादिभ्योऽन्य इति प्राप्ते, ब्रूमः । तेषामेव केचित्स्युरिति ।
कस्मात् । उत्पत्तौ परिगणनात् । यौगिकत्वाच्च शब्दस्य । लिङ्गमिदं
भवति । नाध्वर्युरूपगायेत, इति । यद्येभ्योऽन्ये भवेयुर्नाध्वर्यु मतिपे-
धेत् । अप्राप्तत्वात् । यतस्तु प्रतिपेधति, अतोऽवगच्छाम उत्पत्तौ
संकीर्तितानामेवान्यतम इति ॥ ३० ॥

[१५] विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्ति सोमविक्रयी । तत्र संदेहः । स किमध्वर्यादीनामन्यतमः,
उतैभ्योऽन्य इति । किं प्राप्तम् । तेषां संकीर्तनाच्चेपामन्यतम इति प्राप्ते
ब्रूमः । विक्रयी त्वन्यः स्यादिति । विक्रयो न चोद्यते, क्रयश्चोद्यते ।
तत्रार्थाद्विक्रयः । ज्योतिष्टोमस्य च पदार्थान्कर्तुमध्वर्यादय उत्पाद्यन्ते,
न तु विक्रयो ज्योतिष्टोमस्य श्रूयते । तस्मान्नाध्वर्यादीनामन्यतम
इति ॥ ३१ ॥

[१६] कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥ पू०

य एते पुरुषा ज्योतिष्टोमस्य श्रूयन्ते, ते किं सर्व एत ऋत्विजः,
उत केचिदेपामिति । किं प्राप्तम् । सर्वे । कुतः । कर्मकार्यात् । सर्वे
यागस्य साधनं कुर्वन्ति । तस्मात्सर्वे, ऋतौ यजन्ति । ये च, ऋतौ

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

(इति—उपगातृणामृत्विग्भ्योऽन्यत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

(इति—सोमविक्रेतुर्वृत्तेभ्यः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

ऋत्विक्त्वशब्दो हि निपात्यमान एव उपपदघातुप्रत्ययसमन्वितेऽर्थे वर्तते, ऋतौ
यजन्तीति ऋत्विजः । एतस्माच्चेत्कारणादृत्विजो भवन्ति हन्त सर्वेषां तद्विशिष्टमिति

१ ' उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ' ' विक्रयी त्वन्य ' इति सूत्रद्वयस्यमपि भाष्यं सुस्पष्टवाङ्मयेत्या-
धिकरणद्वयसूत्रमात्रस्य पाठ इति ।

आह । ननु प्रतिषिध्यमानेष्वप्यधिकेषु प्रतिषेधो न प्राप्नोति । न हि ते ऋतौ न यजन्ति । न वा ऋतौ यजन्तो न ऋत्विजः स्युः । उच्यते । सत्यम् । न प्रतिषेधादृत्विक्शब्देन न संबध्यन्ते, किंतु प्रतिषेधसामर्थ्याद्धि ऋत्विक्कार्ये न भवन्ति । किं पुनर्ऋत्विक्कार्यम् । ऋत्विज उपवसन्ति, ऋत्विजो वृणीते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इति । आह । यदृत्विजां कार्यं, कथं तत्केपांचिदृत्विक्शब्दकानां न स्यात् । उच्यते । एवं तर्हि द्विविधोऽयमृत्विक्शब्दः, ऋतुयजननिमित्तो, वरणभरणनिमित्तश्च । तत्र यागनिमित्तस्य ग्रहणमनर्थकम् । तस्माद्वरणभरणनिमित्तो गृह्यत इति । आह । नन्विन्नेरतराश्रयमेवं भवति । य ऋत्विजस्ते वरीतव्याः, ये त्रियन्ते त ऋत्विज इति । तदितरेतराश्रयम् । उच्यते । न हि ऋत्विजो वृणीते, इत्ययमर्थः, ऋत्विजः सन्तो वरीतव्या इति । कथं तर्हि । वरणेन ऋत्विजः त्रियन्त इति । एवं

कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्तेऽन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यवश्यंभाविष्वं मत्वाऽऽह— ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपीति । कार्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमते । सर्वत्र हि स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्यं प्रतिषिध्यते । तद्यथा न ममैष पुत्रः, पुत्रकार्यं न प्रवर्तत इत्यर्थः एवं योऽयमर्षात्सप्तदशम्योऽधिकानां प्रतिषेधः प्रतीयते स कार्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम् । वरणं तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्गुणाहरणमिति चेत् । न । अस्मिन् कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेः । इतरस्तु स्वरूपप्रतिषेधात्तन्निमित्तं कार्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमृता यजता तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह । सिद्धान्तवादी तु तच्चेन्नोत्तरं विवक्षमाणं एवं तर्हि द्विविधोऽयमित्यादि प्रक्रमते । यद्येव यौगिकः स्यात्तं न कुतश्चिन्नवर्तते । संस्कारशब्दस्त्वयं, वरणभरणे हि संस्कारौ । ते येषां न स्तोः । ते सत्यपि क्रियायोगे तच्छब्दव्याख्या भविष्यन्ति । ते च वरणभरणे सप्तदशानामयनमानेन क्रियेते । तन्निमित्तत्वाद्यर्थे च 'सप्तदशर्त्विजः' इत्यनुवादोऽवकाश्विष्यते अन्यथा स्वययवानुवादो मृपात्स्वरूपः कल्प्येत । तस्मात्प्रातिप्रसङ्गः । ननु च य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे येषां च ते, त ऋत्विज इतीतरेतराश्रयं प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रथमं तावदाजस्येनैषा वचनव्याप्तिरन्वियते । य ऋत्विजस्तेषां वरणभरणे इति । यदा तु वृक्षादिवत्ते लोकव्यवहारेऽप्यसिद्धास्तदाऽर्थाद्यमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः

१ नैति क्वचिन्नास्ति । २ अनुदाहरणमिति—ऋत्विजो वृणीत इत्येवं भाष्योक्तं वरणमृत्विजार्थो दाहरणं न भवतीत्यर्थः । भरणं—दक्षिणादानमित्यर्थः ।

द्वितीयानिर्देशो युक्तो भविष्यति, अध्वर्युं वृणीते, इत्येवंलक्षणः ।
दृष्टार्थता च वरणस्य भविष्यति । कथमात्मेच्छयाऽध्वर्युर्भवतीति चेत्क-
श्चिद्द्रव्यात्, भवतीति श्रूयाम् । कथम् । एवंशब्दकेनायं पदार्थः
कर्तव्य इति, नास्त्येवंशब्दकः । यश्च नास्ति, स यदि शक्यते कर्तुं,
कर्तव्यो भवति । यथा, जुह्वा जुहोति, इत्यविद्यमाना जुहूः क्रियते ।
एवमेतदपि द्रष्टव्यम् । तत्रार्थादनियमेन ऋत्विक्शब्दसंबन्धे कर्तव्ये,
एवं वरणविशेषेण कर्तव्य इति नियम्यते । तस्मात्प्रवरेतराश्रयम् ।
तस्मात्सप्तदशैव ऋत्विजः कर्तव्या इति परिसंख्या । सप्तदश ऋत्विजः
संस्कारैः कर्तव्या इति ॥ ३३ ॥

करोतीति । यथेवास्व सूत्रस्य शाटकं ध्येत्युक्ते वानेन शाटकः क्रियत इति हि माविनि-
ज्ञाविज्ञानादविरोधो विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यम् । एतेन ' अध्वर्युं वृणीते ' इति
द्विद्वेषवचनानि व्याख्यातानि । एवं च द्वियमाणानाऽऽत्विजां द्वितीयानिर्देशोऽवक-
ल्प्यते । वरणं चाऽऽधानवत्कर्मोपयिकास्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भविष्यति । वेदपीर्षापर्य-
र्थोल्लेचनात्तु ते वरणेन क्रियन्त इत्यवसानात्प्राप्तिद्विः । न त्विदं निपातनांख्या-
रेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्यमानं सत्परिस्थित्युक्तं युज्यते । न च वरणमरणयोः
वेदत्विकसंबन्धित्वेन तानुद्दिश्य श्रूयमाणयोर्विपरीता वचनव्याचिर्युक्ता । यथाप्राप्तिद्विः
स्कर्तुं न शक्यन्त इति वरणेऽप्येवं तुल्यम् । न हि कश्चिदप्राप्तिद्वं वस्तु कुरुष्येत्यु-
क्तेऽप्यव्ययस्याति । नापि तेन व्याप्तौनापि तद्विमित्ता निष्पत्तिरध्यवसायते । यदि
वेदवाक्यपीर्षापर्येण ज्ञायत इत्युच्यते ततः सिद्धानामेव संस्कारः सुखतरमध्यवसा-
ते । जानाति ह्येवं वरणं कर्तव्यथा वेदस्य प्राप्तिद्वि एव केचिद्विजः । मम तु ते
रणद्वारेण प्राप्तिद्वि, प्राक्तस्मादन्येनानवधारितत्वात् । अथवा तस्यापि सामा-
यितोऽस्त्येव प्राप्तिद्विः । सर्वे हि भावः केनचिदात्मना सिध्यन्मध्यवहारं
प्राप्तिद्वि । सर्वात्मिकायाः सिद्धेः केचिदप्यभावात् । अतो य ऋतौ यजन्ति
। वाऽऽध्वर्यवादिर्कं कुर्वन्ति त ऋत्विजः । के च ते, ये सप्तमर्थाः,
। मध्यरहित.न.मनधिकारात् । के च सप्तर्थाः, ये विद्वांसः । तत्रापि स्मृतिप्रामाण्या-
। ब्राह्मणास्तद्विशेषप्रसङ्गे पुनर्विशेषो भवति वरणोपात्ता य इति, ततोऽपि पुनर्दक्षिणा-
भेद्विषयाणा इति । सप्तमेतैर्विशेषैः शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विषय.

१ एवं तावद्यथाश्रुतं भाष्यार्थमुपवर्णयन्तुना तत्र च विशेषेण वक्तुं द्रुपणं तावदादौ वदति ।
लित्यादिना । २ निपातनेति—'ऋत्विग्द्रव्यत्' इत्यनया स्मृत्या ऋत्विक्पदस्य कर्तृवाचित्प्रान्तत्व-
प्राप्तयेन ऋतुयजनविमित्तत्वं गम्यत इत्यर्थः । ३ न.अव्ययतीति—भुक्तिपूर्वकाया तावदप्रसिद्धं वस्तु
लभ्यतया च जानाति, न प्रयत्नते नेत्यर्थः । ४ व्याप्तौनापि—अनुद्दिपूर्वकारिणा प्रयत्नास्यन्यापदे
रुच्यया कियमाणेऽपि न तेन कल्पनेपत्तिर्द्वान्ताद्ववतीत्यर्थः ।

मन्यथाऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसाहियमाणम् । अक्रियमाणमेव सिद्ध-
 मृत्विक्त्वम् । अपि च वरणभरणाम्भ्यामृत्विजो वोत्पाद्येरन्, ऋत्विक्त्वं वा । तत्र
 ऋत्विजस्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनरुत्पत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यताल-
 क्षणमृत्विक्त्वमध्ययनश्रवणाम्या सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च ' याज-
 मानोस्तु ' इत्यत्र न योग्यतैषा यजमानेन वर्नयेति । सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते,
 किं चैषां प्राग्भरणादनुत्पन्नं कर्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्विक्त्वमप्यनुत्पन्नम् । सत्यं,
 तत्तु पश्चादप्युत्पद्यमानं न पश्यामः । अथ यदुत्पद्यते तदेव ऋत्विक्त्वं, तथा सत्या-
 नमनमेव तन्नान्यत्किञ्चित् । न चेदमदृष्टमृत्विक्त्वम् । यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति
 तत्स्वरूपमप्यदृष्टं भवेत् । ऋत्विक्कार्यं तु कर्मनिवृत्तिर्दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भवि-
 स्यति । यावता च सा भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वब्राह्मणत्वादि दृश्यत एव । यत्त्वदृष्टं
 किञ्चित्तत्प्रकरणवशात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं तदर्धमेव नाध्वर्वादित्वे व्याप्रियते ।
 न च तद्वरणभरणाम्भ्या जायत इति तयोर्निमित्तत्वं भवति । आहवनीयादीना त्वम-
 करणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पन्नावस्थानां संस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम् । न
 हि तत्र होमादिभिरत्यज्यमानद्रव्याधारोऽप्यसितैः । तेनावश्यं तत्संबन्धाददृष्टमेवाम्युप-
 गन्तव्यम् । न च तदग्निमात्रात्सि यतीति तन्निवृत्त्यर्थमदृष्टमेवाऽऽहवनीयादित्वमप्योसि-
 तम् । अतो नैष दृष्टान्तः । यदि चादृष्टमृत्विक्त्वव वरणभरणाम्भ्या मन्येत, ततः सत्रेऽपि
 यजमानेषु तदाघातव्यं, तद्विशेषाश्चाध्वर्वादयो दीर्घावाक्येऽनुद्यन्त इति वरणभरणे
 कर्तव्ये स्याताम् । तत्र ' वरणमृत्विज मानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्म-
 स्त्रात् ' ' परिश्रयश्च तादर्थ्यात् ' इति च निरुध्यते । तस्मात्कर्मयोग्यतयाऽऽ-
 धधारितानामेव वरणभरणाम्यामुपादाननिन्दनं वर्मार्थं क्रियते । ऋत्विक्शब्दश्चावैगु-
 ण्यात्तद्विषय एवापसाहियमाणः सतोऽप्यन्त्यान् रेग्यान्ताऽऽलम्बते । सत्रे तु स्वयंकर्तृ-
 क्त्वाद्धारणभरणे रितनपेक्षितयोरग्रहणं । तन्न ताभ्यामवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणैवाध्वर्यु-
 त्वादिसिद्धिः । तथा पार्णमास्या विनाऽपि शाखापरिवासनेन यदेवाङ्गारापोहनक्षमं

१ उपसंहियमाणमिति—एभिः संसर्गैः तेषु पूरणायम् । २ (अ० ३ पा० ८ अ० ३ सू० ४) । ३ अवे-
 क्षित इति—देवताभि यकुरे द्र० १२५ १५ १५ १५ जनमात्रेणापि प्रक्षेपयति तद्दोषपदार्थनिष्पत्तेरित्यर्थः ।
 ४ ईं क्षावक्य इति—सा मन्वादिपादप्रकरणे कथयते 'अथ सुगृह्यते दीक्षयित्वा ब्रह्मण दीक्षयति-
 सत उद्रासारं, ततो हे तारं त । स प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्राह्मणचर्मसि न ब्रह्मण,
 प्रस्तोत्रारमुद्रात्, नैप्र वरय होतु, ततस्त न्य दाक्षि च तृतीयिनी दीक्षयति—आर्धार्थं ब्रह्मणः,
 प्रतिद्वितीः रमुद्रात्, न्यदाक्षि हो, ततस्तमनता दीक्षयि वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः,
 सुगृह्ययमुद्रात्, न्यदाक्षि होतु, ततस्त न्यो व ब्रह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽऽप्यु मुंमेपितः, इति;
 तदस्मिन्वाक्य इत्यर्थः । ५ (अ० १० पा० १ अ० १० सू० ३८) ६ (अ० १० पा० ३ अ०
 ११ सू० ३५) ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

एवं चेन्मन्पसे, यथोक्तपक्षेणैतदेवमुच्येत । अत्रपुन्यवादपक्षेण सप्त-
दशत्विज इति । तत्परिहर्नव्यम् ॥ ३४ ॥

न सर्वेषामनधिकारः ॥ ३५ ॥

नैतदेवम् । नात्र सर्वेषां पुरुषाणा वचनं, -यानधिकृत्यावपुत्पवादी
भविष्यति । यत्र परा संख्या कीर्त्यते तत्रावपुत्यवादो भवति । यथा
द्वादशकपाले यदष्टाकपालो भवतीति । न नेह परा संख्या कीर्त्यते ।
सर्वेषाम्नावपुत्पवाद इति ॥ ३५ ॥

[१७] नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

सप्तदश ऋत्विज इति संभविगतम् । कतमे ते सप्तदश इतीदं चि-
न्त्यते । किं प्राप्तम् । अज्ञानम् । एवं प्राप्ते द्युगः । नियमस्तु दक्षिणाभिः ।

द्रव्यं स एवोपवेप इत्यदोषः । तस्माद्यथा 'यूपस्य म्वरुं करोति' इत्येवाऽऽदाने
कर्मशब्द इति वैश्यति तथाऽत्र भाष्यकारस्य द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे ह्यष्टत्वादय उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपपुज्यमानाः
शक्युवन्त्यवयवत्वं गमयितुम् । मृत्या चोपयुज्यन्ते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यद-
धिकारसप्तदशत्वमवयवः प्रतीयेत । मृत्यर्थं च स्यात् । तस्मादृत्विक्त्वोपसंहारार्थमे-
वेतदिति सप्तदशत्विजः ॥ ३५ ॥

(इति—सर्वेषामृत्विक्त्वशब्दावाच्यताधिकरणम् ॥ १९ ॥)

प्रकृतौर्ना ये केचित्सप्तदशेति प्राप्तेऽभिर्घोदते । सामानाधिकरण्याप्रयोगोक्तियमः ।

१ एवं तां हि ऋत्विक्त्वशब्दस्य योगिकत्वे 'वरणेन ऋत्विज कियन्ते' इत्यादिभाष्यस्य का गति-
रिति नैदत्त भादि-संज्ञादित्वादिना । २ वक्ष्यतीति—(अ० ४ पा० २ अ० १ सू० ६) इत्यश्रे-
रर्थः । ३ एतत्सप्तदशभाष्यस्य सुस्तत्तयाऽऽन्वारवाय सप्तस्य पाठमानं कृतम् । ४ अष्टत्वादय इति-
'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेयुने जाने' इत्युपक्रम्यैव ध्रुवते 'यदष्टकपालो भवति गायत्र्यदेवं
महावचसेन पुनाति, यमवकपालोऽखिद्वैवास्मिन्स्तिना दधाति, यद्दशकपालं विरत्रैवास्मिन्स्तिना य दधानि,
यदेकादशकपालं खिद्वैवास्मिन्स्तिना दधाति, यद्द्वादशकपालं नगत्वेवस्मिन्स्तिना दधाति'
(वै० सं० २-३-५) इत्यादिरिति शेषः ।

श्रुतिसंयोगात् । दक्षिणासंबन्धेन नियम्येरन् । एवं द्वाभ्यायते । ऋ-
त्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति, इत्येवमभिधाय दक्षिणादानक्रमपरे वाक्ये
ब्रह्मादयः श्रूयन्ते । अग्नीधेऽग्रे ददातीति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मै
चामुष्मै चेति केचिदेव विशिष्टाः श्रूयन्ते । एवं ये श्रूयन्ते ते तावद्व-
त्विजः । ततोऽभ्यधिका नान्ये भवितुमर्हन्ति । दक्षिणाभिर्नियम
इति ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्येवमभिधाय ब्रह्मादीनां दीक्षाक्रमपरे
च वाक्ये दीक्षां दर्शयति । ऋथम् । अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्ष-
यित्वाऽर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रतोतारमुद्गातुः,
मैत्राचरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति, आ-
ग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अच्छाधार्कं होतुः । ततस्तमुन्नेता
दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः,
ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वाऽऽ-
चार्यमेपित इति । दीक्षा च यजमानसंस्कारः । तस्माद्ब्रह्मादय ऋत्विजः
सप्तदश इति ॥ ३७ ॥

तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते न चमसाध्वर्युणाम् । यद्यपि च सिद्ध-
मृत्विक्त्वमनूद्यमानं न शक्यमुपसंहरुमिति बुद्धिर्भवति तथाऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षित-
विशेषावस्थानं तदेवैव वेदेन सिद्धवदाश्रितमतोऽस्माकमेवं परिच्छेदो भवति नूनमेत-
एवर्त्विज इति ॥ ३६ ॥

‘य ऋत्विजस्ते यजमानाः’ इति यजमानत्विक्शब्दौ समानविषयी नियम्य यज-
मानसंस्कारं दीक्षां ब्रह्मादिषु क्रमार्थमनुबदन्नेतेषु तौ द्वावपीति दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मत्वा-
दिकरणयोग्येवैवर्तो यजस्तु ऋत्विक्त्वं न सर्वेषु । तद्विषयमेव चतुर्थजनं शब्दस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तम् । यथा सास्नादिमद्भ्रमं गोशब्दस्य, यथा घाट्याशब्दः सामिधेनीषु निर्वा-

[१८] स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥ सि०

एतदुक्तं, सप्तदश ऋत्विज इति, ते च ब्रह्मादयः । तत्र संदेहः । किमेषां सप्तस्यः सप्तदश, उन गृहपतिः । किं तावत्प्राप्तम् । सप्तस्य इति । स हि कर्मकरः । इतरः स्वामी । यश्च कर्मकरः स परिक्रैतव्यः । ऋत्विजश्च परिक्रीयन्ते । तस्मात्सप्तस्यः सप्तदश ऋत्विगिति । अपि च, तस्य चमसपामनन्ति वरणं च । ऋत्विग्वरीतव्यो न स्वामी । तस्मात्सप्तस्यः सप्तदश इति प्राप्ते, उच्यते । स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् । स्वाम्येषां सप्तदशः स्यात् । कुतः । कर्मसामान्यात्, यज्ञे कर्तार ऋत्विजो भवन्ति । यज्ञे च कर्ता गृहपतिः, तस्माद्ऋत्विक् । यज्ञकर्मसामान्यात् । यदुक्तं, तं सपामनन्ति, तस्य चमसपामनन्ति वरणं च । तस्मात्सप्तस्यः सप्तदश इति । उच्यते । ब्रह्माणमेव ते

त्यमानस्तास्येवेत्यवधारणाच्चान्यासु भीयमानास्तपि घात्याशब्दवाच्यत्वं भवतीत्यवधार्यते । तथैवतविवेकजनसु भवति न तु भवत्येवेत्यवधारयितव्यम् ॥ ३७ ॥

(इति—ब्रह्मादीनामेव ऋत्विक्त्वनियमाधिपकरणम् ॥ १७ ॥)

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः पांडशाना संकीर्तनात्तावन्तोऽवधारिता । सप्तदशः कस्तेषामिति न ज्ञायते । सप्तम्ययजमानचमसाध्वर्यवश्चावशिष्यन्ते । तत्र चमसाध्वर्यूणां तुल्यकल्पत्वादन्यतरावधारणप्रमाणं नास्तीति सप्तस्ययजमानथोरन्यतरः संदिश्यते । तत्र कर्मकरत्वसामान्यारसप्तस्यग्रहणप्रसक्तावभिधीयते । स्वामिसप्तदशाः स्युरिति । कर्म पुनः पूर्वकर्तुयजमानकर्मनिमित्तत्वमनभ्युपगम्याद्युन । तत्सामान्यात्स्वामिनः ऋत्विक्कर्माभिधीयते । 'सप्तस्य वृणीते' इति चोत्पत्तिसयोगा ध्वर्यादिवद्वेद । न च ब्रह्मण्यवयवप्रसिद्धिः संभवति । समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्रह्मणः पुनर्वरणं विशालमनुवदितुं वा शक्यम् । अध्वर्यादिवच्येवमेव प्रपन्नात् । सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेकेणास्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र चान्याय्यो विकल्प आश्रीयेत । न च चमससंभवेऽपि ब्रह्मणः संकीर्तने सप्तस्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्याक्षिपेन चोपब्रष्टा सप्तस्येनावदय भवितव्यम् । सोऽपि च प्रत्यवेक्षणं हर्ता यजतीति शक्यो वक्तुम् । सर्वे

१ व्यतिरेकेणोति—'ब्रह्मण्युपह्वयस्व' 'सप्तस्यापह्वयस्व' इत्यादिना ब्रह्ममन्त्रापेक्षया उदस्यमन्त्रस्य पृथक्भावात् 'ब्रह्माणमेव ते सपामनन्ति' इत्यादिना भाष्योच ब्रह्मण एव सप्तस्यत्वं इत्युपगममित्याशयः ।

समामनन्ति, वरणमपि चमसश्च ब्रह्मण एव । स हि सदसि भव ।
तस्मात्स्वामिसप्तदशाः ॥ ३८ ॥

[१९] ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥ पू०

स्वामिसप्तदशा ज्योतिष्टोमस्य ऋत्विजः समाधिगताः । अवेदानी-
मयं सदेहः । किं सर्वं पुरुषकार्यं तैः कार्यं, अग्निभिश्च गार्हपत्यादि-
भिरग्निकार्यमुत वाचिद्वयवस्थेति । किं तावत्प्रायम् । ते सर्वार्थाः ।

याज्ञिकाश्च भेदेन त घृण्वते । तस्मादयुक्ता सदस्यनिराक्रियेति । उच्यते ।

ऋत्वङ्गत्वेन नैवैह सदस्यस्य निराक्रिया ।

चमसाध्वर्युवत्त्वेप नर्द्विगित्यभिधीयते ॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव । न च ब्रह्मा सदस्यशब्देनोच्यते । ऋतुयजने
सति वरणेनर्द्विक्त्वनियमाद्दक्षिणामागसब-ब्रह्मादशाहदीक्षावाक्ययोश्चासकीर्तनादृत्वि-
गिति नोच्यते । यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसबन्धे च कारणद्वयासमवाच्चमसाध्व-
र्यव ऋत्विजो नोक्ता । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरण नास्ति तथाऽप्ययत्सर्वमस्तीति
युक्तमृत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्योऽपि प्रत्यवेक्षणाद्यजतीति । वचनसामर्थ्यादेवासीं त्रियते,
न तु कश्चित्पदार्थस्तदर्थी, येनास्य व्यपदेश स्यात् । न च प्रत्यवेक्षण नाम कश्चि
त्पदार्थो येनास्य कर्तृविशेष केनचित्प्रमाणेन नियम्येन । तस्मात्सत्येव सदस्ये सूक्त
स्वामिसप्तदशा इति । यत्तु माप्यकारेण किञ्चित्सदस्यनिराकरणपरमुक्तं तदृत्विक्त्वानि
राकरणपरम्यातिरमसवचनमित्युपेक्षणीयम् ॥ ३८ ॥

(इति—स्वामिन सप्तदशात्प्राधिकरणम् ॥ १८ ॥)

एव कर्तृभेद प्रतिपाद्येदानीं समास्याविनियोगस्य पूर्वपक्ष रचयति स्म । तत्र ' ते
सर्वार्थाः ' इति न ज्ञायते किं ऋत्वर्थपुरुषार्थाभिप्रायमुत ऋत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् ।
तत्रापि किं वाक्यसयुक्तमर्थार्था उतासयुक्तसर्वार्था । यदि तावत्पुरुषार्था अपीत्यभि
प्राय, न वरणमरणयो प्रकरणान्नानेन ऋत्वर्थत्वादयुक्त । उक्तं हि ' प्रवरणविशे
षाद्वा तद्युक्तस्य सम्कारो द्रव्यवत् ' इत्यादिषु । तथैकादशे वक्ष्यति ' निर्देशाद्वा वैदि
काना स्यात् ' इति । तस्मादेव तावत् सर्वार्थत्वम् । नापि सयुक्तेषु ' ता पुरोऽध्वर्युर्वि

१ सदस्यनिराक्रियेति—ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सदस्यस्य निराक्रियेयम् । ० (अ० ३ पा० ५
अ० ५ सू० १५) ३ तथा द्वादशे वक्ष्यतीत्येवं पाठो भावद्वयकोऽप्येकादश इति पाठो लक्ष्मणा
न्तिमूलक इति ज्ञायम् । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० ३) ।

प्रयुक्तत्वादस्यथ स्वकालत्वात् । ते वृत्ताः सर्वस्मै पुरुषकार्याय स्युः ।
अस्यथामिकायाय । कुतः । तैः कार्यैराकाङ्क्षितत्वात् । मतिं स्वं ग्रह-

ममति ' इत्यादिकश्चतानामप्येवामवन्गमस्ताति । यानि त्वसंयुक्तानि कार्याणि तानि
यत्र तत्र वेदे षट्शतानि येन केनचिस्कर्त्ता यथासादर्थ्यं कर्तव्यानीति सर्वार्थाः । प्रयुक्त-
त्वादिति-सर्वार्थे हि कार्याणि शक्यन्वन्ति तान्प्रयोक्तुम् । तथा तेऽपि कार्याणि । सर्वं
पुरुषकार्यमिति-यत्तत्कर्मणि पुरुषैः प्राग्भवनविशेषात्स्वसादर्थ्येन शक्यते तत्तादित्येवं
युज्यते, न पुरुषार्थमिप्रायेण । ये पुनराहवनीयादयन्तेषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुतमेव । न
च प्रमत्तादुच्यते । स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसमर्थत्वात् । न च तस्योत्तरपक्षे काश्चित्पक्षस्य
हेतुर्वा परामर्शोऽग्निः । यदि च लौकिककार्यापेक्षया सर्वार्थत्वमभिधीयते ततो 'विहां-
रा, छान्दिशानामपि साधयेत्प्रमुत्थान्' इत्युक्त्वा 'निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात्' इत्यत्र
निर्गतत्वात्परिचयम् । यदपि वेदविहितमिदं सर्वार्थत्वं प्रकृतियुक्तयोः, तदपि
'अग्निमुपनिधाय स्तुवते' इत्युदात्त्य 'विद्ये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वात्' 'न
वेदिकेर्मर्षनिर्देशात्' 'तथोत्पत्तिरितरेषा समत्वात्' (धिष्याग्निना स्यात्) इति
निर्गतत्वात्परिचयम् । सिद्धान्तवचनमेवेत्तन्निराकरणोक्तमभावात् । तस्मादेवं दण्यते ।
नैवेदमग्नीनां सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षीकृतम् । किं तर्हि । अधिकरणान्तरप्रयोक्तव्यायप्रतिपा-
दितानुमितपूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदेनोच्यते । न चैतदग्निकार्यापेक्षया
सर्वार्थत्वम् । किं तर्हि । प्रकृतियुक्तयोस्तथा । तत्रानारम्भवादन्यायेनाऽऽद्यामपदेश
पूर्वोत्तरपक्षी रचयितव्यो किमाहवनीयादयः प्रकृत्यर्था आहोस्वित्सर्वार्था इति । तत्र

१ तान्प्रयोक्तुमिति-अन्वयार्थान्तेष्वप्युक्तयोऽर्थः । २ प्रयुक्तत्वादिस्त्वैव द्वितीयार्थमाह-
छेदोने । अनुष्ठानं चतुष्टयं तस्मिन् शेषपुरुषम् । ३ 'सर्वस्मै पुरुषकार्याय' इति भाष्यार्थमाह-सर्वमिच्छादि-
ना । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० १) । ५ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० २) । ६ (अ०
७ पा० २ अ० १२ सू० १०) । ७ (अ० ७ पा० २ अ० १२ सू० २१) । ८ (अ० ७ पा० २ सू०
२२) । ९ अधिकरणान्तरंति-प्रकृता वा द्विरुक्तत्वात् (अ० २ पा० ६ अ० १ सू० २)
इत्यनारम्भवादाधिकरणविद्वान्तकृत्रेण, यादिरत्वादेः प्रकृतियुक्त्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वात्परिच्छेदो
न्याय उक्तः, 'तत्रप्रकृत्यर्थे यथाऽन्येऽनारम्भवादाः' (अ० २ पा० ६ अ० ५ सू० १४) इत्या-
धानाधिकरणपूर्वपक्षप्रमाणे वाऽऽद्यामेऽदिदेशाद्ब्रह्मीकरणेन प्रतिपादितम्, तेनानुमितं पूर्वपक्षो यस्व
विद्वान्तस्य स एवाग्नीनां सर्वार्थत्वसिद्धान्तः 'ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्' इति सूत्रवाक्यपेक्षया
परम् त्वेन 'अस्यथ स्वकालत्वात्' इत्यनेनोच्यते इति पदशोऽर्थः ।

णमेवामनुवादः । स्वकालत्वान्मयश्च सर्वार्था इति समधिगतमेतत् ॥ ३९ ॥
तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥ सि०

तत्संयोगात्—विशिष्टपुरुषसंयोगाद्व्यवतिष्ठेत । ये येन पुरुषेण
समाख्यायन्ते, ते तेन कर्तव्याः । एवं तेषां पुरुषसंयोगोऽर्थवान् भवि-

‘ तत्प्रकृत्यर्थं यथान्येऽनारम्यवादाः ’ ‘ प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वात् ’ इत्येवं प्राप्तेऽभि-
धीयते । अग्रयः सर्वार्थाः—प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः । कुतः । स्वकालत्वात्—स्वतन्त्रो-
त्पत्तित्वादित्यर्थः । तदेतद्वर्णितं ‘ स्ववर्धि वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ’ इत्यत्र ।
न त्वेतत्सर्वविषयं सर्वार्थत्वमवकलयते ।

द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्राप्यप्योक्षया ।

प्राप्नुवन्तीदृशा भावा न स्वतन्त्राः कर्मचन ॥

शास्त्रेण चोदिता ये हि द्विर्बहोमाः स्वरूपतः ।

तेष्वेवाऽऽहवनीयं स्यान्न यागेऽप्यचोदनात् ॥

यज्जुहोति तदाहवनीये इति श्रूयते । न यद्यनेरन्निति । तेनावश्यमाहवनीयचोद-
नया तावत्प्रतीक्षितं यावत् ‘ यदुरयत्तं जुहोति ’ ‘ यद्ग्रहान् जुहोति ’ ‘ यच्चम-
सान् जुहोति ’ इति चातिदेशेन सवन्धाद्द्वारं प्राप्तम् ।

तत्राऽऽहवनीयेन सहैवास्यानिदेशतः ।

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्यर्थं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च ‘ तासामग्निः प्रकृतिः प्रयानवत् ’ इति सिद्धवत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् ।
तथा वैकृत्यत्वरूपरोटाशाना मत्पक्षद्वि-श्रवणविधानाद्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्तीत्यवश्यं
सगार्हपत्यमेव श्रवणं प्रकृतिः प्राप्नुवन्नेदित-यम् । अग्निषु पर्यवसितम् । ऋत्विक्षुत्तरं
सूत्रमारम्यते ॥ ३९ ॥

समाख्यासंयोगाद्व्यवस्था भवेत् । न हि ह्यत्रमकुर्वतो हेतुसमाख्याऽर्थवती भवति ।
नापि तेनाक्रियमाणस्य ह्यत्रव्यपदेशोऽवश्यमेव । तस्मादग्यथानुपपत्त्या कल्पिनया
श्रुत्या विनियोगः । तत्र केचिदाहुः । अन्योन्यनिरपेक्षयोरैव स्वरूपेण कर्तृकर्मम-
माख्ययोः प्रसिद्धयोरक्षरमाख्येणोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

संयोगः पूर्वसिद्धो हि नियमित्वं प्रपद्यते ।

न चेह प्राप्तसमाख्यानात्किंचिरसंयोगकारणम् ॥

प्यति । आध्वर्यवमध्वर्युणा, हौत्रं होत्रा, औद्गात्रमुद्गात्रेति ॥ ४० ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्ययलोपंप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्यो-
रस्मरणान्दवगतमेतत् । न च राजशब्दादिव राज्यशब्दो होतृशब्दाद्धौत्रशब्दः शक्यः
कल्पयितुम् । न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य रक्षणं विहितं तद्राजकर्मत्वेन ज्ञाय-
मानं प्रत्ययार्थत्वं प्रतिपद्यते । तथेह केनचित्तामिधेन्यनुवचनादेर्होतृकर्मत्वं प्रसिद्धं यन्नि-
मित्ता समाख्या स्यात् । न चैवं सति समाख्या विनियोगशील्यवसीयते । कथं तर्ह्यसत्या-
मवयवव्युत्पत्तौ विनियोगः । उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमात्रादिति । न त्वेतद्युक्तम् ।
यदि होतुः कर्म हौत्रमित्येवं न व्युत्पाद्यते ततोऽन्तरेणैव कर्तृकर्मसंबन्धं रूढ्या सारू-
प्यसमाख्ययोरुपपन्नत्वान्नार्थापत्तिः श्रुतिं कुर्यात् । न हि वर्णसामान्यमात्रेण शाला-
मार्जयोः काश्चित्संबन्धः । तथा च भक्षयति, न हि कण्ठरथंतरे रथंतरसंबन्धः कश्चि-
दस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्तत इति । तद्युक्तम् ।
संबन्धस्याऽऽदिमस्त्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्य एव संबन्धे
शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिबलायां राजशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दोऽन्वाख्या-
यमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानोऽपि नित्यनिमित्तत्वान्नाऽऽदिमत्त्वं प्रतिपद्यते तथै-
वात्र हौत्रमिति वृद्धिदर्शनाद्धोतृशब्दात् 'तस्येदं कर्म' इत्येवमन्वाख्यानमिति
गम्यते । केन तु तत्तस्य कर्मावगतामिति । समाख्यादर्शनात्तदेव तादृशं वचनमनुमा-
स्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं, तेन क्लृप्ते संयोगे समाख्या-
सिद्धिरिति । नैप दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा । सा हि केन निमित्तेन
प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्ततयैव निमित्तमपेक्षते । न च तदस्ति । तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति,
यथा होत्रा कर्तव्यमेतदिनि । सर्वेष्वेव छिद्गादिष्वेवमेतद्भवतीति व्याख्यातम् । अतो
नेतरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेद्ग 'आख्या चैवं तदर्थत्वात्' इत्यनेनैवाधिकरणेन
सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विरोधाविरोधौ विचारितौ । इह तु योग्यत्वप्रकरण-
विशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति, उत्तरविवक्षाया वाऽनुवदतीत्य-
नुवक्तम् ॥ ४० ॥

(इति—समाख्यायाऽध्वर्यादीनां नियतपदार्थकर्तृताधिकरणम् ॥ १९ ॥)

१ (अ० १० पा० ४ अ० २३ सू० १६) अत्रार्थं 'नखी वध्वानां रथंतरं कण्ठरथंतरं,
भिक्षुर्वेदं वृद्धोच्यते' इत्येवं भाष्यमर्थतः पठति यद्व्यतीत्यादिना । २ व्याख्यानमिति—पलायला-
विकरण इति शेषः । ३ (अ० ३ पा० ३ अ० ६ सू० ११) ।

[२०] तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः ॥ ४५ ॥ सि०

क्रमेण एवोत्सर्गः, सर्वे समाख्यातं समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमिति ।
नेति ब्रूमः । तस्योपदेशाद्विशेषसमाख्यानाच्च निर्देशः । ययोपदेशः,
तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । समाख्या, पोत्रीया,
नेप्त्रीयेति । एष समाख्यायाश्चापवाद इति ॥ ४१ ॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुव्रुवत उपशृणुयादिति द्वीत्रे प्रातरनुवाके
समाख्याया मासं हीतारं दर्शयति । तथेदमपरं लिङ्गं भवति, उद्गीथ
उद्गानृणाम्, ऋचः मणव इवध्यशंसिनां, प्रतिगरोऽध्वर्युणामिति स-
माख्याकृतं भेदं दर्शयति । तथेदमपि लिङ्गं भवति । यो वाऽध्वर्योः
स्वं वेद स्ववानेव भवति । एतद्वाऽध्वर्योः स्वं यदाश्चावयतीति समाख्या-
कृतं नियमं दर्शयति ॥ ४२ ॥

[२१] प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरभीपोभीयः । यो दीक्षितो यद्भीपोभीयं
पशुमालभते, इति । तत्रेदं समापनन्ति । तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति
चानु चाऽऽह, इति । तत्र संशयः । किं सर्वानुवचनेषु सर्वेषु च मैत्रा-
वरुणः स्यादुत यत्रानुवचने प्रेष इति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वानुवच-
नेषु, अविशेषान् । न हि कश्चिद्विशेष आश्रीयते । अस्मिन्ननुवचने मैत्रा-

विशेषममाख्याऽपि विशेषध्नुनिवदेव शीघ्रतरप्रवृत्तेर्भाविका भवति ॥ ४१ ॥

मामान्यममाख्याविनियोगस्यैवैतद्विहितम् । विशेषममाख्यायां तु किञ्चिदन्यद्
द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

(इति—मामान्यममाख्यातर्कुविशेषममाख्यादिना बाधाधिकरणम् ॥ २० ॥) .

वरुणोऽस्मिन्निति । तस्मात्सर्वानुवचनेषु सर्वप्रैषेषु च मैत्रावरुणः
स्यात् ॥ ४३ ॥

पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैपसंनिधानात् ॥ ४४ ॥ सि०

पुरोऽनुवाक्यां वा मैत्रावरुणोऽनुभूयात् । कुतः । यत्र प्रैपथानुवा-
क्या च सहोच्येते तत्र मैत्रावरुणः । यत्र केवलानुवाक्या न तत्र
मैत्रावरुणः । यत्र वा केवलः प्रैपस्तत्रापि न । यत्रोभे समुचीयेते, तत्र
स भवेत् । तथा हि समुच्चितयोस्तं समाप्नन्ति, तस्मान्मैत्रावरुणः
प्रेष्यति चानु चाऽऽहेति । चशब्दात्समुच्चितयोरिति गम्यते ॥ ४४ ॥

मातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

इत्थं पश्यामो न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण इति । कुतः । यतः

श्रूयमाणश्च चशब्दः समुच्चयान्वाच्यमात्रं प्रतिपादयति नेतरेतरयोगसमाहारी, नित्यं
समाप्तगम्यत्वात् । न चेहान्वाच्यलक्षणमुपयोस्तुल्यत्वाद्दुपपद्यत इति समुच्चयः स्यात् ।
स च पृथगपि सर्वेष्वनुष्ठायमानेषु संभवत्येवेति सामान्यवचनात्सर्वप्रत्ययः ॥ ४३ ॥

न सर्वप्रैथानुवचनेष्वसौ भवेत् । क्व तर्हि । पुरोनुवाक्यासु । प्रैषान्तान्यनुवचनानि
पुरोनुवाक्याः । ताश्च प्रकृत्यैतद्वचनं प्रवृत्तं ' तस्मान्मैत्रावरुणः ' इति । ताश्च
तादृश्यो होत्र एव पठिता इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तासामन्ते यजेति-
शब्दः स इष्टिप्रकृतिकेषु तावदङ्गेष्वतिदेशेनाध्वर्योः प्राप्नोति । सोमयागेऽपि ' प्रैषेषु
च पराधिकारात् ' इत्येवं निवर्तमानः ' तेषां यतो विशेषः ' स्यात् ' इत्येवं मैत्रावरु-
णस्यैव । अथवा प्रैषकस्योभयत्र कर्तृत्वाद्भक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मैत्रावरुणस्य कल्प-
यित्वा होत्रेऽपि प्राप्नोति । तथाऽध्वर्योः ' प्रेष्य ' इति प्रेषान्तराज्ञानात् ' यत्र '
इत्येव निवर्तमानः प्रतिप्रस्मातुः प्राप्नोति । शेषाणि तु प्रैथानुवचनानि निर्ज्ञातकर्तृवि-
शेषत्वात्तिराकाङ्क्षाण्येवेति न तेषु मैत्रावरुणविधिः संभवति । पुरोनुवाक्यानां पुनर-
मयांशपतित्वादेकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होत्रध्वर्योश्च प्रच्यवमानानां
साकाङ्क्षात्वात्संनिधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणविधिः । एवं चशब्दोऽपि सहप्रयोगादापि
प्रवृत्त्यर्थः समर्थितो भवति, प्रैपसंनिधानात् । न च ' प्रेष्य ' इत्यादयोऽपि प्रैषास्तस्यै-
वाऽऽत्मविपद्याः संभवन्ति ॥ ४४ ॥

प्रातरनुवाके होतारं दर्शयति । कथम् । यत्र होतुः प्रातरनुवाकमनुष्ठुवन
उपशृणुयात्तदाऽध्वर्युर्जुह्वीयादिति । तस्मान्न सर्वानुवचनेषु मैत्रावरुण
इति ॥ ४५ ॥

[२२] चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥ पू०

सन्ति चमसाध्वर्यवस्तेषु संदेहः । किं चमसाध्वर्यवश्चमसाञ्जु-
हुयुरुताध्वर्युरिति । चमसाध्वर्यव इति द्रूपः । कस्मात् । चमसेष्वा-
ध्वर्यवं ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यवः । तस्मात्ते जुहुयुरिति ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥ ४७ ॥ सि०

अध्वर्युर्वा जुहुयात् । एष हि न्यायः । यदाध्वर्यवपदार्थमध्वर्युः
कुर्यात्, आध्वर्यवश्च होमः । तस्मादध्वर्युर्जुहुयात् । ननु चमसाध्व-
र्यव इति विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्यवो होष्यन्तीति । नेत्युच्यते ।
चमसेष्वेतेऽध्वर्युवद्भवन्तीति चमसाध्वर्यवः । यदि तैरध्वर्युर्जुहोति,
ततस्तैश्चमसाध्वर्युभिरपि होतव्यम् । यद्वि चमसाध्वर्यवो जुह्वति नाध्व-
र्युस्तदा ते न तद्वत्स्युश्चमसाध्वर्यवः । तस्मान्न जुहुयुरिति ॥ ४७ ॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

चमसे चान्यं चमसाध्वर्योर्दिशयति । कथम् । चमसांश्चमसाध्वर्यवे
प्रयच्छति, तान् स वपट्कत्रे हरति, स ह्रत्वा चमसाध्वर्यवे प्रयच्छ-

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

(इति—प्राधान्तानुवचनेष्वेव मैत्रावरुणस्य कर्तृतानियमाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

उत्तयनासादनहोमादि यावद्विचिदध्वर्येश्चमसेषु प्राप्नोति तत्सर्वं विशेषसमाख्या-
नाच्चमसाध्वर्युभि कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

सा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्या बाधते या तन्निरपेक्षा प्रवर्तते । चम-
साध्वर्युसमाख्या तु चमसेष्वध्वर्युवद्वृत्तिं प्रतिपादयति । तद्यदि तावदध्वर्युर्नैव जुहुयात्
तर्हि तान् जुहुवन्ति चमसाध्वर्यवो भवन्ति । काममजुह्वत एव तद्वद्भावे उभेरन्वया ।
यदि तु स जुहोति ततः कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सरया ते जुह्वतस्तद्वद्भवेपु-
स्तस्माञ्जुहोत्यध्वर्युः ॥ ४७ ॥

वपट्काणिं प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्भक्षार्थे नयने चमसाध्वर्यु नेतारं ध्रुवजु-

१ चमसेषु चान्यं चमसाध्वर्युभ्य इति पा० । २ अन्य इति पा० । ३ एतत्सूत्रस्यमाध्यस्त
एषत्वात् व्याख्यातम् ।

तीति गम्यते । एवं स वपदक्रे हराति, मक्षयितुमिति गम्यते । तस्मा-
द्भुतस्य चमसोऽध्वर्यवे प्रदानम् । यो जुहोति, स प्रयच्छति । तस्मा-
दन्यो जुहोतीति । अपि च । यो वाऽध्वर्योः स्वं वेद स्ववानेव भवति ।
सुगवाऽध्वर्योः स्वं वायव्यमस्य स्वं चमसोऽस्य स्वमिति । न ताव-
दस्य चमसः स्वम् । यजमानस्य हि सः । चमसोऽस्य स्वमिति
भुवन्नध्वर्योश्चमसेन होमं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

अथ कथं चमसाध्वर्यव इति समाख्यानम् । उच्यते । अशक्तौ ते
प्रतीयेरन् । यदा व्यापृतत्वात् शक्नोत्यध्वर्युर्होतुं तदा समाख्या-
सामर्थ्यात्तं होष्यन्ति ॥ ४९ ॥

[२३] वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥ पू०

अस्त्योद्गात्रे समाख्यातः श्येनः, आध्वर्यवे वाजपेया । सत्र
संदेहः । किं श्येने, सद्गात्रभिरेव पदार्थाः कर्तव्याः, वाजपेयेऽ-
ध्वर्युभिरुतोभयत्र नानस्विगिरिति । किं मासम् । वेदोपदेशात् ।
समाख्यानादित्यर्थः । पूर्ववत् । यथा, आध्वर्यवमिति समाख्यानात्प-
दार्थानध्वर्युः करोति, एवमेव वेदान्यात्वे यथोपदेशं स्युः । यो येन
समाख्याति वेदे उपादिष्टस्तस्य पदार्थास्तेनैव कर्तव्याः । साङ्गः स
तत्रोपादिश्यते । तस्माच्छ्येने, सद्गात्रमिर्वाजपेये चाध्वर्युभिः पदार्थाः
कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

तस्य मक्षणासंभवाच्च एव जुहोति स एव प्रयच्छति मक्षणार्थं तं च ग्रहीतृत्वेन चमसा
ध्वर्युणा व्यापृतत्वात्सोऽन्यमध्वर्युं दर्शयति ॥ ४८ ॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

(इति—चमसहोमेष्वध्वर्युकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

‘ गुणमुल्लेख्यतिक्रमे ष्टदर्शत्वान्मुल्लेखेन वेदसंयोग इत्यत्र व्याख्यातं यथाऽह्यानि

१ साहचर्यप्रतिपा० १३ ‘ अथर्वुर्वा तन्व्यायत्वात् ’ इति सूत्र एव ‘ यदि तु च जुहोति
एत कदाचित्तस्य व्यापृतत्वेनाशक्तौ सत्याम् ’ इत्यादिना व्याख्यातत्वादधुना सूत्रस्य व्याख्यानं कृतम् ।
२ (अ० ३ पा० ३ अ० २ सू० ९)

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहाङ्गै-

रव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥ सि०

तद्ग्रहणात्—प्राकृतधर्मग्रहणाद्वा, स्वधर्मः—स्वैर्धर्मैश्चोदकमाप्तैः संयुक्तः स्यात् । चोदकसामर्थ्यात्सहाङ्गैः कुर्यादिति श्रूयते । तानि चाङ्गानि ज्योतिष्टोमे सन्त्यपेक्ष्यन्ते । तत्र ज्योतिष्टोमे नानात्विजस्तैरस्य सहैकवाच्यता । ननु प्रत्यक्षा समाख्या, चोदक आनुमानिकः । उच्यते । सत्यं प्रत्यक्षा समाख्या । लौकिकी तु सा । तत्रानुमाय वैदिकं शब्दं तेनैकवाच्यता स्यात् । चोदके पुनर्विभक्त्यापीतया प्रत्यक्षयेतिकर्तव्यतया सहैकवाच्यता । तस्माच्चोदको षड्वचनः ।

प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्त इति । तस्माच्छब्देने सर्वे पदार्थाश्चोदकप्राप्ता उद्गातृभिः कर्तव्या इति ॥ ५० ॥

उक्तं, वैक्षयते चैतद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगवचनश्चोदकाद्दुर्बल इति । प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमाख्या, सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावच्चातिदेशेन नाङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्कस्य कर्तारं नियच्छति । यदा तु प्राप्तानि भवन्ति तदैषां बलसम्पत्संबन्धान् कदाचिदपेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तवाचो भवति, श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विभक्तत्वात् । उक्तं ह्येतद्यथा बलसमूहानां प्रमाणानां प्राप्तवाचो भवति न बलव्यमूलानामिति । तस्मात्प्राप्तकृतग्रहणेन तदधिकारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्यात् । यद्यपि च प्रकृतावपि समाख्ययैव नानाकर्तारस्तथाऽपि बलसंपन्नत्वत्वादिह श्रुतिबल्यता । यत्त्वप्राकृतं किञ्चिदाज्ञायते तस्य प्रधानसमाख्यात कर्ता भविष्यतीति दर्शयन्नाह—'अव्यक्तः शेषे' इति । अकलसावस्थत्वाद्ब्यक्तोऽयं कर्तृसंबन्धः बलसादन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषयः सम्यग्दृश्यने । कण्टकवितोदनादीनि यद्वा प्रधानसमाख्याते वेदे पठ्यन्ते, वेदान्तरे वा । यदि तावत्तत्रैव ततः सामाख्ययैव तेषां

१ चोदकेनेति पा० । २ उक्तमिति—गुणमुख्यव्यतिक्रमाधिकरणे स्वरवर्चायां स्वमुख्यमित्यर्थः । ३ बध्यत इति—(अ० ५ पा० १ अ० १० सू० १८) इत्यत्र भाष्यकारेणेत्यर्थः । ४ (अ० ३ पा० ३ अ० ७) इत्यत्र 'अथ यत्तत्र तत्राप्ययते, इदमनेन भाष्यते' इत्यादिभाष्यग्रन्थस्यान्यानावसर इत्यर्थः । ५ समाद्वयवेति—आद्वयमिति समाख्यायाः सर्वनामार्थविहितत्वात्तान्तरत्वेन सर्वनाम्नश्च युद्धिरमप्रकारावच्छिन्नप्रवाचित्वात्प्रत्येकवृत्तित्वावसायात्प्रत्येकमाख्ययैव कर्तृप्राप्तिर्न प्रधानसमाख्ययैत्यर्थः ।

यत्तुक्तं समाख्यानादिति । तत्रोच्यते । अव्यक्तः शेषे, समाख्यातो भविष्यति । यः पदार्थो न चोदकेन प्राप्नोति, तत्र समाख्यया नियमो भविष्यति । यथा, श्येने कण्टकैर्वितुदन्तीति, उद्गातारो विवोत्स्यन्ति, वाजपेये चोपं पुटैर्ययन्तीत्यध्वर्यवोऽर्पयिष्यन्ति ॥ ५१ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥

कर्तृसंबन्धो न प्रधानद्वारेण । अथ तु वेदान्तरे पठन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तस्य विशेषसमाख्यया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्याय आश्रीयते ततः स्तोत्रशास्त्रादीनां ज्योतिष्टोमस्याऽऽध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृकत्वप्रसङ्गः । न चात्र 'मन्द्रं प्रातःसवने' इत्यादिवत्समाधानमस्ति । तस्मात् प्रधानेनाङ्केषु स्वसमाख्या ना-
ध्यते । सा त्वोत्पत्तिकेन कर्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रधानेन गृह्यते । न चाङ्गानां प्रधानद्वारेणाऽऽध्वर्यवादिप्रसमाख्या युज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्यवादिप्रसमाख्यागिर्युज्यन्ते, गुणमूलेषु कर्तव्यापारात् । या च प्रधानेषु न व्यापृता सा तद्द्वारेणाङ्केष्ववतरिष्यतीति कुन एतत् । अत्र वेदादिप्रसमाख्या प्रधानेष्वङ्केषु चाविरुद्धा । तेन क्रियते इति च तत्र स्वपदेशः । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेयत्वाद्ङ्केषु युज्यते । पाठवृत्ता चाऽऽध्वर्यवादिप्रसमाख्या । सा यथापाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेनानभ्युपगतेन किञ्चिद्दुष्यति । कण्टकवितोदनादयश्च प्रधानवेदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः । तदारम्भना च शक्यम् 'अव्यक्तः शेषः' इति वक्तुं, नावश्यं प्रधानादिव्यव-
तरन्ती समाख्याऽनुगृह्यते । साक्षादनुग्रहेऽप्यननुग्रहेऽपि वाऽन्याङ्केषु कृतार्थत्वेनाविरोधा-
त्तेन प्राकृताङ्गव्यातिरिक्तेषु समाख्या विनियोज्यतीति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

(इति—श्येनादी प्राकृताङ्केषु नानाकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

इति—श्रीभट्टकुमारिलविरचिते मीमांसाभाष्यस्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अथ तृतीयेऽध्यायेऽष्टमः पादः ॥

[१] स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अस्ति परिक्रयो ज्योतिष्टोमे, द्वादशशतं, दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यम् । तत्र संदेहः । किमध्वर्युणा परिक्रेतव्या ऋत्विज उत स्वामिनेति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादध्वर्युणेति प्राप्ते, द्रुमः । स्वामिकर्म परिक्रयः । स्वयं करोतीति गम्यते । कस्मात् । कर्मणस्तदर्थत्वात् । फलकामो हि यजमानः । यत्र फलकामस्तेन स्वयं कर्तव्यम् । स यादि परिक्रीणीते, ततः स्वयं सर्वं करोतीति गम्यते । अथ न परिक्रीणीते न सर्वं कुर्यात् । तस्मात्स्वामी परिक्रीणीत इति ॥ १ ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

किमेव एवोत्सर्गः । नेत्युच्यते । वचनादितरेषां स्यात् । यत्र वचनं भवति तत्र वचनप्रामाण्याद्भवति परिक्रयः । य एतामिष्टकामुपदध्यात्स भीन्वरान्दद्यात्, इति ॥ २ ॥

समाख्यापवादत्वेनेतदापि विचार्यते । किं परिक्रय आध्वर्यवादिष्वाम्नानात्तत्समाख्यातैः पुरपैः कर्तव्य उत स्वामिनेति । सिद्धे त्वेतस्मिन् ' अन्यो वा स्यात्परिक्रया झानात् ' इत्येतद्द्रष्टव्यम् । तथा स्वामिना लौकिक उपाय आस्थेयो यथाऽध्वर्यादयस्वद्रव्येणैतरान्परिक्रीणते समोख्यानुग्रहार्थमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नान्योऽस्ति वैदिकः ।

वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः ॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योपपादितं यदि परिक्रयमपि न कुर्यात्किञ्चित्कर्तृत्वं प्रतिपद्यते । लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यत इति चेत् । न वचनादृते स्वयं कर्तृत्ववाचासंभवात् । तस्मात्स्वामिकर्म ॥ १ ॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयानमानत्वेऽवधारिते वरदानमृत्विक्कर्म । तस्मिद्धिष्य यदि तावच्छास्त्रीयेण परिक्रयेण लभ्यते ततोऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वम् । अथ न लभ्यते ततो लौकिक उपाय इति ॥ २ ॥

(इति—दक्षिणादानस्य यजमानकर्तृकस्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[२] संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्यं यथावेदं कर्मवद्-
व्यवतिष्ठेन् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—केशश्मश्रु वपने, दत्तो धावते, नखानि निकृ-
न्तते, स्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमेवंजातीयका अध्वर्युणा कर्तव्या
एत यजमानेनेति । किं प्राप्तम् । अध्वर्युणा कर्तव्याः संस्कारा यथा-
वेदं व्यवतिष्ठेन् समाख्यानात्पुरुषेण कर्मवत् । यथा, अन्ये पदार्था
यस्मिन्वेद आम्नातास्तत्समाख्यातेन पुरुषेण क्रियन्ते, एवमे-
तेऽपीति ॥ ३ ॥

याजमानास्तु वत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥ ४ ॥ सि०

यजमानेन वा कर्तव्याः । कुतः । पुरुषप्रधानत्वात् । कथं पुरुष-
प्राधान्यम् । कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं गम्यते, तस्मात्पुरुषस्य कर्म-
करणसामर्थ्यमुपजनयन्ति । न च कश्चिद्येन कर्मकरणेन सामर्थ्यमुप-
जनयते तदर्थं पुरुषान्क्रीणातीति । ईप्सितेभ्यः पदार्थेभ्यः क्रीणाति ।
येन यस्य सामर्थ्यं भवति, तत्तेनैव कर्तव्यम् । कर्मवत् । यथा प्रधा-
नकर्माणि पुरुषार्थानि यजमानस्य भवन्त्येवमेतदपीति ॥ ४ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

परस्मैपद्व्यपदेशश्च भवति । तमभ्यनक्ति, शरेपीकयाऽनक्ति, इति
च । अन्यो यजमानस्याञ्जनमभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥ ५ ॥

कर्तृत्वमेवेतैर्विना विगुणमिति यथासमाह्वयं संस्काराः ॥ ३ ॥

पुरुषप्रधानत्वाद्देवां याजमानता । गुणभूते हि कर्तृत्वोपेक्षिते समाख्या नियामिका
भवति । प्रधानत्वं च यजमानस्यासंदिग्धमवधारितम् । न चैते कर्तृत्वसंजननार्थाः ।
तैर्विनाऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमात्रानुत्पादात् । ऋत्विक्फलं च दक्षिणालामात्मकं
विनाऽपि तैरुपलभ्यते न तु याजमानम् । तस्माद्यथैव प्रधानानि पुरुषार्थत्वाद्यजमानक-
र्तृकाणि भवन्ति, एवमेतेऽपीति, यथाप्राप्तरूपाणामेव तेषां यजमानगामित्वमिति न
दन्तधावनमध्वर्युणा गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः शालयितव्याः । केशश्मश्रुवपनेऽपि
नित्यं नापितरुतृत्वमिति नाध्वर्योः क्षुरमहणापत्तिः ॥ ४ ॥

अध्वर्युदवापारे च 'अभ्यनक्ति' इति परस्मैपदेन निर्देशात् 'अभ्यङ्क्ते'
इत्यात्मनेपदयुक्ते विधिविजमानस्येति गम्यते ॥ ५ ॥

१ कर्मकरणे, इति पा० । २ दन्तधावनमिति—दन्तसंशोधकं काष्ठमिच्छ्यं । ३ नापितरुतृत्वे
प्रत्येकस्मैकस्य कर्तृत्वमिति कश्चिदाह ।

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यद्वक्तं समाख्यानाद्यथावेदमिति । नैतदेवम् । गुणत्वे तस्य निर्देशः । तत्र त्रयं सामाख्यां नियामिकाभिच्छामो, यत्र कर्मणः प्राधान्यम् । यदर्थ त्रेतव्याः पुरुषाः प्राप्तास्तत्र समाख्यया नियमः । कल्पो हि संबन्धो वपनादिभिः पुरुषाणाम् । अदृष्टार्थत्वात् । क्लृप्त आरादुपकारकः । न च क्लृप्त उपपद्यमानं कल्प्यः शक्यः कल्पयितुम् । तस्मान्न पुरुषप्राधान्ये समाख्या नियामिका स्यात् ॥ ६ ॥

चोदनां प्रति प्रावाच्च ॥ ७ ॥

चोदनेत्यपूर्व ब्रूमः । अपूर्व प्रति संस्कारा विधीयन्ते । ते ह्यसंभवाद्द्रव्येषु कल्पन्ते । संनिवृष्टद्रव्याभावे च विमकृष्टेषु भवेयुः । यदा तु संनिवृष्टे द्रव्ये संभवन्ति तदा न विमकृष्टेषु प्रयोक्तव्याः । कृतार्थत्वात् । तस्मात्प्राजमाना इति ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

इदं पटोत्तरं सूत्रम् । अथ कस्मान्न समानविधाना भवन्ति । अविशेषविधानाद्धि पुरुषमात्रस्य प्राप्नुवन्ति । तदुच्यते । नैतत्समानं सर्वपुरुषाणा विधानम् । कुतः । अतुल्यत्वात् । अतुल्या एत एतद्विधानं प्रति । काऽतुल्यता । यद्यजमानस्य विहिता न ऋत्विजाम् । कथं यजमानस्य विहिता द्रव्यवगम्यते । अर्थात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । नन्वविशेषादृत्विजामपि विहिताः । प्रयोजनाभावादविहिता इति पश्यामः ।

यच्चित्तरकर्मवत्समाख्यया नियम्यत इति । तत्र समाख्या नियामिका भवति, यत्र कर्तृरपेक्षः । क चासौ, यदर्थ, परिश्रयः । स च कर्तुः क्वचिद्गुणत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय । तद्दर्शयति वरुषनीयो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संबन्धः । इतरैः पुनः क्लृष्टोऽपेक्षणादिति ॥ ६ ॥

प्रधानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः संनिवृष्टाः सुखमपूर्वेण ग्रहीष्यन्ते । तस्मिन् द्रव्यत्वाद्वा तत्रैव कर्तव्या इति ॥ ७ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य, समाख्यया चर्त्विजां भवन्तु विरोधाभावात् । न च संस्कारस्वात्प्रतिप्रदानमाकर्तमाना द्रोक्ष्यन्तीति चोदिते वदन्ति । नैतच्छुक्तम् । सर्वं हि यजमानेन स्वयं कर्तव्यं परिश्रयेण वा कारयितव्यम् । तद्यदि संस्कारानन्वर्त्तयति :

कथं प्रयोजनाभावः । ऋत्विग्भिः क्रियमाणा न यजमानेन कृता न कारिताः । अतदर्थत्वात्परिक्रयस्य । स्वयंकृताश्च नार्थिन उपकुर्वन्ति । तस्मादप्रयोजनाः । अत ऋत्विजामविहिताः । एतदतुल्यत्वम् । तस्मान्न समानविधाना इति ॥ ८ ॥

[३] तपश्च फलसिद्धित्वाद्धोक्तवत् ॥ ९ ॥ सि०

तपः श्रूयते—दुःखं नाश्नाति, व्यहं नाश्नाति, इति । तत्र संदेहः । किमात्विजं तपः, याजमानमिति । किं प्राप्तम् । समाख्यानादात्विजं तप इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । याजमानं तप इति । कृतः । फल-सिद्धित्वात् । फलसिद्धयर्थं तपः । तपःसिद्धस्य यागफलं सिध्यति । कथमेतद्वचगम्यते । दुःखं हि तपः । दुःखं चाधर्मफलम् । अधर्मो याग-फलस्य प्रतिबन्धको भवति । अश्रेयस्करो हि सः । तस्मिन्सति न श्रेयो भवितुमर्हति । तस्मात्सोऽपनेतव्यः । फलभोगेन च विरुध्येते धर्माधर्मौ । तस्माद्दुःखफलभोगायार्धमः श्रूयते । यत्नेन दुःख-स्रुत्पादयितव्यमिदं तदिति । एवं दृष्टार्थं भवति, नादृष्टं कल्पयितव्यम् ।

कुर्यस्ते परिक्रयस्यायोग्यत्वेनासाध्यत्वात् कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव स्युः । तस्मान्नात्विग्यजमानानामेते समानविधाना इति ॥ ८ ॥

(इति—वपनाविस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तपसो दुःखकरत्वात्कर्ता गुणभूतः समाख्याया निगम्यत इत्याशङ्कां निवर्तयति । परमादिदमपि संस्कारवत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वं करोति । यजमानस्य च योग्यत्वमप्र-तिबद्धं कर्तव्यं नस्त्विजस्तस्माद्याजमानम् । योग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तरोपनयेन वा भवति । तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति । तपश्च दोषनि-र्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि करोति तस्यैकान्तेनाग्निमन्त्र्याग्निन्वा जन्मनि विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति । ते चानपनीताः ऋतुविपरीतस्नफलो-पमोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि क्रतोः फलं प्रतिबन्धन्ति । सोऽयं फलतुरप्रतिबन्धहेतुं कथंचिदपेक्षते । तत्र प्रकरणश्रुतस्यैव तपसोऽवश्यं कर्तुं प्रति कथंचिदुपकारकत्वं कल्प-यितव्यम् । तत्रापेक्षासंनिधियोग्यत्वैर्दोषक्षपणकल्पनमेव ज्यायः । शक्यं हि दुःखदाना-दधर्मस्य कार्यविरोधिनस्तपसाऽपनयनम् । यथैव प्रागश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता

तेन फलोपभोगेन क्षीणेऽधर्मेऽप्रतिबद्धो यागः फलं दास्यतीति । फल-
सिद्धिश्च यजमानस्य कर्तव्या, नर्त्विजाम् । तस्माद्याजमानं तप इति ॥ ९ ॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

एतमेवार्थं वाक्यशेषोऽपि द्योतयति । यदा वै पुरुषे न किञ्चि-
न्तर्भवति, यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति, अथ मेध्यतम इति ।
यदाऽनश्नस्तदा मेघार्ह इति । मेघश्च यज्ञो, यज्ञश्च त्यागः । त्यागं कर्तु-
मर्हस्तपसा क्रियत इति वाक्यशेषो भवति । त्यागी च यजमानः ।
तस्माद्याजमानं तप इति ॥ १० ॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

किमेव एवोत्सर्गः, सर्वं तपो याजमानमिति । वचनादितरेषाम् ।
यत्र वचनं, तत्र ऋत्विजाम् । यथा, सर्वे ऋत्विज उपवसन्तीति ॥ ११ ॥

[४] गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥ सि०

अथ यदुक्तं, समाख्यानादात्विजं तप इति । गुणत्वान्न समा-
ख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावस्तत्र समाख्या नियामिका ।
एवं वा । श्येने श्रूयते—लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचर-
न्ति, इति । तथा वाजपेये श्रूयते, हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति,
इति । तत्र संदेहः । किं श्येने, उद्गातृभिर्लोहितोष्णीषता कर्तव्या,
वाजपेये चाध्वर्युभिर्हिरण्यमालित्वमुतोभयमपि सर्वेत्विजामिति । किं

महेते दुःखान्तराय प्रवृत्तः सन्नधर्मो विनाश्यत इति वचनाद्गम्यते तदेवात्र द्रष्टव्यम् ।
यानि त्वकर्माङ्गभूतान्येव तपासि श्रूयन्ते फलसंभ्रानि वा तेषां फलसाधनम्यापरम्या-
भावात्प्रतिबन्धनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गाद्येवं कल्प्यते । यानि तु प्रायश्चित्त-
पासि तेषां दोषापहारमात्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकरूपत्वमध्यवसातव्यम् ॥ ९ ॥

मेघार्हत्ववाक्यशेषश्चामुमवार्थं द्योतयति ॥ १० ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यम् ' ऋत्विज उपवसन्ति ' इति ॥ ११ ॥

(इति—तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

१ गुणत्वे तस्य निर्देशः ' इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा न्याचष्टे, ये संस्काराः सन्तो
वचनादृत्विजां जाताभ्ये किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति । लोहितोष्णीषादयो ह्यौद्गाप्रा-

१ वरदानवदिति—' य एतामिष्टकामुपदध्यात्स प्राञ्चरान्दद्यात् ' इति वचनाद्यथा वरदान-
माप्स्यन्ति तथा प्रवृत्तेऽपीत्यर्थः । २ (अ० ३ पा० ८ अ० २ सू० १) ।

तावत्प्राप्तम् । समाख्यानात्, इत्येने, उद्गातृभिर्वाजपेयेऽध्वर्युभिरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् । गुणो लोहितोष्णी-
पता हिरण्यमालित्वं च । पुरुषः प्रधानम् । अतो लोहितमुष्णीषं हिर-
ण्यमाला च पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते, न कर्द्ध्यतया । तस्मात्पुरुष-
प्राधान्यम् । किमतो यद्येवं, पुरुषाणां प्रधानभावे समाख्या न निया-
मिकेत्येतदुक्तम् । अपि च, गुणत्वश्रवणात्सर्वपुरुषाणामेतद्विधानमिति
गम्यते । प्रधानसंनिधौ हि गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानमुपदिष्टो
भवाति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया विद्यमानयाऽपि नियन्तुं
शक्येत । तस्माद्ब्रूमः सर्वस्वित्तिभिरेवंजातीयको धर्मः क्रिये-
तेति ॥ १२ ॥

[५] तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मितुयात्, इति । तत्र संदेहः । किमात्स्विजः कामोऽथ याजमान
इति । किमेवं, यदि कामयेताध्वर्युरिति, उत यजमान इत्येवं संशयः ।
किं प्राप्तम् । आत्स्विजः कामः । समाख्यानात् । अर्थो प्रकृतोऽध्वर्युः ।

द्विषु पठ्यमानाः सत्यपि संस्कारत्वे वचनाद्विजनां क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रति-
पद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्यागोचरे सति ।

वचनेन विजनां येन तेनैवान्येऽपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायान्मर्षेणा भवन्तो न शक्याः
समाख्यया नाधिष्ठुम् । तस्मादिह न व्यवस्था स्यादिति ॥ १२ ॥

(इति—ऋत्विक्संस्काराणां सर्वस्वित्तिवर्त्मताविकरणम् ॥ ४ ॥) .

प्रधानकामस्य यनेतेत्यात्मनेपदात्सामानाधिकरण्यादाधानमताच्चाऽऽत्मनेपदात्प्रधान-
कर्त्तृविषयत्वेऽन्यतः सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषाद्विषु श्रुतास्तेषु मितुयादित्यनेन

१ वचनादिति—अनेन च प्रकृतोदाहरणस्य वचनाधिकरणन्यायविषयतया विषयविषयत्वं दु-
ष्कमिति सूचितम् । २ औपस्यवामशब्देन प्रकृत्याधिकरणविषयं विवेकयति—प्रधानकामस्येतिदिना ।
३ अन्यतः सिद्ध इति—'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि' (म० ३ पा० ७ अ० ८ सू० १८) इत्यादि-
करणन्यायेनेत्यर्थः ।

स वाक्येन संबध्यते, मिनुयादिति । तस्मादात्विजः काम इति । एवं
 माप्ते मूमः । तथा कामः स्यात् । यथा तपः । याजमानः काम इत्यर्थः ।
 कृतः । अर्थसंयोगात् । अर्थेन यागस्य साङ्गस्य, यजमानः फलेन
 संबध्यत इति गम्यते, उपग्रहविशेषात्, उपोतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत,
 इति । उपग्रहविशेषात् मिनुयादित्यध्वर्युः परार्थमिति गम्यते । अथ
 अदुक्तं, प्रकृतेनार्थिना सहैकवाक्यत्वादिति । उच्यते । एवमपि प्रकृते-
 नार्थिना सहैकवाक्यता । यजमाने कामयमाने मिनुयादिति ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

यत्र भवति व्यपदेशस्तत्राऽऽत्विजः कामो भवति । यथा, उद्गाताऽऽ-
 त्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते, तमागायति, इति । यथा-
 त्मन इति यजमानायेति परिकल्प्येत, यजमानग्रहणं वाशब्दश्च न
 समर्थितो स्यात्ताम् । तस्माद्यजमानव्यपदेशादात्मानमेवोद्गाता प्रतिनि-
 दिशतीति गम्यते ॥ १४ ॥

[६] मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥ सि०

इहैवंजातीयका मन्त्रा उदाहरणम्— आयुर्दा अग्नेऽस्यापुर्वे देहीति,

समानकर्तृकत्वादिबिरुद्धया समारूपयाऽध्वर्युविषयत्वे माप्ते, प्रधानगतेनाऽऽत्मनेपदेन सम-
 स्तप्रयोगविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयोऽवगम्यत इति यदि कामयेत यजमान इति
 प्रकरणादवधार्यं तद्भागित्वं गम्यते । तथा चाध्वर्युन्यापारे परस्मैपदमुपपत्स्यते । अन्यथा
 'डुमिन् प्रक्षेपणे' इत्यस्य ऊर्ध्वमिप्रायक्रियाफलविवक्षाया नित्वादात्मनेपदं स्यात् ।
 अनया च श्रुत्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं नाधितमित्यदोषः । तद्वशेन वा यज-
 मानप्रार्थनानुसारो योऽध्वर्योः काम एव मे यजमानो वृष्टि- प्राप्नुयादिति तदपेक्षया
 सामानाधिकरण्यमविरुद्धम् । तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदतिदिश्यते समारूपया
 न नियम्यत इति ॥ १३ ॥

अन्यत्र वचनादितरेषां स्यादिह तादृशस्य वचनस्याभावाद्द्वयपदेशादित्युच्यते ।
 वाशब्दोपादानाद्यजमानव्यतिरेकेण चाऽऽत्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्रतीतिः
 'आत्मने वा यजमानाय वा' इति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध इति शक्यं विज्ञातुम् ॥१४॥

(इति— गुणजन्यकामानां याजमानत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

वर्चोदा अग्रेऽसि वर्चो मे देहि, इति । एषु संदेहः । किमात्विजा
 उत याजमाना इति । समाख्यानादात्विजा इति प्राप्तम् । एवं
 प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्राश्चैते तद्भवेद्युर्यथा कामः । एवमात्माभिधायिपदं
 युक्तं भवति, आयुर्मे, वर्चो मे, इति । आयुर्वर्च इत्येवमादिभिः कर्म-
 फलमभिधीयते । अग्रे त्वं कर्मफलं मे साधयेति । तदिह कर्मफल-
 मुत्साहार्थं संकीर्त्यते । यजमानश्च तेनोत्सहते, नान्यः । यद्वत्विजः
 कर्मफलं, न तदर्थोऽग्निः । सिद्धं हि तत् । यद्यजमानस्य, तदर्थोऽग्निः ।
 तच्चासिद्धं सदाशासितव्यं, यदुत्साहं जनयत्यवैगुण्याय । ऋत्विगपि
 सिद्धे यदुत्सहते, तद्यजमानस्यैव कर्मफलायोत्सहते । तत्राऽऽत्माभि-
 धायिपदं नावफल्यते । यजमाने चाऽऽत्माभिधायिपदं कल्पमानमगौणं
 भवति तस्माद्याजमानाः ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

विप्रयोगे चाग्नीनां प्रवासे, उपस्थानमस्ति । इह एव सन् तत्र
 सन्तं त्वाग्रे, इति । न च प्रोपितोऽग्निभ्य ऋत्विग्भवति । कर्म कुर्यत एष
 वाचकः शब्दः । भवति तु यजमानोऽग्निभ्यः प्रोपितोऽपि । यजमानेः
 संविधाय सोऽग्निहोत्राय प्रवसति । शक्यते च विदेशस्थेनापि त्यागः
 कर्तुम् । स एव प्रोपितस्योपस्थानविशेषं ध्रुवन्यजमानस्योपस्थानं दर्श-
 यति । तेनैवैवंजातीका यजमानस्य भवेयुरिति ॥ १६ ॥

अकर्मसंयुक्ता आशीर्मन्त्राः समाख्यया नियम्यन्ते । न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिः ।
 मन्त्राणामविनायकत्वादन्यस्य च फलफलनाहेतोरसभवात् । यच्चाशासन तद्यजमान-
 षदध्वर्योरस्त्युत्साहकरस्वेनाविशिष्टमिति प्राप्ते याजमाना इत्युच्यते । ते हि फलान्तरा-
 भावात्प्रधानफलप्राप्तिमाशासते । यजमानेन च तदाशासनीयं नत्विजा । तदीयस्य दास्ति-
 णालमभ्यान्वयाऽपि सिद्धत्वाद्यजमानाच्च लभ्यमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनीयत्वात् । अथ
 यजमानार्थमेवासी प्रार्थयेत तत्र 'आयुर्मे देहि' इत्यात्मविषयं सद्द्विरुच्येत् । तस्माद्यज-
 मानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणाऽऽत्मोत्साहनार्थं प्रयोक्तव्या इति ॥ १६ ॥

आशीर्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेऽभ्युपस्थानार्थं प्रोपितस्य दर्शयति । न च-
 त्विनं प्रोपितस्य ऋत्विक्त्वं संभवति कर्मसयोगाभावात् । यजमानस्य तु द्रव्यत्यागोत्प-
 पद्यते । तस्मात्तस्मात्प्रोपितरेषु तथात्वम् ॥ १६ ॥

(इति—प्रोत्साहनमन्त्राणां याजमानत्वाधिहरणम् ॥ ६ ॥)

[७] द्व्याम्नातेषुभौ द्व्याम्नानस्यार्थवच्चात् १७ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासी, तत्र द्व्याम्नाता मन्त्रा आध्वर्यवे काण्डे याज-
पाने च । आज्यं यैर्गृह्यते, पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय घर्त्राय गृ-
ह्यामि, इत्येषमादयः । तथा सुग्व्यूहनमन्त्राः । सुर्चा व्यूहति, वाजस्य
मा प्रसवेन, इति । तत्र संदेहः । किं त, उभाभ्यामपि कर्तव्या उताध्व-
र्युणैवेति । किं प्राप्तम् । समारूयानादाध्वर्यवा इति प्राप्ते, उच्यते । उभा-
वपि तान् प्रयुञ्जीयातामिति । कुतः । द्व्याम्नानस्यार्थवच्चात् । द्वाभ्यां
समारूयानाद्भावपि कर्तारौ गम्येते । तस्माद्द्वौ ब्रूयाताम् । अध्वर्युः—
एतेन प्रकाशितमनुष्ठास्यामीति । यजमानो—न प्रमादिष्यामीति ॥१७॥

आज्यग्रहणादिमन्त्रेषु सामान्येनाऽऽध्वर्यवे पुनर्विशेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु
किमुभौ प्रयोक्तारौ विकल्पेन समुच्चयेन वाऽयान्यतर इति । तत्राऽऽध्वर्यवत्वे विकल्पे
वा प्राप्ते द्वावित्याह । ननु च विशेषसमारूयानात्कैवलयाजमानत्वमेव स्यात् । तत्र क्वं
विशेषसमारूया बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदाऽम्नानम् । ये तु सामान्ये विशेषे च भेदे-
नाऽऽम्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमारूयाऽङ्गी क्रियते ततः सामान्यपाठस्याऽऽनर्थक्यमेव
स्यात् । एकविषयत्वे च सामान्यं विशेषो बाधते । सत्यपि त्वत्र मन्त्रामेदे पाठभेदा-
द्विषयान्यत्वम् । पाठस्य हि भेदेन प्रयोजनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभयप्रयोज्यत्वा-
दन्यत्संभवति । तस्मादुभावपीति । ननु द्वयोः पाठयोरेकः स्वरूपप्रज्ञापनार्थ इतरो
विनियोगार्थः स्यात् । तत्रापि मन्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वाद्भ्रमप्रधानानां च समानकर्तृ-
कस्याद्यत्रैवाऽऽज्यग्रहणादि कार्यमाऽम्नातं तत्रैव समारूयानेनैव कर्त्रा विनियोगो युक्तः ।
सत्रेषु च मन्त्रस्य प्रयोज्यत्वेनावगतस्य कर्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र । रूपमात्र-
ज्ञापनस्यान्तरेणापि कर्मकालप्रयोगमध्ययनमात्रेणैव सिद्धत्वात् । आज्यग्रहणादि चासं-
दिग्धमाध्वर्यवम् । तस्मान्न यजमानेन प्रयोक्तव्या इति । उच्यते । याजमानेऽपि रूप-
मात्रादेवान्तरेणापि कार्यं प्रयोज्यत्वेनावधारणादस्त्येव कर्त्रपेक्षेति यजमानकर्तृत्वसिद्धिः ।
किं पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोजनम् । उच्यते । यथैवाध्वर्युणा पदार्थाः कर्तव्यास्त-
थैव यजमानेनाप्रमादार्थं प्रत्यवेक्षितव्याः । तद्यत्र मन्त्रा नाऽऽम्नायन्ते तत्रोपायान्तरेण
प्रत्यवेक्ष्यते, इह तु मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ॥ १७ ॥

(इति—द्व्याम्नातानामुभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[८] ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥ सि०

वाञ्छये श्रूयते—कल्पीर्यजमानं वाचयति, उज्जित्तीयजमानं वाचयति, इति । अत्र संदेहः । किं ज्ञश्चाज्ञश्च सर्वो वाचयितव्य उत ज्ञ एवेति । किं प्राप्तम् । अविशेषाज्ज्ञश्चाज्ञश्चेति प्राप्ते, श्रूमः । ज्ञ एवेति । कुतः । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति । यो ह्यविद्वान्नासात्रधिकृतः । सामर्थ्याभावात् । ननु प्रयोगकाले शिसित्वा प्रयोक्ष्यते, सामर्थ्यादधिक्रियेतेति । नेति श्रूमः । वेदाध्ययनादुत्तरकाले प्रयोगः श्रूयते । न प्रयोगश्रुतिगृहीतं वेदाध्ययनम् । कुतः । अनारभ्य कर्माणि वेदाध्ययनं श्रूयते, तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । संत्येतस्मिन्वचने, अग्निहोत्रं जुहुयात्, इत्येवमादिभिर्वेदोऽध्येतव्य इत्येतदुक्तं भवतीति न शक्यते कल्पयितुम् । तत्र होममात्रे चोदिते वेदाध्यायी शक्त इत्यधिक्रियते, नाविद्वान् । क्रियता पुनर्विदितेन विद्वानधिक्रियत इति । यावता विदितेन शक्तो भवति यथोक्तं क्रतुमभिनिर्वर्तयितुं तावद्यो वेद स तेन क्रतुनाऽधिक्रियते । ननु वेदमधीयीतेति वचनात्कृत्स्नो वेदोऽध्येतव्य इति भवति, न वेदावयवेनाधिक्रियत इति । उच्यते । क्रतूनां ज्ञानार्थं वेदाध्ययनं

यत्र ' यजमानं वाचयति ' इति श्रूयते तत्राविद्वानपि खण्डशः शक्यो वाचयि-
 क्षमिन्नित्यमः । अथवा विद्वान्स्वयमेव श्रूयात् । तत्र प्रयोजकत्वापारंभेयर्थं भवेत् ।
 तस्माद्विद्वानेव वाचयितव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । न ह्यविद्वान्विहितोऽस्तीति । यदि
 कामश्रुतिपरिगृहीतं वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकालेऽप्यध्याप्येन । तत्राद्यनन्दनारभ्य
 विधीयते ' तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ' इति । तथा सति चार्थापत्यमावात्सिद्धमेवेदं
 सर्वकर्मापेक्षितदृष्टन्ति न शिस्तुं प्रयुज्जने । न च शिरितो वेदो भवति । तस्मात्प्रा-
 र्थनो ये मन्त्राः पठितास्तेऽङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति नाविद्वानोऽधिकारोऽत्र । शक्यते च
 तत्रापि प्रपवत्प्रयोजकत्वापारस्यावकासात्त्यापि शक्यावप्रयुक्तो न श्रूयादिति । तत्र
 प्रयोजकत्वं द्वेषा भवति, यदि वा खण्डशः समर्प्यतेऽथवा ब्रूहीत्यभिधीयते इति
 यथेष्टं कथं । क्रियता पुनर्विदितेनेति—वैशेषिकादयः स्वशास्त्रेणाप्यनधितेनानवि-
 कारं वदन्तीति स्वष्टनिरूपणार्थं शृण्वन्ति । तत्र विद्वत्तायाः अवन्युत्पादनद्वारेण प्रत्ये-
 केवैषकारित्वाद्यावता विदिनेनेत्याह । यद्यपि स्वाध्यायग्रहणेन सकृदो वेदः परि-
 श्रुतः सति दर्शपूर्णमासो कुर्वाणस्य ज्यानिष्टोभिकमन्त्रद्वाराद्यं न कश्चिदुपयुज्यत
 इति, अनश्रुति नाधिकारं व्यावर्तयति, इष्टिवेदेनैव योग्यतायाः भिद्वत्वात् । तेन तद्या-

कार्यम् । तत्रान्यस्मिन्नना कर्तव्येऽन्यक्रतुज्ञानं न दृष्टाय भवति । तस्मात्तत्त्वन्तरज्ञानमधिकारे नाऽऽदत्तव्यम् । ऋत्वन्तरज्ञानाय ऋत्वन्तरग्रन्थः । सर्वे ऋतवः कथं ज्ञायेर-पृथक् पृथागिति कृत्स्नस्य वेदस्याध्ययनं श्रूयते । तस्मात्स्वपदार्थज्ञोऽधिक्रियेतेति । तेनास्वपदार्थज्ञस्य कर्मैव नास्ति । कथमसौ वाच्येत । तस्मात्साध्वभिधीयते न एव वाचयितव्य इति ॥ १८ ॥

[९] याजमाने समारूयानात्कर्माणि याजमानं स्युः ॥१९॥पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र यजमानकाण्डे कर्माण्याम्नातानि द्वादश, वत्सं चोपावसृजति, उखा चाधिश्रयति, अव च इन्ति, दृपदुपले च समाहन्ति, अधि च वपते, कपालानि चोपदधाति, पुरोडाशं चाधिश्रयति, आज्यं च, स्तम्बपशुश्च हरति, आभि च गृह्णाति, वेदिं च परिगृह्णाति, पर्त्नीं संनहति, प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयति, आज्यं च । एतानि वै द्वादश द्वादशानि दर्शपूर्णमासयोः, इति । अत्र संदेहः । त्रिमेतान्यध्वर्योः कर्माणि, उत यजमानस्येति, किं प्राप्तम् । यजमाने समारूयानात्कर्माणि याजमानं स्युः । विशेषसमारूयानाद्याजमानानीति गम्यते । यथा पौत्रीयं नेष्टीयमिति ॥ १९ ॥

जिनस्तत्रानेन स्वाध्याय । यत्त्वसौ स्रजठ. पठ्यते तन्नित्यकाम्यनैमित्तिकानां कर्माणां यथोपपन्नकालत्वात् ज्ञायते कतरत्सदा करिष्यत इति । तत्र कदाचिद्यत् पठित तत्क-
टप्रार्थनामिमित्त वाऽऽभ्योपनाद्येते तत्र तदविद्वत्त्वाद्दशकनुवन्निवहन्त्यते, तदानीं वाऽधी-
यानम्य त्रानियमवद्व्ययनासमवात्सर्मभिश्च विशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकाङ्क्षैस्तादृश-
स्याग्रहणाद्द्विगुण्यप्रसङ्गः । कामध्रुत्यपरिग्रहाच्च सर्वैरनारम्यवादविध्यधीतो वेदोऽपे-
क्षित इत्यवश्यं ब्रह्मचर्यकाल एव समस्तो वेदोऽध्येतव्यः । यदि तु काश्चिदशक्तो नाधीते
स्रजम्, अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथंचिदधिगच्छति न तस्य तत्रानाधिकारः । एवं
च सति बाह्यज्ञानं दूरविप्रदृष्टमेव । यत्त्वात्सज्ञानं, तेन विना प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः
सर्वैर्भार्यमङ्गीकर्तव्यम् ॥ १८ ॥

(इति—याजपेयादावभिज्ञस्यैव वाचनाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

उखाधिश्रयणं इत्यादीनां द्वादशानां कर्मद्वहानां याजमान आचर्यथैव च पठितानां स्ना-
त्वात्तन्त्रवदुभाभ्यां प्रयोक्तृमशक्यत्वाद्याजमानसमारूयानाद्याजमानकर्तृकत्वमिति ॥१९॥

१ द्वादशद्वहानि, इति पा० । २ त्रानियमंति—अप्यायानप्यायते, दिष्योपाप्यायते, दया-
दयोऽप्यायनाहमृता नियमा इ र्थे ।

अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्व समाख्यानम् ॥ २० ॥ सि०

अध्वर्युर्वा कुर्यादितानि । तदर्थो ध्वर्युः परिकीर्तित इति समाख्यानान्ना
दवगम्यते । आध्वर्यवे एव सर्वे इमे पदार्थाः समाह्वयताः । याजमाने,
एषां दृढतो न्यते । दृढता च समभ्यासक्रिया । तत्राध्वर्युः पदार्थान्क
रिष्यति, यजमानेनापि समभ्यासीत्तरणमित्येतदशक्यम् । तत्र,
अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति दृढतागुणो प्राधितव्यः । तस्मादा-
ध्वर्यवा एते पदार्था इति । यदुक्तं समाख्यानान्नि तपरिहर्तव्यम् ।
उच्यते । न्यायपूर्व समाख्यानं, समाख्यानान्प्रजमानेन दृढता संपाद-
यितव्या । इदं चेदं च संपादयेति यजमानो ज्ञेयात् । तेषुधिश्च
पदार्थेषु यजमानस्यालुषन्नम् । तन्निमित्ता समाख्या भविष्यति ।
अपूर्वं त्वपकृष्येत । यदुक्तं, यथा पौत्रीयं, नेष्ट्रीयमिति, एवमत्रापीति ।
तदुच्यते । युक्तं तत्र, विशेषसमाख्यानम् । इह तु दृढता याजमानो-
या, पदार्थास्तत्राध्वर्यवा एव । तस्माददोषः ॥ २० ॥

[१०] विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादेतरमन्य-
स्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अनुत्पन्नानां दृढत्वापादनशक्तेर्विधायकशक्त्याभावाच्च तेषां याजमान एवोत्पत्तिः ।
किं तर्हि । आध्वर्यवे । तत्र च कर्त्राद्भावात् तदर्थश्च परित्यज्य इत्यवगते कर्त्रेण न
दृढाज्ञानवेत्त्यायामपेक्षाऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुपपत्तिः । तत्र स्वरूपस्यापि यजमा-
नमन्वेषे दृढता कथं याजमाने प्रियेत । न च सा कर्त्रन्तरेण क्रियमाणानां समवति ।
समासन्नकरणं हि दृढता । न चान्यकर्तृत्वा क्रियामन्य समासन्नं कर्तुं समर्थं । न
च समासन्नकरणानुरोधेन क्रियात्वरूपमपि याजमानं समवति । अनोऽङ्गुणविरोधो वा-
यात्तदप्याध्वर्यवेव । यजमानस्तु स्मरयिष्यति दृढतामिति समाख्यानवत्ता ॥ २० ॥

(इति—द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यवत्वाधिररणम् ॥ ९ ॥)

१ (अ० १२ पा० ३ अ० १ सू० २७) । २ कथमिति पाठस्तु उच्यते नानुत्पद्यते । परं
तु ' एतत् स्वरूपस्यापि ' इत्यादिवाच्ये ' एतन्नानु ' पदार्थानि ' इत्यादि भाष्यमप्युक्तं तत्रा-
र्थस्य यथायुते विप्रतिषेधात्प्रधानं कथमित्यदिवात्तदुक्तमिति भावि । ३ (अ० १२ पा० ४ अ० १
सू० ३७) अनुत्पत्तिरिति शेषः ।

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरभीषोमीयः । तस्य यूपस्य परिव्याणे मन्थं ।
 एकः अध्वर्योः, परिधीरसि, इति करणः । अपरो होतुः, युवा
 सुवासाः, इति क्रियमाणानुवादी । तयोश्चोदकपरम्परया कुण्डपायि-
 नामयनं प्राप्तयोर्भवति संदेहः । कः पुनरसौ । तत्र ऋत्विक्समाप्त
 आम्नातः, यो होता सोऽध्वर्युरिति । किं करणमाध्वर्यवं होता
 पुर्यात्, किं हौत्रं क्रियमाणानुवादिनामिति । किं प्राप्तम् । अनियम
 इति । इति प्राप्तं । उच्यते । विप्रतिषेधे करणः स्यादाध्वर्यवः परि-
 धीरसि, इति । न क्रियमाणानुवादी, होतुर्युवा सुवासा इति । क्रुतः ।
 समवायविशेषात् । द्वौ तत्र समवायौ, होतुश्चोदकेन हौत्रेषु, प्रत्यक्षध्व-

‘ परिधीरसि ’ ‘ युवा सुवासाः ’ इत्येतयोः करणक्रियमाणानुवादिनोरध्वर्युणा
 होत्रा च युगपत्प्रकृतां प्रयुक्तयोः कुण्डपायिनामयने हौत्राध्वर्यवयोरेककर्तृकत्वादशक्ते-
 रवश्यं बह्वेवेऽन्यतरस्मिन्कतरः प्रतिगृह्यतामिति संदेहः । तत्रानियमः प्राप्तोति । यद्वा
 होतुः सिद्धस्वरूपस्याऽऽध्वर्यवविधानादनहस्त्वधर्मतया हौत्र एव युक्त इति प्राप्तेऽभिधी-
 यते । एतस्मिन्विप्रतिषेधे करणः प्रयोक्तव्यः । कुतः । समवायविशेषात् । केचिदाहुः ।
 प्रधानप्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो ह्यारादुपकारकरूपत्वात्क्रियमाणानु-
 वादी, करणस्त्वनतरङ्ग इति । तदकारण, यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्गेषु कर्ताऽवनरेत्ततः
 संनिवर्षविप्रकर्षावुपयुज्येयाताम् । स तु समाह्वयया चोदकेन च प्रधानेष्वङ्गेषु चावि-
 शेषेण लक्ष्यते । न च काश्चिदङ्गुणविरोधेन्यायः । उभयोरङ्गत्वाविशेषात् । न तु
 संनिपातित्वेन क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बली क्रियते । न चायमतीवाऽऽरादुपकार-
 रकः । क्रियमाणपरिव्याणम्भृत्यविच्छेदेन दृष्टसंस्कारजननात् । तस्मादानुमानिकास्त्री-
 वसंबन्धात्प्रत्यक्षत्वेनैवाऽऽध्वर्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । ऊथम् । एषा ह्यत्र
 वचन-यक्तिः । यदुत होत्रादयः श्रुतिवृत्ता अध्वर्यादिशब्दलक्षितेषु कर्मसु विधीयन्ते ।
 तत्र हौत्रसंबन्धो होत्रानुमानिक आध्वर्यवसंबन्धस्तु प्रत्यक्षः । यत्त्वजहत्स्वधर्म एव
 होताऽऽध्वर्यवेण संबन्धत इति । संबन्धेत, यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवास्य होतृत्वं
 भवेत्, यदि वा हौत्र प्रत्यध्वर्युविधीयेत, होतार वोद्दिद्याध्वर्युकर्मविधिर्भवेत्, न तु
 तत्सर्वमस्ति । होना तावद्योग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्मनिमित्तत्वेऽन्यानि
 सहस्राणि नदुपलक्षणं कारिष्यन्ति । न च हौत्रं प्रत्यध्वर्युविधिरिह, होत्र-वर्गशब्दयो-
 रत्यन्तविभक्त्यपुष्टपचनयोर्भूयमानाधिकरण्यमावादन्यतरस्यावश्यरूपनीये लक्षण-

वृत्तत्वे । विरोधानिमित्तत्वाद्दृष्टानाकल्पनायाः प्रथमोच्चारिते होतृशब्दे किञ्चिदपि कल्पनाबीजं न पश्यामः । तेन 'मुख्यं वा पूर्वचोदनात्' इति तं स्वार्थवृत्तमेव गृह्यत्वाऽऽध्वर्युशब्दः कर्मलक्षणार्थोऽध्यवसीयते । तत्रापि तदुद्दिश्य होता विधीयते, तद्वि क्रत्वर्थेन प्रयोजनवन्न तथा कर्ता । प्रधानं चैवंजातीयकेषुद्दिश्यते । ततश्च गुणभूतो होतोपादीयमानो यः प्रधानविरोधी धर्मस्तन्मात्रयुक्त एव संबध्यते । यदि तु होतुराध्वर्यवं विधीयेत ततस्तस्य कर्माविरुद्धं तत्प्रवर्तते इति न किञ्चिदपि ह्यत्र हापयेत् । अभाकृतकर्तृसंस्कारत्वप्रसङ्गाच्चाऽऽध्वर्यवस्य नैवं संबन्ध इति पदान्तरमवलम्बितम् । तस्मादाध्वर्यवंसंबन्ध एव प्रत्यक्षः प्रधानं चेति सिद्धम् । अत्र चोदयन्ति । नैवात्रान्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसंबन्धो बाधितव्यः । कुतः ।

एककालप्रयोगे हि विरोधो मन्त्रगोर्भवेत् ।

करणः प्राक् क्रियातस्तु परतरचेतरः स्थितः ॥

करणस्य हि 'मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनिपातः' इत्यनेन न्यायेन प्राक्परिव्याणात्प्रयोगः । क्रियमाणानुवादिनस्तु तस्मिन्क्रियमाणे । तेन द्वावपि प्रयोक्तुं समर्थो होतेति । नैतदस्ति । क्रियमाणता नाम संकल्पदेः कारकप्रचलनात्प्रभृत्यासमाप्तेः । अतश्च पूर्वपदार्थसमाप्त्यै चर्युपस्थापितं चैत्परिव्याणं वर्तते स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिनः कालः । एवमपि कारणस्य तादृशादेव प्राक्प्रयोगादविरोध इति यद्युच्येत । तन्न । न हि 'परिवीरसि' इत्ययं संकल्पं रशनादानं संनिहितं वा यूपमवयवक्रियाभात्रप्रवृत्तं वा परिव्याणं शक्नोति प्रकाशयितुम् । तस्मात्प्रधानक्रियारम्भ एव यूपसमाप्त्येन प्रयोक्तव्यः । नन्वेवमपि दीर्घकाले वर्षण्येकदेशे करणमेकदेशे च क्रियमाणानुवादिनं प्रयुज्जानो न विरोत्स्यते । कथं न विरुध्यते । यदा 'यूपाय परिवीर्यमाणायाः नुब्रूहि' इत्यनेन पाठक्रमात्करणः प्रैपसामर्थ्याचेतरो युगपदेव प्राप्यते, न च क्रियैकदेशे क्रियमाणानुवादिनः प्रयोग इत्यस्ति प्रमाणम् । स हि रशनादानानन्तरं प्रयुक्तेन भेषेण प्रयोजितः दीर्घत्वादापरिव्याणसमाप्तेः कालमवर्णयति । तदन्तराले चाऽऽध्वर्यव आपन्नो न कथंचिद्विरोधेनावतिष्ठते । ननु च युगपत्कालता बाध्यतामेककर्तृत्वं चेति वरं पदार्थप्राप्तैर्नघन्यत्वात्काल एव बाधितुं नान्तरङ्गः कर्तृसंबन्ध इति । भवेदेतदेवं, यदि

१ (अ० १२ पा० २ अ० ८ सू० २५) । २ तं—होतृशब्दमित्यर्थः । ३ तदुद्दिश्य-
 आपन्नोपदक्षितानुवादिनं कार्यमुद्दिश्येत्यर्थः । ४ (अ० १२ पा० २ अ० १० सू० २०) एतत्प्रस्य-
 मध्यमावयवः ।

णेनाऽऽध्वर्यवेषु, यो होता सोऽध्वर्युरिति । एवं प्रथमध्वर्योः कार्ये चोच्यते । अन्यसं चानुपानाद्दलीयः । तस्मादाध्वर्यवे करणं परिवीर-
सीति होता कुर्यात् । अथ हात्रं विरुद्धं कः कुर्यात् । इतरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् । अन्यो होतृपुरुष एव स्यात् । यस्याच्यापृततां,
माधान्यविशेषो वा ॥ २१ ॥

प्राकृतकाल बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्यान्न प्रचयवेयाताम् । तयोस्तु य एव कालान्तरे प्रयुक्तः
स एव स्वमाभ्यर्थ्यप्रतिपाद्यादार्थात्प्रचयवते । सोऽय लिङ्गविरोध आगच्छते । ननु च
'यो होता सोऽध्वर्यु' इत्यनया श्रुत्या लिङ्ग बाधेन । बाध्येत, यदि श्रुति स्यात् ।
वाक्य त्विद, तदपि लक्षणया । न ह्यत्र कस्यचिच्छब्दस्य श्रवणादिद गम्यते हीना
ध्वर्यवे समानकर्तृक इति । किं तर्हि । होत्रध्वर्युशब्दसामानाधिकरण्यात् । सर्वत्र चैष
संबन्धो वाक्यलक्षण इत्युक्तम् । तत्रापि चाध्वर्युशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वाद्धिप्रकृतता ।
ननु लिङ्गमप्येतच्चोदकापेक्षित्वाद्धिप्रकृष्टतर भवेत् । वाक्य ह्यर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गेन बाध्येत ।
स चेह विरुतोऽर्थविप्रर्ष । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरेककालप्रयोज्यत्व गम्यते ।
तन्मादेककर्तृत्वमेव बलीय इति । उच्यते । सत्यामिह चोदकाङ्गीकरण, तत्तु मन्त्रस्वरूपे
न लिङ्गे । द्वयोरपि च तद्विशिष्ट, प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लिङ्गमापदेशिकेनाविशिष्टम् ।
स्यादेतदेव यदि चोदक प्रापयेत् । स तु प्रत्यक्षवाक्यविशिष्टसमानकर्तृत्वविरोधिमन्त्रद्वयं
प्रापयितुमेव न शक्यति । यद्यपि हि वाक्य लिङ्गस्य नेष्टे, चोदकस्य तु स्वरूपप्राप्ते
पश्चाद्भाविनमपि विरोधमात्रोच्य शक्त निरोधं कर्तुम् । तदाश्चिन्नमूलत्वाल्लिङ्गस्य दुर्बल-
तेति । उच्यते । सर्वं हि विरोधवेत्त्रया बाध्यते । न चानवगतो विरोधो बाधकारणं
भवेत्तुमर्हति । तदिह चोदकप्राप्तिवेलाया न कश्चिदपि विरोधो लक्ष्यते । यस्तु प्राप्ते
विरोधस्तत्र लिङ्ग भद्रवत्तरमिस्त्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन
विधीयेत ततोऽप्येतस्य बलीयमन्त्रमुद्गाध्येत । इह त्वाध्वर्यवस्य होत्रा सह संबन्धो विधी-
यते । न हीत्रस्यापि । स हि चोदकेन प्राप्नोति । तेन यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य बाध-
कत्वं तत्र समाप्त्यकृतमेव न्ययमाणाऽनुवादिनो होतृमन्त्रवाचनम् । एव च सीति
लिङ्गवाक्ययोरविरोधात् किञ्चिदपि बाधित्ये । आध्वर्यवप्रयोगश्च सेत्स्यति । यथा तु
लिङ्गनलीयमन्त्रमाश्रितमापीत्तयाऽन्यदेवानिष्टमापद्येत । यो ह्यस्य वाक्यस्य विषय स
बाध्यते । न चास्य होतृहोत्रमन्त्रो विषय । कस्तर्हि । होत्राध्वर्यवसंबन्ध । तत्रश्च

[११] प्रैपेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥ सि०

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र प्रैपाः समाभ्नाताः । प्रोक्षणीरासाद्य, इध्मावर्हिरूपसादय, सुवन्च सुचश्च संमृद्दि, पत्नीं संनद्याऽऽज्येनोदे-
हीति । तत्र संदेहः । किं य एव प्रैपे, स एव प्रैपार्थे, उतान्यथ प्रैपेऽ-
न्यथ प्रैपार्थे, इति । किं प्राप्तम् । एक एव प्रैपप्रैपार्थयोरिति । कुतः ।
समाख्यानात् । अन्य इति चाश्रुतत्वात् । नन्वात्मनः प्रैपो विपतिषिध्यते ।
उच्यते । न प्रैपो भविष्यति । प्राप्तकाले लोटं वक्ष्यामः । आह । प्राप्त-
कालेऽपि सति युष्मदादिष्वेवोपपदेषु मध्यमादयो व्यवस्थिताः । न
पुरुषसंकरो भवति । उच्यते । सत्यां विवक्षायां युष्मदादिषु मध्यमा-
दयः । यदा तत्र प्राप्तः काल इति विवक्ष्यते, तदा युष्मद्येव मध्यमो नास्म-
दि ज्ञेये वा । यदा खलु क्रियायाः प्राप्तः काल इत्येतावद्विवक्ष्यते, न
तव मम वेति, न तदा युष्मदादीनामसुरोद्येन मध्यमादयो भवितुमर्हन्ति ।

यथापकृत्येव प्रयोगः स्यात् । तस्मात्समाख्यावल्लभमेवाऽऽतिदेशिकं संबन्धं चाधित
समवायविशेषात्करणः प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

(इति—होतुः करणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥)

प्रैपस्य प्रैपार्थस्य चाऽऽध्वर्यवसमाख्यातुदयत्वाद्ध्वर्यप्रयोज्यत्वेऽवधारिते कथमा-
त्मनः प्रैप इति चेदाह—नैवायं प्रैपः । किं तर्हि । प्राप्तकालतायां लोटं वक्ष्याम
इति । प्रैपवादी स्वाह—मत्यगात्मविपया चेतप्राप्तकालता विवक्षिता हन्तोत्तमपुरुषेण
भविष्यत्यम् । न हि परविपययुष्मदर्थमन्त्रेण मध्यमपुरुषो लभ्यते । प्रैपे तु स्वमावतः
परविपयत्वात्सुलभ इति । परस्त्वाह—यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रैपबुद्धिरपनीता
तदा प्राप्ताकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियाणामभिधीयतासुत कर्तृणामिति क्रियाणामित्येव
गम्यते । ता हि चोदितत्वात्प्रयोजनवत्यः प्रथमतः प्रतीताः । तामां चानुष्ठानार्थं
प्राप्तकालत्वस्तरणं दृष्टार्थम् । कर्तृप्राप्तकालमकाशने तु सर्वं विपरितम् । आख्यातेषु च
प्रथमादेः पुरुषस्य कस्यचिदवश्यंभावित्वात्तान्तरापर्यङ्कन एव मध्यमपुरुषो भविष्यति ।
क्रियैव चोच्यते तत्र प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्तु-
मिति साकाहस्येव स्यात्, अथ प्रोक्षण्यासादनादि कर्तृमिति, तथा विशिष्टार्थेव,

१ आध्वर्यवे करणमन्त्रे होत्रा क्रियमाणे तद्विद्वद् द्वियमाणास्तुवादिनं कः प्रयुञ्जीयादिति
साहचर्या होतृपुत्रेषु य एव कथनान्तरङ्गोऽर्थादिः, तस्य वा कार्यान्तरव्यापृतत्वे बहिरङ्गो वा
वृत्तीत्यादिः प्रयुञ्जीयादित्येवं समाख्यानार्थस्य ' इतरगन्वास्तंया यतो विश्वेप- स्यात् ' इत्युत्तरसूत्रा-
वयवस्य व्याख्यार्यं ' अथ होत्रं विद्वद् क- पुर्यात् ' इत्यादिभाष्यं कार्तिकद्वारिणो ज्ञेयम् । तदुपेक्षाभि-
र्द्धिं तु पुण्ड्रपाथिनामयने होतृपुत्रदण्डा मन्त्रावरणच्छेदात्प्रोक्षण्यासादना त्रयाणामपि वचना-
त्कार्यान्तरव्यापृतत्वेन साहचर्यरूपाभावात्प्रोक्षण्यासादनाहरणानुपयोगस्य द्रष्टव्यम् । २ इति—अध्याह्नियव
इति शेषपूरणम् ।

[१२] अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ पू०

अथैवं गते, इदं संदिह्यते । किमध्वर्युरग्नीध्रं प्रेष्येदुताग्नीध्वर्युमिति । अनियमोऽविशेषादिति प्राप्ते, ब्रूमः । अध्वर्युरुक्तप्रेषार्थकारी स्यात् । कुतः । दर्शनात् । दर्शनं भवति, तिर्यञ्चं स्फयं धारयेत्, यदन्वञ्चं धारयेदुज्जो वै स्फयो वज्रेणाध्वर्युं क्षिण्वीतेति । यः प्रेष्यति तस्य हस्ते स्फयः । स्फयेनाध्वर्युं क्षिण्वीतेत्यन्यमध्वर्युं प्रेषकादर्शयति । तस्मादग्नीध्वर्युं प्रेष्येदिति ॥ २३ ॥

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥ सि०

नैतदस्ति, अग्नीध्रः प्रेषोऽध्वर्योः प्रेषार्थ इति । किं त्वल्लु, अध्वर्यु-
रेवाग्नीध्रं प्रेष्येत् । एवमध्वर्युणा प्रेषः प्रेषार्थोभावपि कृतौ भविष्यतः ।
तत्राऽऽध्वर्यवमिति समाख्याऽनुग्रहीष्यते । तस्मादध्वर्युरेव मुख्यः
स्यात् । किमस्य मुख्यत्वम् । यदनेन सर्वं कर्तव्यं समाख्यानादिति ।
अथ यदुक्तमध्वर्युः प्रचरिता दृश्यत इति । तदुच्यते । सत्यं दृश्यते । न
त्वस्य प्रेषार्थकरणे प्रमाणमस्ति चिन्त्यमानम् । तस्मादेतन्मिथ्यादर्श-
नम् । यस्य हि दर्शनस्य प्रमाणं नास्ति, व्यामोहः सः । यथा शुक्ति-
कायां रजतविज्ञानम् । अस्ति त्वग्नीध्रः प्रेषार्थकरणे प्रमाणम् । तस्मा-
दाग्नीध्रः प्रचरिता प्रचरितरि चाध्वर्युशब्दो दृश्यते । तस्माद्गौणः,
आध्वर्यवे वेदे समाज्जातात्पदार्थान्करोतीति कृत्वाऽध्वर्युरित्युच्यते

‘ यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रे ॥ वर्युं क्षिण्वीत ’ वज्रोऽध्वर्युं क्षिण्वीतेति वा पाठः ।
स्फयस्य धारणं तावदग्नीध्र एकान्तेन । स चाध्वर्युं क्षिण्वीतेति यदन्नग्नीध्रं स्फयन्तं प्रेषकं
दर्शयति । का त्वस्य प्राप्तिः । उच्यते । ‘ अङ्गगुणोविरोधे च तादर्थ्यात् ’ इत्यनेना-
ङ्गत्वात्प्रेषस्य कर्तृत्वोपो युक्तो न प्रवानस्य । महंश्च प्रेषार्था एको निगदः । तेन
‘ म्रियता स्यात्सधर्मत्वम् ’ इत्यपि प्रेषार्थेऽध्वर्युरिति परिशेषात्प्रेषोऽस्ति ॥ २३ ॥

‘ मूर्खः वा पूर्वचोदनात् ’ इति प्राथम्यात्प्रेषे रुमाख्यातः कर्ता युक्तः । न हि
तदानीं विरोधः काश्चिदस्ति । तस्मिन्प्रत्युक्ते विरोधात्प्रेषार्थेऽन्यो भवति । प्रयोज-
कस्य च प्रयोज्यव्यापारेऽपि कर्तृत्वं न विहन्वत इत्युभयानुग्रहः । इतरथा हि प्रेषेऽ-
त्यन्तबाध एव स्यात् । न हि स तेन कृतो नापि धारितो भवेत् । तस्मादध्वर्युप्रेषि-
तोऽग्नीध्रुर्वादिति । ‘ वज्रेणाध्वर्युम् ’ इति चाऽऽग्नीध्रमेव तत्कार्योपत्तेरभिधायति ॥ २४ ॥

(इति—प्रेषस्याऽऽध्वर्यवत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

आग्नीध्र इति । तस्मादाध्वर्यवः प्रैपः आग्नीध्रः प्रैपार्थ इति ॥ २४ ॥

[१३] ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ पू०

दर्शपूर्णमामयोरामनन्ति, ममाग्ने वचो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परि-
गृह्णानि, इति । तत्र संदेहः, किमृत्विक्फलमाशासितव्यम्, अग्ने वचो
विहवेष्वस्त्विति, उत यजमानस्येति । किं प्राप्तम् । अध्वर्योर्वैवेति ।
कृतः । एवं श्रुतिराहता भविष्यति । इतरथा लक्षणा स्यात् । आत्मना
यजमानं लक्षयेत् । तस्मादृत्विक्फलमाशासितव्यामिति । कोऽर्थः ।
अनया समिधा धार्यमाणेऽग्नी यागः संभविष्यति । तत्र विहवेषु-
स्पर्धास्थानेषु, अहं वर्चस्वी भविष्यामीत्यध्वर्योर्वचनम् । एवमुत्साही
भविष्यतीति ॥ २५ ॥

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

यजमानस्य वा वचनं, तदर्थत्वात्कर्मणः । यजमानार्थं हीदं कर्म
साङ्गम् । उपग्रहविशेषात् । साङ्गस्यास्य प्रयोजनं यजमानस्य फल-
निष्पत्तिर्नाध्वर्योः सुप्रचरितुरपि यशः । किमतो यथेष्टं, फलसं-

यथेवाकरणेषु यत्फल तत्प्रकरणस्थ कीर्त्यते नान्यत्कल्प्यते तथा 'ममाग्ने वचो
विहवेष्वस्तु' इत्यादिष्वपि । तं तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्यवि-
रुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वादाध्वर्यवाः । तैर्यद्यध्वर्युणा प्रयुज्यमा-
नैर्यजमानस्य फलमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत । कीदृशं त्वध्वर्योः फलम-
नूद्यत इति, तद्वातमावित्वमात्रेण सुप्रचरितृत्वयशः । तच्च तस्योत्साहं कारिष्यतीति
निरूपयति ॥ २६ ॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं फलं सकीर्त्यते । किं तर्हि । मन्त्रवर्णाजित्याद्ग्राह्यं
फलमवकल्पते । वक्ष्यम् । नैवितरिक्तकियासाधनत्वेन हि मन्त्रश्रोदितस्ता वा तस्सं-
बन्धि वा निश्चितप्रकाशयन्नङ्गभावं गच्छति । तस्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्त्यते नै-
तेन सकलेन मन्त्रेणान्यन्वाधानं साधितं स्यात् । न हि तत्प्रकाशनमन्यन्वाधानेना-

कीर्तनात्फलकर्तृव्यता गम्यते । तदेतदग्न्यन्वाधानं यजमानस्य फल-
संकीर्तने क्रियमाणेऽनेन मन्त्रेण फलसंबन्धात्प्रकाशितं कृतं भवति,
नाध्वर्युपशःकीर्तनेन । तस्माद्यजमानफलभाशासितव्यमिति । अथ
कस्मात् यजमान एष मन्त्रो भवतीति । उच्यते । अग्न्यन्वाधानं
समाख्ययाऽऽध्वर्यवम् । तैर्ध्वंगुणो मन्त्रः करोत्याध्वर्यवः । स उच्यतेऽ-
नेन मन्त्रेणेति । तस्मादाध्वर्यवो मन्त्रः । मम वर्चोऽस्त्वित्यपि यजमा-
नस्य वर्चो ममेति व्यपदिशति लक्षणया । यथा राजनि जयं वर्तमानं
सैनिका अस्माकमिति व्यपदिशन्त्येवम् ॥ २६ ॥

पेक्षितम् । यद्यपि तत्रप्रधानफलं प्रकृतशयेत्याऽपि न संबन्धेत किमुत कर्मकालानौ-
पयिकानुनिष्पादिषाहाक्रतिव्यशःप्रकाशनेन । तस्मात्सूक्तवाक्यन्यायेनैव चोदितमन्त्रक-
रणत्वान्यथानुपपत्त्याऽग्न्यन्वाधानस्य फलमेतत्फलत्वमेव । यास्त्वाशिपस्ताः साक्षात्प्रधा-
नाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवन्ति । यदि पृथक्कलं साधयेद्युस्ततः संयुक्तत्वा-
च्चैव प्रकारेण क्रत्वङ्गमात्रं गच्छेयुरिति वैपम्यम् । आह । सत्यपि पृथक्फलत्वे ममशब्दे-
नाध्वर्युर्गृह्यते इति व्यपदेशन्यायेनाऽऽध्वर्यवमेव प्राप्नोति । उच्यते । लिङ्गेनाऽऽध्वर्य-
वत्वं प्राप्नोत्यात्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वम् । अथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्कर्मापि- यान-
मानमेव न भवति । तथा सति हि ममशब्द आत्मनेपदं नोभयमपि न विरोत्स्यत
इति । नैतदस्ति । यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एवं नियम्येत । प्रथमं त्वेतदुत्प-
द्यमानं केवलकृतत्वप्रतीतिरविहृद्वाध्वर्युसंबन्धं समाख्यानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमात्रं यान-
मानमिति चेत् । कर्मणाऽऽकृष्यमाणस्य तत्समानकर्तृकत्वनियमात् । फलमपि तर्ह्यकृष्येत ।
आकृष्येत, यथात्मनेपदेन न प्रतिबन्धेत । तत्राऽऽत्मनेपदस्य बाधासंभवाद्गीतत्वप्रकारा-
नुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव ममशब्दोऽध्याहारेण वा पूर्यते गौणो वा भवति, मदीयस्य
यजमानस्य मद्रूपस्यैव वा यजमानस्य वर्चो विह्वेष्वस्त्विति । तस्माद्यजमानफलमेतदिति ।
यै च यजमानकर्तृकमेवाग्न्यन्वाधानं पक्षो वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाद्भ्रान्तिः । अथ तु
किञ्चिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथाऽपि किं कर्मविकल्पतत्फलमध्वर्युयजमानयोर्विस्त्वने किं
वा फले नित्यमेव याजमानमिति विचारः ॥ २६ ॥

१ तत्रैष गुणो मन्त्रो य करोत्याध्वर्यवो स उच्यतेऽनेन मन्त्रेणेति पा० १२ (अ० ३ पा० ३
अ० ५) अनत्येनेति शेषः । २ सयुक्तत्वादिति- ' अतंबुक्तं प्रकरणदिति कृतव्यतायित्वात् ' इति
प्रकरणधिकरणोक्त्यायेन लिङ्गादिविनियुक्तेषु प्रकरणविधियुक्तत्वत्वादिदारायः । ४ (अ० ३
पा० ८ अ० ५ सू० १४) अनत्येनेति शेषः । ५ ये च-—वल्गुनकारा इत्यर्थः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

लिङ्गमध्यममर्थं दर्शयति । एव ह्यह । या वै काचन ऋत्विज आ-
शिपमाशासते यजमानस्यैव सा, इत्याशिपो यजमानार्यकर्ता दर्शयति ।
तस्मादपि ब्रूषो यजमानफलमाशासितव्यमिति । पक्षोक्तमेव प्रयो-
जनमिति ॥ २७ ॥

[१४] कर्मार्थं तु फल तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥ सि०

इदं समधिगनं, करणेषु मन्त्रेषु स्वामिनः फलमाशासितव्यमिति ।
किमेव एवोत्सर्गः । नेत्याह । क्वचिदृत्विजामपि फलमाशासितव्यमिति,
यत्र कर्मार्थं फलम् । यथा, अग्नाविष्णु मावापयत्रमिषं विजिहारां मा
मा सतामस्र, इति । असंतप्तोऽध्वर्युः कर्म शक्नोति कर्तुम् । कर्मसिद्धि-
र्यजमानस्योपकारिरेति, ऋत्विक्फलमाशासितव्यमत्रेति ॥ २८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

यत्र च व्यपदेशो भवति, तत्राऽऽत्विजम् । दक्षिणस्य हविर्धान-
स्याधस्ताच्च-वार उपरवा. प्रादेशमुखः प्रादेशान्तरालः । तत्र दस्तौ
प्रवेश्याध्वर्युर्यजमानमाह, ऋमिरेति । स आह, भद्रमिति । तन्नौ सहेत्यध्वर्युः
प्रत्याहोति व्यपदेशो भवत्यध्वर्योर्यजमानस्य च । तन्नौ सहेत्युभयोर्व-
चनमध्वर्युर्यजमानयोः । तस्मादध्वर्युफलमाशासितव्यमत्रेति ॥ २९ ॥

सर्वाशिपामृत्विक्प्रयोऽधाना यजमानसच-वानुवाद एवमवच्छिष्यते ॥ २७ ॥

(इति-करणमन्त्रप्रकाशकस्य याजमानत्वविधकरणम् ॥ १३ ॥)

रत्नमत्पादि फल कर्मप्रयोग एवोपरुज्यते तद्यजमानेनापि तथेप्यत एवेति नाऽऽ-
त्मनेपत्नेन विरुध्यते ॥ २८ ॥

‘ व्यपदेशोऽदितरेषाम् ’ इत्यत्र अक्षणगतमुदाहरणमिह तु प्रस्ताववशेन मन्त्रगतम् ।
तद्धि क्लेशेन कल्प्यमानं क्वाचिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् ।
कल्पनाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तेरविशिष्ट इति न किञ्चित्तौरवम् । अथ कस्मान्नोभावेन
प्रयुज्जाने । यद्वेकेनापि प्रयुज्यमानं शक्नोत्येवोभयगामि फल प्रकाशयितु तदा सिद्धेऽर्थे
न किञ्चिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमन्तीत्यवयुर्नियम ॥ २९ ॥

(इति-करणमन्त्रेषु कर्मोपयो गेप्रक इयमानफलस्य ऋत्विगामित्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१५] द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोर्बहिर्धर्मा वेदिधर्माश्च । तेषु संदेहः । किमङ्गप्रधानार्था उत प्रधानार्था इति । प्रकरणात्प्रधानार्था इति प्राप्त उच्यते । नैवं, द्रव्यसंस्कारोऽङ्गप्रधानार्थो यथा व्याख्यातमेवोत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियत इति ॥ ३० ॥

[१६] निर्देशात्तु विकृतापूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे पशुप्रीयोमीयो यो दीक्षितो यदग्रीयोमीयं पशुपालभते, इति । तत्र श्रूयते । बहिर्धा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन यूपमनक्ति, इति । तत्र संशयः । किं तयोराज्यबहिर्धोराज्यबहिर्धर्माः प्राकृताः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या इति । कुतः । वाक्यं हि बहिर्धात्रस्याऽऽज्यमात्रस्य च घर्माणां विधायकम् । तादिहापि वाक्यं चोदकेन प्राप्तम् । न चैतद्बहिर्राज्यं निष्प्रयोजनम् । तस्मादत्र धर्माः क्रियेरन्निति । एवं प्राप्ते द्रूमः । निर्देशाद्विकृतावपूर्वस्यानधिकारः । निर्दिष्टा एते धर्माः प्रकृतौ । यत्र प्रधानस्योपकुर्वन्ति प्राकृतकार्ययोराज्यबहिर्धोः । ये च प्रधानस्योपकारिणो धर्मास्त इहातिदिश्यन्ते । प्रधानं हि चोदकोऽपेक्षते, न धर्मान् । प्रधानस्य हि चोदकेन सामान्यं, न धर्माणाम् । अपि च । नान्यार्थ

गतः समाख्याविरोधाविरोधविषयः । सर्वश्च श्रुत्यादिविशेषाविरोधविचारः प्रकृताविव विकृतिष्वपि द्रष्टव्यः । यत्तु धर्माणां सामानविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं ताद्विकृतिषु कथमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमतत् । सर्वयं तु पूर्वपक्षेऽप्येतत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बहिर्धादि-संस्कारः सर्वकर्मणां तस्माद्विकृतावपि तथैव स्यादिति ॥ ३० ॥

(इति—द्रव्यसंस्काराणामङ्गप्रधानार्थताधिकरणम् ॥ १९ ॥)

यैत्रयमङ्गोपदेश एवानुपङ्गरूपेण साधारणः स्यात्, यदि च शास्त्राप्यतिदिश्येरन्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिवद्विकृतिष्वपि कल्प्यमानः सर्वोर्धत्वेनावधार्यते कार्यप्राप्तिपुरःसरस्तु

१ सामान्यं—सादृश्यमित्यर्थः । २ नान्यार्थे ज्ञाते, इति पा० । ३ (अ० ३ पा० ७ अ० १ सू० १) इत्यत्रेति शेषः । ४ एवं तावद्यथागम्यं सूत्रं प्राप्तिस्तथा न्यायव्याप्याधुनोत्तटाधिकरणपूर्व-पक्षपरतयाऽपि नोच्यते—शक्यमित्यादिना । ५ 'ये च प्रधानस्य' इत्यादि । ६ यतो व्यावष्टे-यद्यमित्यादिना ।

इति ज्ञातेन संनिहितेनाप्येकवाक्यता भवति, अन्यसंबन्धोपपत्तौ सत्याम् । यथा भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति । किमङ्गः पुनर्विम-
कृष्टेन, निर्जातं खल्वङ्गत्वं प्रधानापेक्षार्या भवति । केवलमिहातिदेशः
क्रियते । पदार्थापेक्षायामङ्गत्वमपि साधयितव्यं स्यात् । धर्माश्चापेक्ष्य
माणाः साधारणा भवेयुः । तथोहो नावकल्पेत । लिङ्गविशेषदर्शनाच्च
व्यवतिष्ठेरन् धर्माः । तत्र दर्शनं नोपपद्येत । वपया प्रातः सवने चरन्ति,
पुरोडाशेन माध्यंदिने, इति । तथा, न पिता वर्धने, न माता, न नाभिः,
प्राणो हि स इति । तस्माच्चद्द्वारा प्रकृतौ कृताः, तद्द्वारैव विकृतौ,
नान्प्रद्वारा । न च यूपावटस्तरणं प्रकृतावस्ति यूपाञ्जनं वा । तस्मान्न
तत्र प्राकृता धर्मा भवेयुरपूर्वत्वात् ॥ ३१ ॥

[१७] विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे । ३२ ॥ सि०

[दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ
पवित्रे करोति । तथा, अरत्निमात्रे विधृती करोति, इति । तत्र संशयः ।
किं वेदिस्तरणार्थाद्दर्हिपो विधृती पवित्रे, उतान्यत इति । किं तावत्प्रा-

धर्मातिदेश ईष्टः । तत्र यागगतेन व्यापारेण गृहीतेनाऽऽत्मसिद्धचर्यं नियमादृष्टद्वारभूताणि
दृष्टान्दृष्टानि च प्रयोजनानि गृह्यन्ते । तानि च निर्जातपरिमाणान्येव प्राप्नुव-
न्ति । तैश्चाऽऽत्मसिद्धचर्यं पदार्था प्राप्यमाणाः स्वात्मानियता एव प्राप्यन्ते ।
न च यूपावटास्तरणं नाम बर्हिषः कार्यं प्रकृतौ विज्ञातं, येन बर्हि-
स्तद्धर्मा वा गृह्येरन् । यैस्तु वेदिस्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषा यूपावटस्तरणमन्तरेण
किञ्चिन्नोपपद्यत इति न तदर्थं प्राप्यन्ते । तस्मादिहापूर्वस्यानधिकार इति । प्रधानं
हि चोदकोऽपेक्षत इत्यादिना, अपिना साधारण्यं शास्त्रातिदेशो नेत्येतन्निराकरोति ।
शास्त्रापेक्षार्या हि सर्वमभिनव प्रकृतिवत्पुनः कल्पयितव्यं स्यात् । दूरस्थसंबन्धादि-
क्लेशश्च स्थित एव । शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याच्च, पशुधर्माणा मध्येऽर्मापोमसंस्का-
रार्थः पशु रूडाशो देवतान्तरे न प्राप्नोति । तस्योहम्य च दर्शनं विरुध्येत । तस्मादुप-
कारातिदेश इति ॥ ३१ ॥

(इति—प्राकृतधर्माणां विकृतावपूर्वपदार्थानङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

१ इष्ट इति—सप्तमाद्ये प्रकृतिवृत्तिसाधारण्यनिरासेन, दशमाद्ये च कार्यप्राप्तिपुर-स्तरमतिदे-
शोऽभिद्रेत इत्यर्थः । २ प्रधानं हील्यनेन शास्त्रातिदेशः, अपि चैत्यनेनोपदेशस्य प्रकृतिविकृतिसाधा-
रण्यं च निरस्यत इत्येव भाष्यमवधत्तौ व्याख्यास्यति—प्रधानं ह्येत्यादिना । ३ शास्त्रातिदेश इत्या-
रभ्य रिधत् एवेत्यन्तो ग्रन्थो काशीमुद्रितपुस्तकेऽनुपलभ्यमानोऽपि व्याख्यानाद्यवलम्बनेन स्यापितः ।

सम् । वेदिस्तरणार्थाद्गर्हिणः कार्ये । किं कारणम् । तद्धि प्रकृतं, धर्मा-
 श्राविशेषात्सर्वगर्हिणामर्थेन । तस्मात्तत इति प्राप्ते । द्रुमः । अन्यतः ।
 क्रियेत । कुतः । विरोधात् । कथं निरोधः । श्रूयते हि, त्रिधातु
 पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति, इति । तत्रेनाऽऽस्तीर्यते, कथं तद्विधुनिप
 वित्रं क्रियेत । न हि संभवत्येकं स्तरणाय विधृतिपवित्राय च । तदेत-
 दुपदिप्रवचनमनेकगुणत्वं चोभे अप्यसंभविनी प्रतिज्ञाते म्याताम् ।
 तस्मान्न ततः क्रियेतेति । यदि न ततः, कुतस्तर्हि । अव्यक्त पूर्वजा-
 तीयकः शेषे । अस्ति तत्र परिभोजनीयं नाम गर्हिः, ततः कर्त्त-
 व्यम् ॥ ३२ ॥

[१८] अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदुवादि,
 धाना आश्विनपात्रे, पयस्या भैत्रावरुणपात्रे, इति । तत्र संशयः ।
 किमन्यत एषां क्रियेत, उत प्रकृतेभ्य इति । किं प्रादम् । पूर्व-
 न्यायेनान्यत इति । तत्रोच्यते । तत एकदेशस्यापनयः । कुतः । विद्य-
 मानसंयोगात् । विद्यते हि तत्र पुरोडाशो धानाः पयस्या च । न-
 योग एव न्याय्यो नान्यसंयोग इति । पुरोडाशादीनादेव संस्कृतं,
 नैन्द्रवायवादीनाम् । कुतः । पुरोडाशादिषु द्वितीयादर्शनान् । न-
 शैकदेशापनयेनोपकारो, नैन्द्रवायवादिसंबन्धेन । एवं द्रुमदुर्गा-
 भविष्यति । तस्मात्प्रकृतस्योपदेशेन तत्क्रियेत । न चाश्रावितेन्द्र-

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थत्वेतत्साधयति । यथाद्युमस्य सर्वार्थत्वेत्तत्साधयति ।
 वेति सकलस्य स्तरणविधानादशकयोऽन्यविनियोग इति सामान्यदृष्टेः ।
 पूर्वविधिरन्यो द्रष्टव्यः । धातुरिति स्तरणचयोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

(इति—प्रकृतावपि एवमादेरसर्वार्थानाभिरुपगन् ॥ १०)

आशङ्क्योऽनेकगुणभावश्च । अन्येन शक्येन होमोऽप्यथ प्रति-
पाद्यते ॥ ३३ ॥

[१९] विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ३४ ॥ पू०

इदमामनन्ति । यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु वर्तव्या इति ।
अत्र संशयः । किमङ्गप्रधानार्थमुपांशुत्वमुत प्रधानार्थमिति । किं प्राप्तम् ।
विकृतौ सर्वार्थः शेषः स्यात् । अविशेषादङ्गानां प्रधानानां च प्रकृति-
वत् । यथा प्रकृतौ वेदिधर्मा आज्यधर्माश्चाङ्गप्रधानार्थाः, एवमत्रापि ॥ ३४ ॥

मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

प्रधानार्थो वा एव विकृतिषु स्यात् । एवमिदं सर्वार्थमुच्येत,
प्रकरणं वाधित्वा वाक्येनाङ्गप्रधानार्थमिति । तदेवेदानीं वाक्यं विशे-
पितं काम्या इष्टय इति । काम्याश्च प्रधानयागाः, अङ्गयागाः प्रधा-
नार्थाः । तस्मादङ्गमचोदितम् । यत्कामेन फलवच्चोद्यते, तदेवानयो-
पांशुत्वेति कर्तव्यतयाऽनुबध्यते । तस्मात्प्रधानार्थमुपांशुत्वम् ॥ ३५ ॥

[२०] संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥ सि०

इत्येने श्रूयते, दृष्टिनवनीतमाज्यमिति । तत्र संदेहः । किं नवनीतं
प्रधानस्योपाङ्गानामिति । किं प्राप्तम् । प्रधानस्य । तस्य हि प्रकरण-

द्वितीयानिर्देशानुसंहार कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तस्मादत्र प्रकृतोपादानम् ॥ ३३ ॥

(इति—प्रकृतपुरोडाशादीनां निधानार्थताधिकरणम् ॥ १८ ॥)

यत्र यत्र स्थितमुपांशुत्वं काम्यानामिष्टीनामुपकर्तुं शक्नोति तत्र तत्र वर्तव्यम् ॥ ३४ ॥
केचिदाहुरस्य प्रत्यसत्त्वेन प्रथमतरं प्राग्ब्रह्मोदकमाह्राण्यङ्गानि न तावत्प्राम्नुवन्तीत्य-
चोदितत्वम् । न त्वेनत्समवति । सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतरं प्रवृत्तेः । तस्मादथमर्थः ।
प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राग्ब्रह्मोदकस्य प्रथमतरं प्रवृत्तेः । इह तु वाक्यमेव विशेषनिष्ठं,
काम्या इति वचनात् । न ह्यङ्गानि कामसंपन्नानि तस्मात् तेषामेव वर्धश्चोदित
इति ॥ ३५ ॥

(इति—उपांशुत्वस्य काम्येष्विष्टप्रधानमात्रार्थत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

मिति वचनमामाण्यान्नवनीतेन प्रधानं निर्वर्तयितव्यमिति । एवं प्राप्ते
द्रूमः । असंभव एतस्मिन्स्तदङ्गानां—श्येनाङ्गानां स्यात् । कथमसंभवः ।
सोमद्रव्यकृत्वात्प्रधानस्य । ननु वचनान्नवनीतं भविष्यति । न श्येने
नवनीतं भवतीत्येष वाक्यार्थः । कस्तर्हि । श्येने नवनीतमाज्यं भव-
तीति नवनीताज्यसंबन्धो विधीयते, श्येनाज्यसंबन्धोऽनूद्यते । न च
साक्षाच्छ्येनस्याऽऽज्यसंबन्धोऽस्ति, श्येनाङ्गानां तु विद्यते । यस्यास्ति
तस्यानूद्य नवनीतं विधीयते संनिधानविशेषात् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

एवं चेद्दृश्यते, श्येनाङ्गानां नवनीतमिति, आधानेऽपि पवमाने-
ष्टिषु स्यात् । ता अपि हि श्येनस्योपकुर्वन्ति, तत्संस्कृतेऽग्नौ श्येनो
निर्वर्तत इति ॥ ३७ ॥

नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

न श्येनस्य प्रकरणे पवमानेष्टयोऽग्न्याधानं वा श्रूयते । किमतो
यद्येवम् । आधानस्य च श्येनस्य च न कश्चिदस्ति संबन्धः, अग्नीना-
माधानमज्ञयश्च श्येनस्य । तस्मान्न पवमानहविःषु नवनीतम् । नैत-
च्छ्येनाङ्गत्वे निमित्तं, यदाधानमग्नीनामुपकरोति । यदि प्रकरणादी-
नामग्न्यतममस्ति, तन्निमित्तं भवेत् । तस्मान्न श्येनाग्न्याधानयोः संब-
न्धोऽस्तीति ॥ ३८ ॥

[२१] तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिश्यते, किं सुत्याकालानामङ्गानां नवनीतमुत सर्वे-

‘ हतिनवनीतमाज्यम् ’ इति प्रकरणे विशिष्टविधानात्सोमो माधिष्यत इति मन्यते ।
यतस्त्वनेकार्थविध्यसंभवादाज्यमनूद्य विशेषमात्रं विधीयते । न च प्रधानस्याऽऽज्यप्राप्तिः ।
तस्मात् ‘ आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ’ इत्येव सिद्धम् ॥ ३६ ॥

अवश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम् । ततश्च पवमानहविराज्यमपि श्येनो-
पकरोति हतिनवनीतं स्यात् ॥ ३७ ॥

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः । किं तर्हि । अधिकारात्प्रकृतस्योपकारिणः, प्राक्-
रणिकं चोदकेन संनिहितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ॥ ३८ ॥

(इति— हतिनवनीताज्यस्य श्येनप्रयोगान्तर्वर्त्याज्यकार्यार्थताधिकरणम् ॥२०॥)

पामिति । सुत्याकालानां स्यात् । लिङ्गदर्शनात् । इदं श्रूयते । सह
पशुनालभते, इति । तत्र पुनर्वचनम्, अग्नीषोमीयस्य स्थानेऽग्नीषो-
मीयः पुरोडाशः, अनुबन्ध्यायाः स्थाने मैत्रावरुणी पयस्य, इति द्वे
स्थाने शून्ये दर्शयति । तेनावगम्यते इयेनस्य वचनं सुत्याकालानाम-
ङ्गानां विशेषं विदधातीति ॥ ३९ ॥

सर्वेषां वाऽविशेषात् ॥ ४० ॥ सि०

सर्वेषामेव चाङ्गानां नवनीत स्यात् । वृत्तः । अविशेषात् । असाति
विशेषे सर्वेषामप्यङ्गानामिति ॥ ४० ॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

यदुक्तं लिङ्गं, तत्परिहरणीयम् । नास्ति तावत्प्रमाणं यच्छेद्येनस्य
वचनं तत्सुत्याकालानामङ्गानामिति । किंतु दर्शनम् । तदप्रमाणमूलन्वा-
न्मिध्यादर्शनं मृगतृष्णावत् । कथं तु मध्ये पशुनामालम्भ इति ।
न्यायात् । को न्यायः । प्रमानुग्रहः । एवं वचनवर्जितः क्रमोऽनुगृहीतो

सान्निधिविशेषात्सामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्त साधयति ।
पशुसाहित्यं ह्येतदीयो धर्मं सुत्याकाले दृष्टोऽग्नीषोमीयानुबन्ध्यास्थानयोरन्वेनानुग्रह-
वचनत् । तस्मादयमप्येतद्धर्मत्वात्सुत्याकाल इति ॥ ३९ ॥

तदुक्तं ' सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ' इति ॥ ४० ॥

न्यायगम्ये लिङ्गमीदृश साधक भवति । आगमगम्यत्ववयम् । न च सहाऽऽलम्भ-
रूपतद्धर्मत्वात्सुत्याकालता । किं तर्हि । अन्यत एव न्यायात् । न चासौ दृष्टिनवनीते
समवति । तं न्याय दर्शयति । एव वचनवर्जितो यः क्रमः—सान्निध्यात्पशुमेय-
धृत्यर्थः । सोऽनुग्रहीत्यत इति । सवनीयकाले ष्णालम्भमानेषु न वक्ष्यतिपशोः । कैलम्-

१ (अ० २ पा० ७ अ० १ सू० १) : २ बाल्मतिक्रम्येतेति—प्रधानकालमित्यर्थः । अय-
माशयः । ज्योतिष्टोमे, मित्रकालानुष्ठेयानां प्रयाणामग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां पशूनां ज्योतिष्टोम-
विहारभूते श्येतागोऽतिदिशानां साहित्यं श्रूयते ' सह पशुनालभते ' इति । तत्र साहित्यं कस्मिन्देशे
इत्यपधायां यथैव पुत्राने प्रधानभूतधर्मयागप्रस्तावति, प्रयाणां पशुयागानां समकति । सवनीयस्यैव
तु पुत्राकालान्तेन तत्रैव सन्त्यते । एवं सवनीयस्थान एव पूर्वोत्तरयोरनुष्ठाने द्वयोः स्वग्नीषोमीयानुब-
न्धयो स्वस्थानातिक्रममात्रेण पुनश्चकाले तद्धर्मोऽप्यर्थः भवति । इतरथा, अनुबन्ध्यास्थाने—अवभृ-
थान्ते, अग्नीषोमीययोरनुष्ठाने, सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अग्नीषोमीयस्य तु स्वस्थानाति-
क्रम सवनीयस्थानातिक्रमः । एवमग्नीषोमीयस्थाने—भोवरमभ्येऽह्नि, सवनीयानुबन्धयोरनुष्ठाने,
एवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रं, अनुबन्ध्यायास्तु एव नूदातिक्रमः प्रसज्येत । अतथ प्रधानप्रया-
णसिस्थानातिक्रमस्यापि सवनीयस्थात् एव प्रयाणमनुष्ठानमिति न्यायः एव सिध्यति ।

भवति । तस्मात्सर्वेषामङ्गानां नवनीतामिति ॥ ४१ ॥

[२२] मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥ सि०

शाक्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समापनन्ति संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्दृग्गयां याति, स तत्र यान्मुग्गान्दन्ति, तेषां तरसाः पुरोडाशाः सवनीया भवन्ति, इति । तत्र संदेहः । किं सवनीयानामन्येषां च संभवतां पुरोडाशानां स्थाने तरसा च सवनीयानामेवेति । किं मांसम् । सर्वपुरोडाशानां मांसमयता स्यात् । न शक्यते पुरोडाशानां च मांसमयता विधातुं सवनीयशब्देन च पुरोडाशान्विशेषयितुम् । भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्सर्वपुरोडाशानां मांसमयतेति प्राप्ते । उच्यते । मांसं तु सवनीयानां स्यात् । तरसाः सवनीया भवन्तीति तरससवनीयसंबन्धो विधीयते, तरसाः पुरोडाशा भवन्ति, इत्यर्थं त्वनूद्यते । कुत एतत् । सर्वपुरोडाशेषु सवनीयशब्दोऽनुवादो न घटते, पुरोडाशशब्दस्तु सवनीयेष्ववकल्पते । तस्मात्पुरोडाशशब्दोऽनुवाद इति । तस्मात्सवनीयानां यानादीनां स्थाने मांसं चोदनाविशेषादिति ॥ ४२ ॥

भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्पश्यासि, सवनीयेषु पुरोडाशब्दोऽनुवादो भविष्यतीति । यानादिषु पुरोडाशशब्दो न वर्तते । भक्तिश्चान्याय्या मुख्ये संभवति । ॥ ४३ ॥

तिक्रम्येत । न च द्विगुणोऽन्वा भवति । इतरथा द्वयमपि स्यात् । तस्मादुपपन्नं दर्शनम् ॥ ४१ ॥

(इति—सर्वेषामेव श्येनीयाज्यकार्याणां दृष्टिनवनीताधिकरणम् ॥ २१ ॥)

पुरोडाशशब्दस्य यानादिष्वसमर्थत्वात्सर्वपुरोडाशविषयत्वं सत्यपि सवनीयत्वे विशेष्युपशयत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमादपाठान्पुरोडाशशब्दं लिङ्गसमवायाद्गौणं कृत्वा यानादीनामपि ग्रहणमिति ॥ ४२ ॥

अत्यन्तभिलत्वाद्द्रव्यान्तरेषूपचारो न युक्तो यदि वा सवनीयशब्दस्याप्यवयुत्यानुवादेन भवतिविति ॥ ४३ ॥

१ सर्वेषां सवनीयानामन्येषां च स्थाने तरसा इति पा० । २ लिङ्गमवाय — अन्वयवम् । यानां वरम्म परिव्राप पुरोडाश, पयस्येति पय सवनीयानि द्विविधि । तेषु पुरोडाशशक्यत्वात्तन्वाद्यर्गाणीकृत्तानिमित्तेन पुरोडाशशब्दो गौण इत्यर्थः ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्गत्वाद्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे घानादिष्वयं पुरोडाशशब्दो भाक्तः संनिहितेषु प्रयुक्तः । इहापि भाक्त एव प्रयोक्ष्यते । अत्रापि हि सवनीयशब्देन ते संनिहिताः । प्रकृतौ लिङ्गसमवायाच्छब्दप्रवृत्तिर्विकृतावपि तथैव । यथा, छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्तीति । यथा, उक्थ्यो वैरूपसामा, एकविंशः षोडशी वैराजसामा, इति प्रकृतिलिङ्गेन साम-शब्देन वैरूपपृष्ठो वैराजपृष्ठ इति गम्यते । एवमिहापि सवनीयानां मांसमयतेति ॥ ४४ ॥

इति श्रीशवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्या-
ष्टमधरणः ॥ संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

‘पुरोडाशानलंकुरु’ इति प्रकृतौ घानादिषु लक्षणा दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्या-सवनीयेषु प्रवृत्तिः । साहिस्याच्च शक्यते तेन लक्षयितुं नेतरेण । न ह्यसवनीयस्य पुरोडाशस्य घानादिभिः सह संबन्धोऽस्ति । तस्माद्धानादीनां स्थाने तरसा इति सिद्धम् ।

इति कथितमलाबलप्रवेकै-
रवगतसर्वविरोधबाधमार्गैः ।
श्रुतिकूनदृढनिश्चयैः प्रमाणैः
स्थित इह कर्मसु शेषशेषिमावः ॥

(इति—सवनीयहविषा मांसमयत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

इति श्रीभट्टनृमारिलविरचिते मीमांसामाष्यव्याख्याने तन्त्रवार्तिके
तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

संपूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ।
समाप्तं च तन्त्रवार्तिकम् ।

====

अङ्गत्वनिरुक्तिविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
परार्थत्वाक्षेपः	१२४१-१२४३
परार्थत्वनिर्वचनम्	१२४६-१२४७
वृत्तिकारकत्वाक्षेपः	१२४७
वृत्तिकारकत्वनिर्वचनम्	१२४८-१२४९
विहितत्वाक्षेपः	१२४९
विहितत्वनिर्वचनम्	१२४९-१२५१
आङ्गत्वनिरूपणम्	१२५१-१२५२
स्वामिमताङ्गत्वपरिष्कारः	१२५२
आङ्गत्वस्य तृतीयाध्यायार्थत्वाभावे विनिगमक्रम	१२५३
परामिमतः प्राचीनोक्तङ्गत्वलक्षणपरिष्कारः, तत्रोक्तं च	१२५३
परामिमताङ्गत्वलक्षणं तन्निराकरणं च	१२५३-१२५४
क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वाक्षेपः	१२५४
तन्त्ररत्ने पार्थसारथिमिश्रोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणम्	१२५४-१२५५
तन्त्ररत्नोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणद्रूपणम्	१२५५
शास्त्रदीपिकोक्तक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणं तद्रूपणं च	} १२५५
खण्डदेवामिमतक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणम्	
खण्डदेवामिमतक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणे यथाश्रुते दोषामिधानम् ।	१२५५-१२५७
स्वामिमतक्रत्वर्थपुरपार्थलक्षणं स्वोक्तलक्षणे	} १२५७-१२६१
परापादितद्रूपणनिरासश्च	
क्रत्वर्थपुरपार्थयोः प्रायेकमवाप्तरमेष्टः	१२६१-१२६२
संनिपत्योपकारकलक्षणम्	} १२६२
परामिमतसंनिपत्योपकारकलक्षणानिगमः	
आरादुपकारकलक्षणम्	
अङ्गत्वे च धृत्यादीनि षट् प्रमाणानि	१२६२
श्रुतिस्वरूपाक्षेपः	१२६२-१२६३
नव्योक्तश्रुतिलक्षणम्	१२६३
नव्योक्तश्रुतिलक्षणे स्वोक्ताननदाशयविवरणं नरसमर्थनं च	१२६३-१२६७

विषयाः	पृष्ठसंख्या ।
नव्योक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११६७-११६८
म्वाभिप्रेतश्रुतिलक्षणम्	११६८-११७०
परामितोऽह्मत्वप्रमाणा-तर्भुनश्रुतिविभाग, तदुपलक्षणं च	११७०
विनियोकत्रीलक्षणम्	११७०
प्राचीनोक्तश्रुतिलक्षणदूषणम्	११७०-११७१
प्राचीनोक्तलिङ्गलक्षणम्	११७१
नव्योक्तलिङ्गलक्षणं लक्ष्ये तदुपलक्षणसमन्वयश्च	११७१-११७३
लिङ्गविभाग	११७४-११७५
प्राचीनाभिमतवाक्यलक्षणम्	११७५
नव्याभिमतवाक्यलक्षणं तत्समन्वयश्च	११७५-११७६
औदुम्बराधिकरणसिद्धान्तर्लक्ष्यं तन्वमाधानं च	११७६-११७८
वाक्यलक्षणस्योदाहरणविशेषेऽन्यासिद्धा, तरसमाधिश्च	११७८-११८०
प्राचीनोक्तवाक्यलक्षणस्य परामितपरिष्कार, तत्खण्डनं च	} ११८०
वाक्यलक्षणस्य लक्ष्यनिर्देश	
मन्त्रवाक्यलक्षणम्	} ११८०-११८१
मन्त्रवाक्यब्राह्मणवाक्ययोर्बलाबलविवेक	
प्रकरणलक्षणाक्षेप	११८१-११८२
म्वाभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८२-११८३
नव्याभिमतप्रकरणलक्षणम्	११८३-११८४
प्राचीनाभिमतप्रकरणलक्षणं, तद्दूषणं च	११८४-११८५
प्रकरणस्याङ्गत्वप्रामाण्यप्रकार	११८५
प्राचीनोक्तस्थानलक्षणं तद्विपर्ययश्च	११८५-११८६
नव्योक्तस्थानलक्षणम्	११८६
परामितस्थानलक्षणं तद्दूषणं च	११८७
स्थानविभाग, तत्तदुदाहरणं च	११८७
स्थानानावा-तरभेदानां बलाबलविवेक	११८७-११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणम्	} ११८८
प्राचीनोक्तसमाख्यालक्षणनिर्णय	
योगिन्त्वाक्षेप, तन्निर्वचनं च	
म्वाभिप्रेतसमाख्यालक्षणम्	११८८-११८९
समाख्याविभाग, तदुदाहरणं च	११८९

विषयाः

समाख्याया अङ्गत्वप्रामाण्यप्रकारः
 श्रुत्यादिप्रमाणपाङ्क्त्योपसंहारः
 स्वकृतप्रमाणस्य सफलत्वोपन्यासः
 स्वकृतप्रमाणैः अधिकारिकथनम्

११९०

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।
श्रीमन्मुरारिमिश्रविरचिता ।

अङ्गत्वनिरुक्तिः ।

नमामि तुलनां स्वीयकुलजाद्यधिदेवताम् ।

सर्वाभीष्टफलप्राप्त्यै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥

मुरारिसंसेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलप्रोक्तमतानुसारी ।

मुरारिरङ्गत्वनिरुक्तिमेतां करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम् ॥

तत्राङ्गत्वं न तावज्जातिः, तस्मात्प्रकामावात् । क्रियात्वादिजात्या सांकर्याच्च । जारया-
दिसाधारणाङ्गत्वस्य जातिस्वायोगाच्च । 'ब्रह्मिहिर्यमेत' इत्यादौ ब्रह्मिहपदवाच्यजात्यादेरेव
द्रव्यपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अङ्गत्वस्य सन्निरूपकत्वेन जाति-
स्वायोगाच्च । सकलाङ्गसाधारणानुगताकारप्रतीतेरभावादेव नाखण्डोपाधित्वम् । अतः
'शेषः परार्थत्वात्' इति सूत्रेण परार्थत्वमेवाङ्गत्वं जैमिनिराह । न च सूत्रे शेषत्वाप-
रपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पञ्चम्या हेतुत्वोच्चेहेतौश्च साध्याभिन्नत्वात्कथमङ्गत्वस्य
परार्थत्वरूपत्वमिति वाच्यम् । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात् । अत एव शेषपद-
वाच्यत्वानुमाने, इतरमेदसाध्यकानुमान इव पक्षतावच्छेदकमेतदेव । अस्मन्मते साध्यव-
दन्यावृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याद्यटितव्याभिन्नानर्थवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छे-
दकहेत्वोरैवयेऽपि सिद्धसाधनसम्भवात् । प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्या-
भावस्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याभिन्नानस्यानुमितिहेतुत्वेन तदभावाच्च ।
वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याभिन्नानस्यानुमितिहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वो-
रैवये न सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाळे तुल्य-
वित्तिवद्यतया साध्ये पक्षतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमानेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यताकासाध्यवत्तानिर्णयामावात् । अत एव श्रुतिवादेरपि श्रुतिव्यादिलक्षणत्व-
मुक्तं तार्किकैरित्यन्यदेतत् । शेषपदशक्यतावच्छेदकमप्येतदेव । अन्यानिरुक्तेः । अत
एव शेषत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यम् ।

अप किं नाम परार्थत्वम् । न तावत्परोपकारकत्वम् । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तद्-
ङ्गमिति विशिष्य निर्वच्यम् । तथा च कृप्यादौ यागाद्यङ्गत्वप्रसङ्गः । नापि विहितत्वव-
टितं तत् । पञ्चभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः ।
अथान्यान्युपकारकत्ववटितं तत् । प्रयाजादीनां पुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि पुरोडाशाद्यन्यव-
शुपकारकत्वान्नोक्ताङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । उत्तानां पश्यङ्गत्वानापत्तेः । अथान्याप्रयु-
क्तत्ववटितं तत् । प्रयाजादीनां पञ्चपुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वान्नान्यापत्तिः ।

१ स्वस्वामीदेवि पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० २) ।

पुरोडाशाद्यन्यप्रयुक्तत्वाच्च न पुरोडाशाद्यङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । प्रकृतिप्रयुक्ताङ्गानां
 विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः । ननु यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारकं यत्तत्तदङ्गम् । यद-
 न्यमात्रप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वे सति यदन्यप्रयुक्तत्वम् लाघवात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव
 निवेशोऽप्रयोज्यकालदेशाद्यङ्गेष्वन्यासिः । अतो विशिष्टाभावसंपत्त्यै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं
 विशेष्यम् । एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वेऽपि विकृत्यप्रयुक्तत्वाभावा-
 द्विशेषणामावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वेन यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वम् । अतो नावशाप्तिरिति
 चेन्न । पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वानापत्तेः । 'पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति'
 इत्यत्र हि 'कपालेपु पुरोडाशं श्रवयति' इत्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य
 तुपोपवापाङ्गत्वेन विधानात्पुरोडाशकपालस्य न तुपोपवापप्रयुक्तत्वमित्युक्तं चतुर्थे । अतस्तु-
 पोपवापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात्पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । यदि तु
 यदन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकयदुपकारकतावच्छेदकरूपवद्यत्तत्तदङ्गमित्यनवच्छेदकत्वघटितं
 तत् । तथा च प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वोपपत्तिः । तथा हि । प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युप-
 कारकत्वं न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकसमिच्चादिना । समिच्चादेरनुगतत्वेन प्रत्येकाति-
 देशकरूपेण गौरवापत्तेः । अपि तु दर्शपूर्णमाससंबन्ध्यङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगमय्य दर्शपूर्ण-
 मामसंबन्ध्यङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशात्परनया निरुक्त रूपेणोपकारकत्वम् । प्रकृति-
 प्रयुक्तत्वं तु तच्चद्वैक्यैस्तत्तद्रूपेणैवावगतमिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वम् ।
 अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसंबन्ध्यङ्गत्वरूपविकृत्युपकारकतावच्छेदक-
 र्मवत्त्वात् प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । न वा पुरोडाशकपालस्य तुपोपवापाङ्गत्वा-
 नापत्तिः । कपालत्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुपोपवा-
 पोपकारकतावच्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वानवच्छेदकपुरोडाशीयत्वरूपतुपोपवापोपकार-
 कतावच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभाव्येत । तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानापत्तिः ।
 भेदनरूपनिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकविजातीयहोमत्वस्यैव दर्शपूर्णमासोपकारकतावच्छेदक-
 त्वात् । न च प्रकृतोऽन्यप्रयुक्तत्वम्, अन्यनिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिविषयत्वम् । तत्र
 चोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं न त्वनुपादेयैपक्षकसाधारणम्, तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते,

१ एवं यदन्यप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशे विकृत्यन्यप्रकृतिप्रयुक्तत्वानामङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः ।
 अतो यदप्रयुक्तत्वरूपं विशेषणमिति च बोध्यम् । २ (अ० ४ पा० १ अ० ११ सू० २६) इत्य-
 त्रेति दोषः । ३ अनुपादेयपक्षकसाधारणमुद्देश्यत्वं च, कृतिसमवायापठितसंबन्धेन प्रकृतभावनाम्बित्तत्वे
 सति प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविषयत्वरूपं ज्ञेयम् । देशः कालो निमित्तं च फलं सस्कार्यमेव च । मीमांसानिपुणा-
 प्राहुरनुपादेयपक्षकम् ॥ इत्यभियुक्तप्रसिद्ध्या देशादीनामनुपादेयत्वं विवक्षितम् । चतुस्तदेकत्वस्य
 चोपादेयत्वेनाभिमतस्य विधिप्रयुक्त्यविषयत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय कृतिसमवायापठितसंबन्धेनेत्याद्यं
 विशेषणम् । यागादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतविधियौधितानुष्ठानविषयत्वरूपं प्रकृतविधिप्रयुक्त्यविष-
 यत्वमिति च बोध्यम् ।

उक्तविधौद्देश्यत्वाभावाच्चिरुक्तप्रयुक्ततावच्छेदकत्वं विजातीयहोमत्वेऽक्षतामिति वाच्यम् ।
 तथाऽपीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनैव होमोपकारकत्वाद्दृष्टो होमाहत्त्वाना-
 पत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनेन्द्रियोपकारकत्वात्तदहत्त्वानापत्तेश्च । किञ्च
 विजातीयस्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारकत्वावच्छेदकदर्शपू-
 र्णमासादीनां पापक्षयाहत्त्वानापत्तिः । न हि स्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्रैजात्पातीरिक्तं पापक्ष-
 योपकारकतावच्छेदकं वैजात्यमस्ति, तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्रयोगेण नित्यस्य प्रसङ्गसि-
 द्धचानापत्तेः । अपि च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वावच्छेदकाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारकत्वा-
 दाज्यभागयोगृहमेधीयाहत्त्वानापत्तिः नाहि विकृत्यन्तरेऽतिदेशप्रापिताहानां प्रकृतिसंभ-
 वत्वेन विकृत्युपकारकत्ववदिहाऽऽज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससंबन्धवत्त्वेन गृहमेधीयोपकारकत्वम् ।
 येनान्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकदर्शपूर्णमाससंबन्धवत्त्वरूपगृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकरूप-
 वत्त्वादाज्यभागयोगृहमेधीयाहत्त्वं भवेत् । 'आज्यभागो यनति' इति गृहमेधीयप्रकरणस्य प्र-
 त्यक्षवचनेनाऽऽज्यभागत्वेनैवाऽऽज्यभागविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससंबन्धवत्त्वमपि
 विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकतावच्छेदक-
 त्वे नाऽऽज्यभागयोस्तदहत्त्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताहानां विकृत्यहत्त्वानापत्तिरपि
 पूर्वोक्ता तदवस्थैव । तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारकतावच्छेदकदर्शपूर्ण-
 माससंबन्धवत्त्वादेरपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् । नापि परोद्देश्यव्यकृतिवि-
 पर्यत्वं परार्थत्वम् । कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः । अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि ।
 कर्तारि लक्षणसत्त्वेऽपि प्रयानादावव्याप्तेः । अथं समवायसाध्यत्वकालिकान्यतमसंबन्धेन
 तादृशकृतिसत्त्वम् । प्रयानादौ साध्यत्वसंबन्धेन तादृशकृतिसत्त्वसत्त्वात्तद्व्याप्ति-
 रिति चेत् । जाल्यादिरूपाद्देऽन्यतमसंबन्धेनाप्युक्तकृतेरभावाद्दव्याप्तेः । येन केनापि
 संबन्धेनोक्तकृतिसंभन्धितयोक्तौ निमित्तादावतिव्याप्तिरिति दुर्बलं परार्थत्वमिति चेत् ।
 अत्र सूत्रः । निरूपकरवसंबन्धेन यन्निष्ठाद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं
 तदहत्त्वम् । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्श-
 पूर्णमासयोस्तस्तयोस्तदहत्त्वम् । एवं 'समिधो यनति' इत्यादिवाक्येषूपस्थितदर्श-
 पूर्णमासयोरोद्देश्यत्वेनान्वयाद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयानादीनाम-
 तस्तेषां तदहत्त्वम् । एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां करणत्वेन, कर्तृत्व, कर्तृत्वेन कालादेरपि
 करणत्वेनान्वयात् नवाप्यव्याप्तेः । अत्र यत्तत्त्वादेरनुगमात्स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशि-
 ष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाहत्त्वमित्येवंरात्योद्देश्यतावच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो
 योध्यः । न त्वहत्त्ववच्छेदकभेदेन, तस्य लक्षणोऽप्यवशात् । अत एव स्वर्गाहत्त्वकलसा-

धारणमेकमङ्गत्वलक्षणं न त्वाग्नेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेद इति ध्येयम् । प्रका-
रतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवान्निरूपकत्वसंबन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन
विहितत्वमित्येवं सत्त्वविषया तन्निवेशः । तत्प्रयोजनं तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसंबन्धेन,
अन्तत एवज्ञानविषयत्वादिसत्त्वन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृति-
कारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणम् । अत्र शुद्धकृतिकारकत्व—उद्देश्यतावि-
शिष्टकृतिकारकत्व—निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च
सत्त्वादतिव्याप्तिरतो विशिष्टमुपात्तम् । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यतानुपादाने तु निरूपकत्वसंब-
न्धेन स्वनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानम् ।
कृतीति स्वरूपकथनम् । तन्निवेशे प्रयोजनाभावात् । 'न च स्वर्गोद्देश्यको यागः' इत्यादिप्रती-
त्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्त्वात्कारकत्वस्य च तज्जनक-
द्रव्यादावपि सत्त्वात्त्रातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अस्मन्मने कार-
कत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन घात्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालि-
कविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसंबन्धेन । इतरथा कालिकसंबन्धेन प्रयाजादिकरणकृत्यु-
द्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयत्वीयस्व-
रूपसंबन्धेन । इत्थं चोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यत्वानुपादानेऽपि न क्षतिः । प्रयाजादिकरणक-
कृतिप्रयोज्यताया विषयत्वीयस्वरूपसंबन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वामावात् । निमित्तादावतिव्या-
प्तिवारणाय संबन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः । निमित्तस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकारक-
त्वाददोषः । अत एव निमित्तत्वार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तिवमुक्तं तत्र तत्र । कृप्या-
दावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेऽपि सत्त्वात्तस्य स्वाङ्ग-
त्वापत्तिरिति वाच्यम् । कर्मकारकमिन्नकारकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् । एतदर्थमेव
सूत्रे भिन्नार्थकं परपदम् । न च सूत्रे 'देवदत्तोऽयं परोपकारकः' इत्यादिवदौत्सर्गिकस्वप्-
तियोगिकत्वलामादङ्गभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः कथं कर्मकारकमेदरूपस्याङ्गभेदस्य ततः
प्रतीतिरिति वाच्यम् । समानसवित्तस्येद्यतयाऽङ्गभेदस्य तस्मादुपस्थितिसंभवात् । न
हि स्वभिन्नस्वर्गोद्देश्यकृतिकारकत्वरूप लक्षणं सम्भवति । स्वत्वाननुगमेनाङ्गभेदेन
लक्षणभेदप्रसङ्गादत उक्तभेद एव परपदतात्पर्यम् । ननु क्रियानन्यफलशालित्वरूपक-
र्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्कर्मत्वस्याखण्डोपाधिर्नरूपत्वेऽपि च सामा-
न्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रथानादिकरणकृतिकर्मदर्शपूर्णमासादाव-
ध्यभावेन स्वर्गोद्देश्यकृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्तावधेन स्वर्ग-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षण-

१ गौरवादिति—निरूपकत्वस्य प्रकारतया प्रवेशे प्रकारतावच्छेदकसंबन्धस्यापि प्रवेशनीयत्वा-
त् । गौरवम् । संबन्धविषया प्रवेशे तु संबन्धस्य संबन्धांतरानपेक्षेणात्रात्रमिति बोध्यम् ।

भेदस्योक्तत्वादिति चेत् । ' सर्वस्यो ज्योतिष्टोम ' इत्यादिवाक्योपात्तफलाना पश्चा-
दीना स्वर्गाङ्गत्वापत्ते । स्वर्गत्वावच्छिन्नमित्येव सति, उच्यते कृतिकारकत्वस्य पश्चाद्दी-
सत्त्वात् । न च ' सर्वस्यो ज्योतिष्टोम ' इति वाक्ये प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमनाविषयत्व
स्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्पश्चान् । स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारकत्वस्याभावोक्त-
दोष इति वाच्यम् । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽपि ' ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
त्वामो यजेत ' इति वाक्ये तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तत्रावच्छिन्नोद्देश्यताकृतिकारक-
त्वस्य पश्चाद्दी सत्त्वात् । वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात् । अत एव पश्चर्मनुष्ठीय-
मानप्रयोगात्स्वर्गात्प्युत्पत्तिर्योगिसिद्ध्याविशेषणोक्ता सगच्छने । अतश्चाखण्डोपाधिरू-
पकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यताकृतिकर्मत्वावच्छिन्नमतिर्योगितायमेव प्रवृत्तमेव लक्षणमङ्गी-
कार्यम् । वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यतावत्त्वसम्बन्धेन स्वर्ग-
त्ववद्विजन्तत्वं प्रकृतलक्षणे निवेदयम् । स्वर्गपश्चाद्देश्य तेन सम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वात्ताति-
त्यासि । न चैतमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाङ्गत्वात्तापत्ति । ' श्रीहिमिर्भजेन ' इत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकृतिकर्मत्वपूर्णमासाद्यनुकूलतावेव दर्शपूर्णमासयोर्द्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपक कृतिनिरूपितोद्देश्यत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वस्य दर्शपूर्णमा-
सादौ सत्त्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकत्वावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितो-
द्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववद्विजन्तत्वस्य विवक्षितत्वात् । दर्शपूर्णमासवत्त्वकृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमित्यादिप्रतीत्या हि दर्शपूर्णमासकरणककृतित्वे स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यता-
निरूपकत्वावच्छेदकत्व सिध्यतीति तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्व स्वर्ग-
स्यो, यागे ताद्विजन्तमिति लक्षणमन्वय । न ह्येव स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपक-
त्वावच्छेदकत्वमिदं किं कारणकृतित्वेऽस्ति, येन तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्व यागे समान्येत । श्रीद्विकरणकृतौ स्वर्गोद्देश्यत्वमिति प्रतीतिरभावात् । वृत्तानिषामरमन्वयस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः । सूत्रमपीदं प्रवृत्तमेव
वाक्योपमिति तावत् । नन्वेव सोमोदेरपि स्वर्गाङ्गत्वस्य स्यात् । नर्षानमते मत्सर्व-
लक्षणानङ्गीकारेण यागस्यैव सोमस्यापि स्वर्गोद्देश्यककृतिकारकत्वात् । न च कारकत्व
वद्व्यभागातीत्या क्रियावितर्कत्वाद्यनमान्वितत्वम् । तत्र क्रियावितत्व कारणान्त
रुपाटिनसम्बन्धेन प्रवृत्तलक्षणे निवेदयम् । तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकर-
णकत्वसम्बन्धेनैव भावनाव्यादुत्तमसम्बन्धेन क्रियावितर्कत्वाद्यनमान्वितत्वाभावात्
सोमे लक्षणानिरसक इति वाच्यम् । तथात्वे यागकरणत्वदेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यक

त्वादिरूपकर्मकारकघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयेनासंभवात्ते । अथोक्त'तिव्याप्तिवार-
णाय प्रकृतकृतिकरणाद्यघटितसंबन्धेन क्रियान्वितत्व प्रकृतलक्षणे निवेश्यम् । 'समिधो
यजति ' इत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभा-
वघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयादव्याप्तिरतः प्रकृतेति । 'दर्शपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो
यजेत ' इतिवाक्यघटकारुपातोपात्तकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेऽपि 'समिधो
यजति ' इतिवाक्यघटकारुपातोपात्तसमिदाद्यनुसूलकृतौ तयोस्वरूपकारविशिष्टयोर्भा-
वमेवेति नाव्याप्तिः । 'सोमेन यजेत ' इत्यादौ यागकरणत्वम्योद्देश्यम्वर्गादिघटित
संबन्धेन भावनान्वयेऽपि प्रकृतकृतिकरणयागाद्यघटितसंबन्धेनैव क्रियान्वयान्नोक्तदोषः ।
सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसंबन्धेनैव भावनान्वयान्नातिप्रसङ्ग इति चेत् ।
'दध्ना जुहोति ' इत्यादावग्निहोत्रकरणकृतावेवाग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च स्व-
निरूपकोद्देश्यकृत्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसंबन्धेनैव षड्विंशत्यन्वयाद्ब्रह्मो होमाङ्ग-
त्वानापत्तेः । कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेश्च । न च प्रकृतवाक्यघटकारुपात्प्रतिपाद्यत्वं कृतौ
प्रकृतत्वम् । 'दर्शपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्ये तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपप्रकृ-
तत्वसंभवेऽपि दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलवाक्यसाधारणप्रकृतत्व निरुक्तेः । यदि तु
स्वर्गोद्देश्यत्वादिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नायं दोष इति विमान्यते । तथाऽपि द-
ध्यादावव्याप्तिरतद्वस्यैव । अतः सोमादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्बार इति चेत् । सत्यम् ।
सोमादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वमिष्टमेव । न हि तत्स्वीकारे किञ्चिद्वाचकमस्ति । न
चेवं तुल्ययुक्त्या 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभेत् ' इत्यत्र यागस्यैव पश्चादे-
रपि ज्योतिष्टोमङ्गत्वप्रसक्तौ तद्वदेव ज्योतिष्टोमविहृतावतिदेशापत्तिः । अग्नीषोमी-
यष्टमभावेनातिदेशस्येष्टत्वात्, अग्नीषोमीयामावक्त्या विकृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः ।
अग्नीषोमीयम्वानापक्षयागान्तरसत्त्वे तु तस्याग्नीषोमीयविहृतित्वादेवातिदेशः । सोमादेः
समप्राधान्यं तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयम् । उद्देश्यत्वमत्रेऽस्ति तत्वरूप-
पम् । न त्वनुपादेयपञ्चसाधारणम् । तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ चात्वर्थादेर्निमित्ताङ्ग-
त्वस्य दुर्बारत्वात् । अत एव यत्रानुपादेयपञ्चसाधारणोद्देश्यताया निवेशो, यथा परो-
द्देश्यकृतित्वव्याप्त्यस्वरूपप्रयोजनत्वे । तत्र निमित्तप्रयोज्यत्व नैमित्तिकस्येष्टमेव । अत
एव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटकौद्देश्यताबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादे-
स्तु तद्व्यष्टकरणत्वादिभिवक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्त्वव्यवहारः । छिन्नादीनां तु बलाबला-
धिकरणन्यायेनैतद्व्यन्तरबोधकद्वितीयातृतीयादिरूपाश्रुतिरूपकत्वेन सः । एतेन द्विती-
यायाः प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचित्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निर-

स्तम् । अङ्गत्वेऽप्युद्देश्यताया निविष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । इतरथा तृतीयादेरपि समुदिताङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्तेः । दृष्टं चैतदेकदेशभाजनकत्वेऽपि तत्प्रमाणनकत्वव्यवहारः । यथा परमते द्वितीयायाः फलाभाजप्रमाणजनकत्वेऽपि तद्व्यतिक्तकर्मत्वप्रमाणनकत्वव्यवहार इति ।

ननु किं नाम कृतिकारकत्वम् । न तावत्कृतिहेतुत्वम् । घात्वर्थादिरूपकरणकारकेऽप्याप्तेः । न हि कृतिसाध्ये यागादी कृतिहेतुत्वं सम्भवति । पूर्ववृत्तत्वाभावात् । दध्यादिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तत्वसत्त्वेऽपि रासमादिवदन्यथासिद्धत्वेनान्यथासिद्धत्वांशमावाह्य । अत एव भावनाकरणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपं पारिभाषिकमिति सांप्रदायिकाः । निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्त्वेनातिव्याप्यत्वेऽपि । नापि कृत्यान्वयत्वम् । घात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसेवनेन भावनान्वयवर्णकोरण लक्षणोपपत्तावपि तदितरकारकणां विभक्त्यर्थे करणत्वादावेगान्नयेन तेष्वप्याप्तेः । करणत्वादीनामपि कृत्यान्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेः । न हि सोमो यागाङ्गमितिपरसोमकरणत्वं यागाङ्गमिति कश्चित्प्रत्येति । गुणफलसंबन्धविधावेव परे गुणकरणत्वं फलाङ्गमित्युक्तं सांप्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव फलाङ्गत्वम्, इतरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । भवन्मते दद्याद्देहोमार्थत्वात्तत्करणत्वस्य चेन्द्रियार्थत्वात् ' एकस्यै तुभयस्य संयोगपृथक्त्वम् ' इति सूत्र एकस्यैवोभयार्थत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गाच्च । न च ' दध्ना जुहोति ' इत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैव होमोद्देशेन विधानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे दधिकरणत्वस्यैन्द्रियकामभावय इव स्वनिरूपकाश्रयसापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपपत्त्येतेरेतद्भाव्याद्विराकाद् प्रतिपत्त्यनापत्तेः । इन्द्रियकामभावये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकौ भवहोमरूपाश्रयसंभवाद्विराकाद्दक्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किं च दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोषकारकत्वेऽपि दृष्टविधया तदननकत्वाद्धोमसिद्धत्वात् मनिदतद्रव्यांशोपापत्तेः । एतद्विधेरपूर्वविधिसंवापत्तिश्चेति ध्येयम् । नापि कृत्यान्वितान्वितत्वम् । घात्वर्थस्य करणत्वसंबन्धेन कृत्यान्वितत्वात्तत्राप्याप्तेः । यदि तु यागकरणिका भावनेत्यादिमतीतेः प्रकारतया करणत्वादागाहिस्वात्तृतीयान्तनामपदसामानाधिकरण्याच्च घातुलक्षितकरणत्वस्यैव भावनान्वयः । घात्वर्थस्य तु करणत्वे एवान्वयात्त्रोत्पात्वाप्तिरिति विभाष्यने । तथाऽपि लिङ्गसंख्याभिन्नसुबर्धमाश्रयैव भावनान्वयनिर्णयेन ' विज्ञे जुहोति ' इत्यादौ सप्तम्यर्थनिमित्तत्वादेरपि तदन्वयात्तद्वन्विते निमित्तादावतिव्याप्तिः

१ नैयायिकमते, इत्यर्थः । २ (अ. ४ पा. ३ सू. ५) । ३ नियन्तेति—निपातोपसर्ग-
प्रातिपदिकान्तिरिक्तस्यदध्नास्यो यः सुपुपात्तलिङ्गसंख्यास्यतिरिक्तोऽर्थः, एतद्व्यतिरिक्तस्य
विशेषं प्रति लिङ्गानन्वयिमात्रनावाचिपदमन्योपयोगिपतिविधौ दक्षत्वसंबन्धेन यागत्वम्, इत्येवं प्रकाशितं
निषामचन्द्रप्रति श्रीमोक्षरत्नस्यदशरथस्यमुद्रम्येति शेषः ।

न षोडशप्रकारे द्विरात्रत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वाद्वात्तरकालिकनियमविधिलापकानुरोधेनास्य
विषेदताहमात्रविषयतया संकोषरूपबाधकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । द्विरात्रस्वरूप आ-
र्धकथे प्रपञ्चे दीक्षणीयायाहनियमन्यायेनावान्तरापूर्वसाधनत्वलक्षणाया द्विरात्रन्यैका-
धान्तरापूर्वमावेनासंप्रवेऽप्युत्तरपदसहकृतापूर्वाद्यभिचाररूपतात्पर्यमहाकानुरोधेनोत्तराह-
जन्यविजातीयापूर्वद्वारकपरमार्पवसाधनत्वावच्छिन्नस्यैव लक्षणयोद्देश्यत्वाद्द्विरात्रत्वस्ये-
द्विद्वयतावच्छेदकत्वेऽप्यनुपपद्यमावात् । आवश्यकी चेयमानर्पक्यमित्याऽपूर्व-
साधनत्वावच्छिन्नलक्षणा, द्विरात्रसंबन्धुत्तराहोद्देशेन षोडशप्रहणविधिमभ्युपगच्छ-
तां प्राचामपि । परं तु द्विरात्रसंबन्धुत्तराहरूपवाक्यार्थसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्व-
लक्षणा, अस्म-मते तु द्विरात्रमात्रसंबन्धेनोक्तपरमापूर्वसाधनत्वलक्षणेति विशेषः । किं च
त्वन्मत उच्यतेऽहन्निति सप्तम्या अधिकरणत्ववाचिन्याः स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नक-
र्मणि लक्षणा । अस्मन्मते तु संबन्धमामान्यवाचिन्याः षष्ठ्याः स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
लक्षणेऽपि बोध्यम् । न चैवमपि ऋतुर्था, संप्रदानत्वशक्तत्वेन देवतात्वस्य विभक्त्यर्था-
त्वायोगात् 'यद्गन्धे च प्रजापतये च सायं जुहोति' इत्यादी देवताया होमाङ्गात्प्राणापत्ति-
रिति वाच्यम् । त्वज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहोत्तररूपसंप्रदानत्वस्य ऋतुर्थार्थ-
त्वेन तद्व्यवहृत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यापि तदर्थत्वानपायात् । यदि च
विप्राय गां ददातीत्यादौ संप्रदानाभूतविप्रादौ देवतात्वव्यहाराभावेन तत्र प्रतिग्रहोत्तर-
त्वाभावोऽप्यधिको निवेश्यते, अग्नीषोमयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वानुरोधेन वाऽतद्व्योपा-
धिह्यमेव देवतात्वमुच्यते तदाऽस्तु कृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वमेव कृतिकारक-
त्वम् । देवतात्वस्याप्यन्यतमान्तर्गतत्वात्तदोपः । निमित्तत्वादीनां तु तदन्तर्गतत्वात्त-
न्निमित्ताद्भवतिव्याप्तिः । एवं च पूर्वोक्तकर्मकारकभेदस्य लक्षणेऽनिवेशोऽपि न क्षतिः ।
कर्मत्वस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमान्तर्गतत्वेन तदन्विते स्वर्गाद्वावतिव्याप्यमावात् । एवंविधान-
न्यतपत्वबोधनार्थमेव सूत्रस्य परपदमिति ध्येयम् । विहितत्वं च न प्रवर्तनारूपविधिजन्य-
त्वम् प्रवर्तनाज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन प्रवृत्तावेव तदभावे तत्कार-
केषु सुतरां तस्याभावात् । अत एव न प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वमपि । नापि सासात्परम्परासा-
धारणाधिप्रयोज्यत्वम् । ज्ञात्याद्विरुपाङ्गेऽस्याप्तेः । तस्य निश्चयत्वेन विधिप्रयोज्यत्वा-
भावात् । अनित्यानामपि सोमादीनां सिद्धरूपत्वेन विधिप्रयोज्यत्वाभावाच्च । अतो
विध्यन्वयित्वं विहितत्वम् । तद्य स्थानिष्टप्रकारतानिख्यपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वसंबन्धेन विधिपिशीष्टत्वम् । अग्नौ चैदं यागादौ प्रवर्तनानिष्टप्रकारतानिख्यपितार्थभावन-
निष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वं वरपात्तादौ, तदवच्छेदकत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नन्विदं घात-

छसितकरणत्वादेर्भावनायां प्रकारतेति मते संभवति । करणत्वादिससर्गेण धात्वर्थस्यैव
 भावनायां प्रकारतेति मते त्वर्थभावनानिष्ठाविशेष्यतावच्छेदकत्वस्यैव यागादौ सत्त्वात्स्विनि-
 ष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वाभावात्त-
 विहितत्वस्य तत्र संभव इति चेन्न । स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्व—तदवच्छे-
 दकत्वान्यतरसंबन्धेन विधिविशिष्टत्वस्य विधासितत्वात् । न चैतस्य सुबर्धकरणत्वादि-
 साधारणत्वादङ्गत्वलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तेषु निरुक्तविहितत्वसत्त्वेऽपि
 निरुक्तकृतिङ्कारकत्वाभावेन नोक्तदोषात् । यद्यपि धात्वर्थस्यैव करणत्वादिससर्गेण
 भावनायामन्वय इति मते यागादावपि नोक्तकृतिङ्कारकत्वं संभवति । तथा-
 ऽपि वर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वकृत्यन्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वान्यतरत्व-
 स्वमेव तन्मते कृतिङ्कारकत्वम् । धात्वर्थे, उक्तसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वसत्त्वात्सो-
 मादिङ्कारके चोक्तान्यतमान्वितत्वमस्त्वात्तदोषः । सुबर्धे निरूपकत्वादिमन्वये-
 न कृत्यानिर्गतत्वसत्त्वादितिव्याप्तिवारणाय कर्तृत्वाद्यन्यतमसंबन्धनिवेशः । अत एव
 ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ' इत्यादावाश्रयत्वादिसंबन्धेन होमस्य कृत्यान्वितत्वेऽपि
 नेन्द्रियाङ्गत्वप्रसङ्गः । वस्तुतः पूर्वोक्तरीत्या घाह्छसितकरणत्वादेरेव प्रकारतया
 भावनान्वयाद्युभूते कृत्यान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वं कृतिङ्कारकत्वं, स्वनिष्ठप्रकारता-
 निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन विधिविशिष्टत्व विहितत्वमित्येव
 प्प्रायः । विहितत्वं चेदं निर्विषयकभावनायाः प्रयोज्यतासंबन्धेन प्रवर्तनान्वयायोग्य-
 त्वात्प्रथमतः कृतौ सकलकारकान्वयः । ततः सकलकारकविशिष्टायां भावनायां प्रयो-
 ज्यत्वसंबन्धेन प्रवर्तनान्वय इत्येकविशिष्टेऽपरविशिष्टमितिरीत्या शाब्दबोधमभिप्रेत्यो-
 क्तम् । अत एव तद्व्यतिरेके सप्तमे ' पक्षसंघेषु ' इति सूत्रे विष्णुतावर्थवादात्तिदेशेऽपि
 विश्वनिदादौ नाऽऽर्थवादिष्वलवरूपनेति प्रतिपादयित्वा मुक्तम्, विधिर्हि स्वशपरिपूर्णा-
 मनुष्ठानयोग्यां भावना प्राप्य पश्चात्स्वरूपं प्रवर्तयितुं प्रवर्तमानोऽपेक्षावशात्प्रशान्त्यज्ञान-
 मुत्तेनार्थवादान्दग्रकल्पन स्थिताननिर्देशेन सनिघापयति । विधेयभावना तु ततः प्रागेव
 र्थाशा-गृह्णाति । तस्यां वेद्यायामुपदेशेनातिदेशेन वाऽर्थवादस्यामनिघानात्तदुपासत्तमनि-
 हितफलमावात्स्वमेव गृह्णातीति न स्वर्गन्यायबाध इति । यदा तु योग्यताज्ञानं
 विनाऽप्यभोग्यतानिश्चयाभावात्प्रेण शाब्दबोधायऽऽनुभाविक्त्वादेकद्वयमिति रीत्या
 युगपदेव भावनाविशेषणानामन्वयः । एतानामिघानादिरूपप्रत्ययानुसरेण वा प्रथमं
 प्र्वर्तनादीनामेव तत्रान्वयस्तत्र इतरकारकान्वयः । अस्त्युत्पत्तार्थमन्वयात् कारकान्वया-
 त्पूर्वमात्रं विशेषावाहृत्वावृत्तपितरत्वेन प्रवर्तनाया विमपष्टमितिकर्तृत्वतायाहृत्सानुस्थाना-

आर्थवादातिदेश इति न विश्वमित्यार्थवादिक्कल्लपनापत्तिरित्युच्येत । तदा पूर्वोक्त-
 निर्वचनानुप्रपत्तेर्लघुवाच्य प्रवर्तनारूपविधिविषयत्वमेव विहितत्वम् । अस्ति च विशिष्ट-
 भावनाया प्रवर्तनाविषयत्वात्ताद्विशेषणेष्वपि प्रवर्तनाविषयत्वमिति बोध्यम् । अथैवमपि
 ' नानृतं वदेत् ' इत्यादिनिषेधेषु प्रकृतलक्षणाव्याप्तिः । तथा हि । निवर्तनारूपे प्रवृ-
 त्त्यमावरूपे वा निषेधे नोक्तलक्षणं संभवति, कृत्तिकारकत्वामावात् । निवर्तना हि
 स्वप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबन्धेनाऽऽख्यातात्प्राप्तत्वाविवेचनेति । एवं प्रवृत्त्यभावोऽपि
 प्रतियोगित्वसंबन्धेनेति न तयोक्तविधं कृत्तिकारकत्वम् । एवं स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपि-
 तविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रवर्तनाविशिष्टत्वरूपं प्रवर्तनाविषयत्व-
 रूपं वा विहितत्वं तयोर्न संभवति । निषेधेषु निवर्तनाया एवोक्तसंबन्धेनार्थभावनायामेवाव-
 र्थात् । यदि तुक्तसंबन्धेन प्रवर्तनानिवर्तनान्यतरविशिष्टत्वं तदन्यतरविषयत्वमेव वा विहितं
 स्वमित्युच्येत, ततो ' न कलञ्जं मस्येत् ' इत्यादौ मसणादीनां कलञ्जनाद्यङ्गत्वापत्तिः
 निवर्तनारूपे निषेधे तस्याप्यमावाच्य । न हि स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छे-
 दकतावच्छेदकत्वं स्वविषयत्वं वा स्वस्मित्त्वं संभवति । न च निषेधानामलक्ष्यत्वम् । तथात्वे
 कर्त्रधिकरणादौ तेषां कर्त्वर्यत्वादिनिरूपणानापत्तेरिति चेत् । सत्यम् । तेष्वङ्गत्वस्य-
 बहारास्य गौणत्वात् । अत्र एव ' नानृतं वदेत् ' इत्यादौ निषेधे यदि निवर्तना तर्हि
 तस्या कर्त्तुवैगुण्यमनकक्रियाविषयनिवर्तनात्वं कर्त्वर्यत्वम् । निवर्तनात्वाविशेष्यतादन्तवद्-
 नादिज्ञानादौ गतिरव्याप्तिः । यदि प्रवृत्त्यमावरुतदा तस्मिन्नुक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वम् ।
 न च ' नानिरात्रे षोडशितं गृह्णाति ' इत्यादिविद्युत्तरनिषेधे निषेध्यस्य कर्त्तुवैगु-
 ण्यजनकत्वादव्याप्तिः । कर्त्तुवैगुण्यकर्त्तुसाद्रुण्याद्यन्यतरजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च
 प्रवृत्त्यमावरुतनिषेधपक्षे प्रयत्नक्रियामावादावतिरव्याप्तिः । उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वे सति वै-
 दिकनिवर्तनाविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवं ' न कलञ्जं मस्येत् ' इत्यादौ पुरुष-
 निष्ठप्रत्ययवाचनकक्रियाविषयत्वम्, उक्तक्रियाप्रतियोगिकत्वं वा पुरुषार्थत्वम् ।
 अत्र एव गौणमुक्त्यन्तारण्येनाङ्गत्वं तृतीयादध्यायार्थं इति न कर्त्रधिकरणादानव्यापत्त-
 यानिरिति ध्येयम् । एवं ' कलं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्रोक्तं कलस्य पुरुषार्थत्वं याक्त्मेव ।
 एवमेव च यागादेर्भावनया प्रति, प्रातिपदिकार्थस्य च कारकं प्रति, लिङ्गसंख्यादेर्ध-
 णातिपदिकार्थं प्रति, करणत्वादेश्य भावनया प्रति, तां प्रत्येद च शब्दभावनादेश्यत्वव्य-
 त्सारो गौणो विशेषणत्वनात्रविषयता द्रष्टव्यः । उक्तविधाङ्गत्वोक्तस्यैव चाङ्गत्ववदधी-
 न्योद्देश्यतासात्त्विकरूपमाङ्गित्वमर्थसिद्धम् । अतः सूत्रकृता न पृथगुपन्यस्तम् । न वा तृती-
 याध्यायार्थः । नत्र चाङ्गत्ववदधीभूतकारकत्वनिविष्टकर्तृत्वाद्यन्यतमनिरूपितत्वमङ्गित्वम् ।

यद्युप्राप्रियते तत्तदङ्गमित्याहुः । तदपि च यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तारि शूद्रादावपि यागाद्यङ्गत्वापत्तेर्विहितत्वनिवेशेऽपि च तस्यापि स्वरूपतस्तत्कर्तृजन्यमिति विहितत्वाद्दु-
 क्षत्रोपतादवस्थात् । यदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेन यद्विहितं तत्तदङ्गमित्युक्तौ च दध्या-
 दिषु वस्तुतो होमाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वेऽपि तत्त्वेन विहितत्वात्त्वादाव्याप्येतिरूपेणितम् ।
 विप्रियोज्यप्रमाविषययदुद्देश्यकव्यापारकर्तृत्वं यत्र तत्र तदङ्गत्वमित्युक्तौ तु न कोऽपि
 दोषः । प्रतीयते हि दध्यादीनां करणत्वादिना विधानेऽपि यागाद्युद्देश्यकव्यापारकर्तृ-
 त्वम् । परं त्वस्मदुक्तलक्षणपेक्षया गुरुत्वात्तदुपेक्षेति ध्येयम् । इदं च परार्थत्वपङ्क्तत्वस्व-
 रूपम् । अङ्गस्य लक्षणम् । तच्चाङ्गं द्विविधं, ऋत्वर्थं पुरपार्थं चेति । आद्यं प्रयानादि ।
 द्वितीयं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादि । अथ किं नाम ऋत्वर्थत्वं पुरपार्थत्वं वा । न
 हि ऋत्तुपकारकत्वं ऋत्वर्थत्वम् । पुरपोषकारकत्वं पुरपार्थत्वमिति युक्तम् । पुरुषार्थ-
 गोत्रोहनादेरपि प्रणयनद्वारा ऋत्तुपकारकत्वेन ऋत्वर्थत्वापत्तेः । प्रयानादेरपि प्रधानद्वारा
 पुरपोषकारकत्वेन पुरपार्थत्वापत्तेश्च । उक्तलक्षणयोरेव ऋत्वन्त्यानुपकारकत्वादिघट-
 नाया तुभ्यर्थदध्यादावव्याप्तेः । नानाविधोपकारकसाधारण्यपत्तेश्च । उपकारकत्वस्यै-
 कध्यामावेन तद्व्यतिरिक्तलक्षणधोगाच्च । नापि ऋत्तुद्देशेन विधीयमानत्वं ऋत्वर्थत्वम् ।
 पुरुषोद्देशेन विधीयमानत्वं पुरपार्थत्वम् । ऋत्वर्थेऽवघातादौ ऋत्तुद्देशेन विधीयमानत्वा-
 मावाः ऋत्वर्थलक्षणाव्याप्तेः । न ह्यवघातात् ऋत्तुद्देशेन विधानं प्रमाणवत् । विशिष्टो-
 द्देशेन विधाने विशेषणोद्देशेनापि विशेषावश्यत्वेऽपूर्वार्थत्वविशिष्टस्योद्देश्यत्वादास्त्वपूर्वो-
 द्देशेनानवघातादोर्विधानम् । न तु व्यापारघटनं ऋत्तुद्देशेनापि । मानाभावात् । पुरपोद्देशेन
 विधीयमानदीक्षणीयादौ पुरपार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेश्च । ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गा-
 द्युद्देशेनैव विधीयमानत्वात्पुरपार्थत्वलक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरपीति चेत् ।

अत्र तत्ररत्ने पार्थसारथि । स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानं पुरुषार्थं । तदुपका-
 रार्थं ऋत्वर्थं इति तयोर्लक्षणे आह । तत्र स्वयंप्रार्थितसाध्याधीनानुष्ठानत्वं स्वयंप्रार्थि-
 तसाध्येच्छाजं यत्प्रवृत्तिजन्यत्वम् । अस्ति चेदं ज्योतिष्टोमादौ । फलेच्छाया उपार्थे-
 च्छा प्रति कारणत्वेन स्वयंप्रार्थितस्वर्गेच्छाजं ज्योतिष्टोमादीच्छाजन्यप्रवृत्तिजन्यत्वस्य
 तत्र सत्त्वात् । स्वयंप्रार्थितं च शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानानन्धेच्छाविषयत्वम् ।
 यागद्वयो हि न शास्त्राधीनेऽसाधनताज्ञानानन्धेच्छाविषया । तद्वि लोकावगते-
 ष्टसाधनताज्ञानानन्धेच्छाविषयत्वाद्वा भवेत्, इष्टसाधनताज्ञानानधीनेच्छाविषयत्वाद्वा
 भवेत् । न चोभयमपि यागादां सप्रवृत्तिः । तत्र लोकादिष्टसाधनत्वानवगते
 रिष्टसाधनताज्ञानं विना सुखत्वादिप्रकारकज्ञानादेव सुखादाविव यागत्वप्रकार-
 कज्ञानेऽपीच्छाया अनुत्पत्तेश्च । अतो न यागादौ स्वयंप्रार्थितत्वम् । स्वर्गादिरेषु
 स्वयं च दनभनिनाद्यधिकरणीभूतैश्वर्यविशेषरूपत्वे तस्य लोकात् एवेष्टसाधनत्वावगते, सुख-

विशेषरूपत्वे तु स्वर्गवादिप्रकारकज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेश्चोक्तविधं स्वयंप्रापितत्वम् । पश्चादिरूपे फल इष्टसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयत्वाभावादव्याप्तिरतः शास्त्राधीनेति । पश्चादौ तु लौकिकेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छोत्पत्तेर्न दोषः । इच्छात्वेनेच्छानुपादाने तु शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानान्जन्ययागत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वाद्यागादेः स्वयंप्रापितत्वापत्तिः । अतस्तदुपादानम् । इत्थं च शास्त्राधीनेष्टसाधनताज्ञानान्जन्येच्छाविषयसाधयेच्छान्जन्यप्रवृत्तिर्नन्यत्वं निरुक्तेष्टसाधनताज्ञानान्जन्येच्छान्जन्यप्रवृत्तिर्नन्यत्वं वा पार्थसारथिमते पुरुषार्थत्वलक्षणं पर्यवसन्नम् । तदुपकारार्थत्वं च तदुपकारप्रयोजनत्वम् । तेन प्रधानाङ्गाङ्गामिकमणादेः प्रधानोपकारजनकत्वेऽपि नाव्याप्तिः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपि काम्यकाले, उपनयनाद्याश्रितपद्यमनर्पादी काम्यजातौ च दक्षिणादिरूपायामव्याप्तिः । तयोरननुष्ठेयत्वात् । ऋत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोदाहृतगोदोहनादावतिव्याप्तिः । त्रिंशोऽऽधानाप्ययनयोरुभयमिन्नत्वेन तन्नरत्नोक्तेस्तत्र ऋत्वर्थत्वलक्षणातिव्याप्तिः । एतेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्व ऋत्वर्थत्वं, तद्विन्नत्वं पुरुषार्थत्वमिति शास्त्रज्ञीपिकोक्तमपि परास्तम् । आधानाध्ययनयोः पुरुषार्थत्वलक्षणातिव्याप्तेः । सिद्धपदार्थस्य सोपादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वाभावात्तत्र लक्षणद्वये ननेणातिव्याप्यव्याप्यापत्तेश्च । तस्यापि व्यापाराविष्टस्येतिर्तव्यतात्वमिति षट् विमात्यते तदा दध उभयार्थत्वात्तत्र तद्विन्नत्वाभावात्पुरुषार्थत्वलक्षणस्याव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

केचित्तु स्वयंप्रापितपुरुष्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं पुरुषार्थत्वम् । स्वयंप्रापितमिन्नपुरुष्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशालित्वं ऋत्वर्थत्वम् । अत्र स्वयंप्रापितत्वं पूर्ववत् । उद्देश्यताविधेयते च स्वरूपसंमन्वरूपे, न तु साध्यत्वानुष्ठेयत्वान्तिके । एतेन कलादावनुष्ठेयत्वाभावेऽपि नान्यापि । न वा पुरुषार्थत्वम्यनुज्ञाविविधुटोषामनौद्देशेन तत्तत्त्रिंशोविधानेऽप्यव्याप्तिः । आधानाध्ययनयोस्तु स्वयंप्रापितमिन्नपुरुष्युद्देश्यतानौद्देशेन विधानात्तत्त्वर्थत्वस्वीकारेऽपि न दोषः । ' ऋत्वं च पुरुषार्थत्वात् ' इत्यत्र तु फले पुरुषार्थत्वव्यवहारोऽङ्गत्वव्यवहारवद्भावात् इत्याहुः ।

तदपि यथाश्रुतं न साधीयः । ' अगम्य ' इति मन्त्रस्य छिद्रकल्पितश्रुत्या स्वयंप्रापितस्वर्गोद्देशेन विधानात्तत्र पुरुषार्थत्वलक्षणस्यातिव्याप्तेः । अत एव स्वयंप्रापितमिन्नपुरुष्युद्देश्यतानिरूपितविधेयतात्वत्वाभावात्ऋत्वर्थत्वलक्षणस्याप्यव्याप्तेश्च ।

किं च ' हीयति वृष्टिकामय निघनं कुर्यात् ' इत्यादौ नृष्ट्याद्युद्देशेन स्वसाधनसौमरीयनिघनाधारत्वमन्वेन विधीयमानेषु हीपादिषु लक्षणस्यातिव्याप्यव्याप्ती । न हि

१ भावदीपिकायां चतुर्थोऽध्याये ऋत्वर्थत्वमनुवदति—वेचिरिति । २ (अ० २ पा० १ अ० २ सू० ५) । ३ एतन्नोक्त्यातिव्याप्यव्याप्ती इति । पुरुषार्थत्वमन्यव्याप्तिरिति । अतर्थात्त्वलक्षणस्याप्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

तेषां पुन्यार्थत्वमिष्टम् । शाखापेदेन सौभरीयनिधनाधारतया विहितानां हीपादीनामनियमेन वृष्ट्याद्यसौभरीयनिधनाधारत्वप्राप्तौ ' हीप इति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' ' ऊर्मि-
 र्द्वन्नाद्यकामाय ' ' ऊ इति स्वर्गकामाय ' इत्यादिवाक्यैस्तत्तत्फलार्थसौभरीयनिधने
 हीपादीनां नियममात्रकणात् । अत एवोक्तसंबन्धेन वृष्ट्याद्यद्देशेन हीपादेरपि वस्तुत-
 स्तत्फलार्थसौभरीयनिधने, आधारतया हीपादिनियम एव तत्तद्विविन्यात्पर्यम् । न
 चैवमपि वृष्टिप्रसङ्गपेदेन वृष्ट्यादिसाधनसौभरलक्षणया तदीयनिधनाधारत्वसंबन्धेन
 हीपादिविधिरस्तु । तथा चोद्देश्यसौभरस्य स्वधप्रार्थितत्वाभावात्तन्नाश्यात्पर्यतिन्यासो इति
 वाच्यम् । आंतरकालि नियमविधिषोडशवानुगोथेन गुरुपर्यावाच्छिन्ने लक्षणाया अन्या-
 स्यत्वात् तदपेक्षयाऽपूर्वविधित्वापाठस्य सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यमित्यतः फलान्तरोद्दे-
 शेन हीपाद्यविधेरैव युक्तत्वेन तदधिकरणसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतो नियमविधिपरस्य
 तत्पर्यसिद्धान्तस्योक्तप्रकार एव तात्पर्यमिति स्वेनैव तदधिकरणे प्रतिपादितम् । अतः
 कथं स्यात्तिविरुद्धलक्षणकथनं युज्यते । अत एव तदुत्तरीत्यैव तद्दोषाभिधानम् ।

वस्तुतो ' हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ' इत्यादौ न वृष्ट्याद्यद्देशेन निरुक्त-
 संबन्धेन हीपादिविधिः । तथात्वे वृष्टिकामपुन्यविशेषणतया श्रुताया वृष्टेरद्देश्यतयाऽ-
 न्वयायोगात् । वृष्टिप्रसङ्गे वृष्टिलक्षणापत्तेश्चतुर्थ्यां कर्मत्वलक्षणापत्तेश्च । अतो लक्षणाद्द-
 यापत्तस्तदपेक्ष्यैकस्मिन्निधनपदे वृष्टिप्रयोजननिधनलक्षणया तदुद्देशेनैव हीपादिविधिर्मुक्तः ।
 निधनपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वस्य शक्त्यैवोक्तत्वाल्लक्षणांतरप्रसक्तं । न चाम्मन्मते वृष्टि-
 कामादिपदे कर्मशक्त्याङ्गीकारान्न लक्षणान्तरप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथाऽपि चतुर्थ्यां स्वश-
 क्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणापेक्षया निधनपदेनैव स्वशक्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 निम्ननिधनलक्षणाया उचितत्वात्, विधिमनिहितस्य पदस्योद्देश्यसमर्पत्वे संभवति विष-
 ष्टपदस्य तथात्वायोगाच्च ।

अपि च मन्मते निधनपदानुवादो निष्प्रयोजनः । न च संबन्धनात्पर्यग्राह्यतया
 तदुपयो । । नियमविधिषोडशवानुगृहीतहीपादिवदस्यैव तत्त्वान् । अम्मन्मते तु निधन-
 पदोदलक्षणात्पर्यग्राह्यतया वृष्टिकामादिवदपर्यायमिति न कस्यापि वैदर्यम् । अन-
 एव यत्र निधनोद्देश्यसमर्पणपदश्रवणं यथा ' वासिष्ठानां नाराशमो द्वितीय प्रयत्न ' इत्यादौ, तत्र द्वितीयप्रयत्नपदस्यैव हीपाद्यपि वासिष्ठेद्देशेनैव तदभिलषितफलसाध-
 नीमूलकशेषणामाह द्वितीयप्रयत्नवृत्तित्वसंबन्धेन नाराशमन्त्रविधिः । न हि तत्र
 प्रयत्नपदे निष्प्रयत्नलक्षणया तदुद्देशेन मन्त्रविधिः समवति । तथात्वे प्रथमायामपि

स्वशक्यतावच्छेदकानवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणाङ्गीकारे लक्षणाद्वयापत्तेः । अतो वरं वामिष्ठ-
पदोत्तरपष्ठ्याः स्वशक्यतावच्छेदकवच्छिन्नकर्मत्वलक्षणया निरुक्तप्रकाराङ्गीकरणम् ।
प्रकृते तु द्वितीयान्ताविधिप्रातिहितनिघनपदस्यैवोद्देश्यसमर्पणत्वे संभवति न तद्विपरीतवृ-
ष्टिकामादिपदस्य तदुचितम् ।

एतेन सौभराधिकरणपूर्वपक्ष्यमितप्रकारोऽपि निरस्तः । नियमविधियथावतानुगृहीत-
निरुक्तयुक्तिनिश्चयपरहृतत्वात् । अत एवाम्मन्मते, उद्देश्यतावच्छेदकसंयन्वगौरवपरा-
हृतत्वाच्च । अतो वस्तुतो हीपादावतित्याप्त्यव्याप्तयोस्मावेऽपि तदुक्तप्रसवत्वमप्य तदभि-
धानम् । ' अगन्म ' इत्यादौ तु तयोर्द्वारत्वमेव

अथ स्वयंप्रापितजनकत्वे सति स्वयंप्रापितवृत्त्युद्देश्यतानिरूपितविधेयताशाब्दित्वं
पुरुषार्थत्वम् । विधेयतायामेव वा जैनकनासंबन्धावच्छिन्नत्वं निवेद्यम् । ' अगन्म ' इति-
मन्त्रस्य स्मारकतया स्वर्गोद्देशेन विहितत्वेऽपि तदजनकत्वात्, हीपादेश्च परम्परया
वृष्ट्याऽर्थत्वान्नोक्तानुपपत्तिः । अथ सत्यन्तमात्रविधयानां ' सूक्तवाकेन प्रभृतरं प्रह-
रति ' इत्यत्र प्रतिपत्त्यर्थतया विहितस्यापि प्रहरणस्य तृतीयावगतकरणत्वान्यथानुपप-
त्त्याऽऽनुपपत्तिर्कायुरादिजनकत्वादतिव्याप्तिरतो विशेष्यदत्तम् । ततश्चाऽऽयुरादिपका-
शकसूक्तवाकभागस्य प्रहरणाङ्गत्वनिर्वाहायाऽऽयुरादेस्तज्जन्यत्वमात्ररूपनायामपि
तदुद्देशेन प्रहरणविधेयत्वामावाञ्जातित्याप्तिः । इतरथा प्रस्तरस्याप्युद्देश्यत्वे वाक्यपेद-
प्रसङ्गात् । वाक्यान्तररूपनयाऽऽयुराद्युद्देशेन प्रहरणविधानं तु सूक्तवाककरणकत्वानु-
पपत्तेरायुरादिजनकत्वमात्ररूपनयैवोपनीयमाणत्वादनुपपन्नम् । एवं चोक्तपुर्यार्थमिन्ना-
ङ्गत्वमेव ऋत्वर्थत्वमिति न ऋत्वर्थत्वलक्षणे पूर्वोक्ताव्याप्त्यतित्यापी इति चेन्न । दोषा-
भावोद्देशेन विधीयमानविवाहार्थानृतवदनादौ पुरुषार्थलक्षणाव्याप्तेः । दोषाभावस्याजन्य-
त्वाज्जनकत्वस्यानुगतत्वेन तदुचितलक्षणयोगाच्च । ऋत्वर्थत्वलक्षणे, उपयार्थद-
द्यादावव्याप्तेश्च । अत एवं वाक्यम् । अपूर्वायित्वानवच्छिन्नस्वयंप्रापितवृत्त्युद्देश्यता-
निरूपितविधेयताशाब्दित्वं पुरुषार्थत्वम् । अस्ति चेदं स्वर्गाद्युद्देशेन विधीयमानमपीति-
ष्टोमादौ । अनिर्दिष्टप्रकारस्वर्गादिस्वरूप आनर्थक्यभावेन तन्निष्ठोद्देश्यतायाः स्वर्गत्वा-
दिनैवावच्छेदात् । अत्र पूर्वोत्तरीत्याऽग्नमेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय अपूर्वायित्वानवच्छिन्ने-
त्युद्देश्यताविशेषणम् । तत्र स्वर्गादिनिष्ठेद्देश्यताया अपूर्वायित्वावच्छिन्नत्वस्य नर्थमे-
प्रतिपादितरवाञ्च दोषः । आहवनीयादिस्वरूप आनर्थक्यभावेनाऽऽहवनीयत्वादेरेवोद्देश्य-
तावच्छेदकत्वेनापूर्वायित्वानवच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वस्याऽऽधानादावपि स-
न्तारस्वयंप्रापितवृत्तौत्युद्देश्यताविशेषणम् । अत एव हीपादिस्थलीयाम्बुक्तप्रकारे

निघनादिनिष्ठेद्देश्यताया वृष्टिप्रयोजननिघनत्ववच्छिन्नाया अपूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वेऽपि स्वप्रार्थितवृत्तित्वाभावात् तत्रातिव्याप्तिः ।

एव निरुक्तपुन्यार्थत्वघटकोद्देश्यनोद्विष्यणोद्देश्यनानिरूपितविषयताशास्त्रित्वं तत्त्वार्थत्वम् । निरुक्तोद्देश्यताविलक्षणत्व च निरुक्तोद्देश्यतावृत्त्यपूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वम्वयप्रार्थितवृत्तित्वोपयाभाववत्त्वम् । भवति हि प्रयानादिनिष्ठविषयतानिरूपितदर्शपूर्णामादिनिष्ठेद्देश्यता निरुक्तोपयाभाववती । दर्शपूर्णमासस्वरूप आनर्थक्येनापूर्वायत्वेनैव तयोद्देश्यत्वाम्वयप्रार्थितवृत्तित्वाभावात् । अत्र प्रयानादेः तत्त्वार्थत्वम् । अत्र पूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वाभावात्प्रोक्तैः 'युप छिनत्ति' 'हिरण्यशकलमहस्त्रेणाग्निं प्रोक्षति' इत्यादी युपादिस्वरूप आनर्थक्यभावेनापूर्वायत्वलक्षणाभावाद्युपस्वादिनैव युपादेर्द्देश्यत्वाच्चेदनादावप्यसि । एव म्वयप्रार्थितवृत्तित्वाभावात्प्रोक्तावगन्मेत्यादावप्यसि । अत्र उपयाभावपर्यन्तानुशासनम् । तथा च युपादिवृत्त्युद्देश्यताया म्वयप्रार्थितवृत्तित्वाभावात्प्रयुक्तोपयाभाववत्त्वात्प्रार्थितवृत्तित्वाभावात्प्रयुक्तोपयाभाववत्त्वात्प्रोक्तैः । आघानादेस्तु तत्त्वार्थत्वमित्येव ।

ननु 'नष्टे पयमि दान्यानयति' इत्यत्र पय उद्देश्य उध्यानयन विधायन इत्येष्टमे सिद्धान्तिवत् । तत्र पयमे नापूर्वायत्वेनोद्देश्यता । एतद्वाक्यमवृत्ते पूर्व पयस अपूर्वसाधनत्वानवगमेन पयपदेन लक्षणायोगात् । न हि 'महीनवहन्ति' इत्यादिवाक्यनिरपेक्षप्रवृत्तिकेन 'महीनिरपेक्षेन' इत्यादिवाक्येन महीनामित्वप्रकृतवाक्यनिरपेक्षेण केनचिद्वाक्येन पयसोऽपूर्वमाघनत्वमवगतम् । येन लक्ष्यतावच्छेदकस्य पूर्वमुपस्थितत्वात्तदवच्छिन्नेऽवघातात्प्रवाक्यस्यमहीनपदस्येव पयपदस्य लक्षणा भवेत् । 'सा वैश्वदेवामिसा' इति वाक्ये तु प्रकृतवचननिर्दिष्टे पयपदमार्शकत्वात्तदुद्देश्यतेनत्वाद्दुत्तरप्रवृत्तिकेनेत्यपूर्वायत्वेन पयस उद्देश्यतायोगात्पयसत्वेनोद्देश्यता वाच्या । तथा चापूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वम्वयप्रार्थितवृत्त्युद्देश्यनानिरूपितविषयतात्वादानवने पुन्यार्थलक्षणातिव्याप्तिः । एव पयोगानोद्देश्यताया निरुक्तोपयाभाववत्त्वाभावात् तत्त्वार्थलक्षणत्वसिद्धिरिति चेत् । पयस आनयनामाद्यत्वेनावघानुपपत्तेः पयपदस्य पदस्वरूपानाधिकरणवर्मावच्छिन्ने लक्षणाङ्गीकृतम् । न च यमामिसा वाक्यमवृत्त्युत्तरकाटमपूर्वमाघनत्वस्वरूपत्वेन्यवगमात्पयोत्स्युद्देश्यतायामन्वयवच्छिन्नत्वानुपपत्त्याप्यवघानुपपत्तिरिति चेत् । अत्र एव 'महीनवहन्ति' इत्यादी महीनवहन्तिवच्छिन्नोद्देश्यतावघानादेर्विधानेन प्रार्थितवृत्तित्वम्वयपूर्वायत्वानवच्छिन्नत्वम्वयप्रयुक्तोपयाभाववत्त्वात्प्रोक्तैः ।

रसायनोक्तोऽपि निरस्तः । अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रथमतः शाब्द-
बोधस्यैवानुदयादृत्तणाया आवश्यकत्वात् । न चैवमपि वैतुष्पादिविशिष्ट एव त्रीत्या-
दिपदलक्षणाऽस्त्विति वाच्यम् । लक्षणाया आवश्यकत्वं आनर्थक्यपरिहारायापूर्वायत्व-
विशिष्टलक्षणाया एवाचित्वात् ।

न.वेवमपि 'त्रीहीनवहन्ति' इत्यादावपूर्वसाधनत्वलक्षणायापि 'तप्ते पयसि' इत्यत्र
न लक्षणा । तत्रा सति पय पदस्य सप्तम्याश्च लक्षणामपेक्ष्य तद्यप्यधिकरणकत्ववि-
शिष्टद्वयानयनस्याऽऽरादुपकारकत्वेनैव विधानस्योचितत्वात् । अदृष्टकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य
फलमुपत्वेन दोषत्वान् । अत्राताद्विषाक्ये स्वारादुपकारकत्वपक्षे प्रानीभूतद्वितीयाया-
करणत्वे लक्षणाप्रसङ्गादृणमूमातिपटिर एवोक्तलक्षणाङ्गीकारात्सन्निपत्योपकारकत्व-
मिति विशेष इति चेन्न । तच्छब्दस्य पूर्वोपस्थितप्रधानपरामर्शकत्वेन पूर्ववाक्ये प्रानी-
भूतपरामर्शकत्वस्याभावे तदनुपपत्ते 'जुषन्ता युज्य पयः' इति मन्त्रवर्णानुरोधेन तदनु-
पपत्तेः शक्तिव्याप्त्याप्यमपि याद्वन्तच्छब्देन च तदधिकरणमर्शायोगात्तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः पूर्वो-
क्तलक्षणाद्वयमङ्गीकृत्य पयस उद्देश्यत्वावश्यकत्वात्पूर्वसाधनत्वेनैव पयस उद्देश्यत्वज्ञो-
क्तलक्षणद्वयेऽप्युक्तदोषः । अथ च प्राचीनमीमांसकोक्त्यावयवार्थमभिप्रेत्य दोषपरिहारः ।
वस्तुतस्तु निषादस्यपत्यधिकरणविरोधान्नायं वाक्यार्थः सम्भ्रमः । तच्छब्दस्य
मन्त्रवर्णानुरोधेन गुणीभूतपय परामर्शकत्वानुपपत्तेः । पयस उद्देश्यत्वेऽपि शाब्दबोधे
गुणत्वैर्नानवयाद्भवन्मतेऽपि तच्छब्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वाभावाच्च । न हि वस्तुतो
यत्प्रधानं तत्परामर्शकत्वं तच्छब्दस्य । राजपुरप स सुन्दर इत्यादां वस्तुतः प्रधानेऽपि
राज्ञि सुन्दरत्वानवयान् ।

अत एव वस्तुतः पदान्तररूपत्वना तद्यप्यधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनस्य
पयोक्तत्वेन विशिष्टिनि कश्चिदुक्तमपि प्रयुक्तम् । पदान्तररूपनागौरवेण निषादस्यपत्य-
धिकरणविरोधनादवस्थ्यात् । वैश्वस्यते ऽ द्वितीयान्तविद्यमानपदस्यैवानुसंधानमात्र-
फलनात् निषादस्यपत्यधिकरणविरोधः । अतो मन्त्रवर्णानुरोधेन तच्छब्दस्य गुणी-
भूतपयपरामर्शकत्वमप्युपेक्ष्य पयोधिकरणकत्वविशिष्टद्वयानयनभावना, इष्टमाभ्या-
शेन विधीयते । इष्टविशेषाकाङ्क्षायां न सामर्थ्याद्वाक्यान्तररूपत्वना प्रानाङ्गभूतामिसोद्दे-
शेन निरुत्तानयनमिति । न च वाक्यान्तररूपत्वनाया मामर्थ्यादामिसाया इव व्यजिनस्य प्यु-
द्देश्यतापत्तेरानयनप्रयोजनतापत्तिः । श्रुतवाक्ये पयस आनयनं वाच्यमपि वाच्यनवाऽवय-
वस्य कल्पितवाक्य उद्देश्यत्वाचित्वेन तस्यैव प्रयोजकरत्वात् । तत्र चापूर्वसाधनत्वस्य-

वस्तुतस्तु अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नाया अपूर्वावच्छिन्नाया अपूर्वनिष्ठायाश्च कत्वर्था-
 ङ्गीयोद्देश्यतायाः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाविशेषणेनैव वारणात्, 'अगन्म' इतिमन्त्रोद्दे-
 श्यतायाः स्वर्गनिष्ठाया वारणायापूर्वसाध्यत्वानवाच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । अतो
 नापूर्वघटितत्वनिर्वचनय यतितज्यम् । अस्मिंश्च पक्षेऽपूर्वसाध्यत्वानवाच्छिन्नत्व-
 स्वयंप्रार्थितवृत्तित्वाविशेषणमावयति। अतः कत्वर्थत्वलक्षणेऽपूर्वसाध्यत्वानवाच्छिन्नत्वाभावमात्रोक्ती
 'अगन्म' इत्यादिफलाङ्गकत्वर्थातिरिक्तकत्वर्थत्वव्याप्तिः । अतः स्वयंप्रार्थितवृत्तित्व-
 घटितोमयामावानुधावनम् ।

परमार्थतस्तु, पुरुषार्थत्वलक्षणेऽपूर्वानवाच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताविशेषणम् । विशिष्टपर्या-
 षावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसंबन्धेन विशिष्ट इव स्वरूपसंबन्धेन विशिष्टवदन्तीभूताविशेषणे-
 षापि वृत्तेः, अपूर्वनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपापूर्वानवाच्छिन्नत्वस्य स्वर्गनिष्ठमन्त्रो-
 द्देश्यतायामपूर्वसाध्यत्वरूपविशिष्टवर्मावच्छिन्नायामभावेन तद्धारणसंभवात् । अपूर्वनि-
 ष्ठावघाताद्युद्देश्यताव्यावृत्तये स्वयंप्रार्थितवृत्तीति विशेषणम् । कत्वर्थत्वलक्षणे चापूर्वा-
 वच्छिन्नत्वमेवोद्देश्यताया निवेशनीयमिति नोमयाभावघटनप्रयासोऽपि । सर्वेषामेव
 कत्वर्थानामुद्देश्यताया मुख्यविशेष्यतयोद्देश्यतावच्छेदकघटकतया वाऽपूर्वस्यावच्छेद-
 कत्वमिति नाख्यापिः । अपूर्वनिष्ठावघाताद्युद्देश्यतायामपूर्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि श्रुतश्री-
 ष्यादिनिष्ठोद्देश्यतामादायैवावघातादिषु लक्षणसमन्वय इति दिक् । यदि तु 'वाजपे-
 थेनेष्ट्या बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यनेन बृहस्पतिसवस्य वाजपेयप्रयोगवाहिसृत्तत्वावग-
 माद्वाजपेयस्वरूप इव तज्जन्यपरमापूर्वस्वरूपेऽपि आनर्भक्यात्प्रकरणकल्पितवाक्येन
 वैश्वदेव्यायेन वा बृहस्पतिसवस्य तापूर्वसाधनीभूतवाजपेयोद्देशेन विधानम्, अपि तु
 स्वराज्यभूतकलसाधनीभूतवाजपेयोद्देशेन । तत्र च विशिष्टोद्देशेन विधानेऽपि विशे-
 षणोद्देशेन विधानस्याऽऽवश्यकत्वात्स्वराज्योद्देशेनापि बृहस्पतिसवविधिरिति सर्वेष्वेव
 स्वयंप्रार्थितवृत्तयुद्देश्यताघटितलक्षणेषु बृहस्पतिसवे नव्योक्तहीपादिस्थलीयप्रकारे हीपादौ
 चातिव्यापिः । अपूर्वावच्छिन्नत्वघटितकत्वर्थत्वलक्षणे चाख्यापिरिति सूक्ष्माक्षयते-तदा
 पुरुषार्थत्वलक्षणे स्वोद्देश्यतानवच्छेदकत्वं स्वयंप्रार्थितविशेषणम् । स्वपदं पुरुषार्थत्वे-
 नाभिमतपरम् । स्वराज्यपदेस्तु वाजपेयादिनिष्ठबृहस्पतिसवाद्युद्देश्यतावृच्छेदकत्वाच्चाति-
 व्यापिः । स्वयंप्रार्थितमिद्वृत्तयुद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वं च कत्वर्थत्वम् । अतो
 नाख्यापिः । 'अगन्म' इत्यस्य चापूर्वावच्छेदोद्देशेन विधावपूर्वोद्देशेन विधेरावश्यक-
 त्वाद्पूर्वनिष्ठोद्देश्यतामादाय सर्वमनवद्यम् ।

तत्रोमयविद्यमप्यहत्वं प्रत्येकं द्विविधम् । सिद्धरूपं क्रियारूपं चेति । तत्र श्रीश्या-

शब्देव लौकिकघटादिशब्दानामपि तत्त्वोपपत्तेः श्रुतित्वस्य तत्साधारण्येऽपि सतिविरह इति वाच्यम् । तथाऽपि शब्दमात्रस्य वेदघटकत्वे प्रमाणाभावेन वेदघटकलौकिकशब्दे विध्यघटकार्थवादादिशब्दे चाङ्गत्वप्रमाणत्वासंभवादुक्तश्रुतित्वसत्त्वेन तदेव्याप्यत्वात्, गौणलाक्षणिकयोरपि शक्तत्वेनातिप्रसङ्गाच्च । न हि तयोः श्रुतित्वमिष्टं, तथात्वे 'सक्तु-
न्नुहोति' इत्यादौ सक्तुनां श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तेः । किं च श्रुतित्वस्य प्रातिपदि-
कादिसाधारण्ये 'चेनुर्दक्षिणा' इत्यादिवाक्याविविनियोगस्थले श्रौताङ्गत्वव्यवहारापत्तिः ।
नापि गौणलाक्षणिकत्वाभाववद्विमक्तित्वम् । 'सक्तुन्नुहोति' इत्यादौ गौण्या लक्ष-
णया वा करणत्वादिपराद्वितीयायाः श्रुतित्वाभावादभावदन्तम् । प्रातिपदिकादिषु श्रुति-
त्वव्यवहाराभावाद्विमक्तित्वोपादानम् ।

निरपेक्षो रवः श्रुतिरिति प्रार्थानप्रवादोऽप्येतदर्थतात्पर्यग्राहक एवेति वाच्यम् ।
संबन्धार्थकपष्ठ्यादावतिव्याप्तेः । 'ब्रीहिन्यप्रोक्षति' इति वाक्ये ब्रीह्यादिपदोत्तरद्विती-
याया अपि संमार्गाधिकरणपूर्वपक्षे लाक्षणिकत्वेनाव्याप्तेश्चेति चेत् ।

अत्र नव्याः—अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यत्वकृतिकारकत्वयोरन्यतरस्य प्राधान्येन वाचकः
शब्दः श्रुतिः । स च 'ब्रीहिन्यवहन्ति' 'ब्रीहिन्यिजते' इत्यादौ द्वितीयातृतीयादिः ।
'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इत्यत्र कर्मत्वाविशिष्टवाचकत्वप्रत्ययेऽतिव्याप्तेः
प्राधान्येनेत्याहुः । ७. अ कृतिकारकत्वं कृत्यान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमम् । न तु कृत्यान्वितक-
र्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वम् । तृतीयादेश्चतदवाचकत्वेनाव्याप्यतापत्तेः । असंभवस्तु नास्ति ।
कर्मत्वरूपोद्देश्यतावाचकद्वितीयाया लक्षणसत्त्वात् । अङ्गत्वैकदेशोक्तान्यतरबोधकत्वात्-
द्वितीयादेश्चङ्गत्वप्रमाणत्वमिति फलयितुमङ्गत्वघटकीभूतेति । न त्वङ्गत्वघटकत्वस्य
लक्षणघटकत्वं, वैयर्थ्यात् । अत्राङ्गत्वलक्षणे कर्मत्वरूपोद्देश्यतायास्तदितरकर्तृत्वाद्यन्यत-
मस्य च स्वातन्त्र्येण निवेशाच्छ्रुतिलक्षणे तयोरन्यतरत्वेन निवेशः । वस्तुतस्तु, उद्दे-
श्यतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेद-कर्तृत्वादिप्रत्येकमेदघटितकर्तृत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापा-
दानत्वाधिकरणत्वान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेदघटितान्यतरत्वापेक्षया कर्तृत्वत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रत्येकमेदघटितकर्तृत्वसाधारणान्यतमत्वस्य लघुत्वात्कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वसंप्रदान-
त्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमस्य प्राधान्येन वाचकः शब्दः श्रुतिरित्येवैतल्लक्षणानिष्कर्षः ।
उक्तान्यतमवाचकत्वं चोक्तान्यतमनिष्टसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वम् । अतः संबन्ध-
त्वेनोक्तान्यतमनिष्टशक्तिनिरूपिकायामपि पष्ठ्यां नातिव्याप्तिः । न च 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रणयेत्' इत्यत्र षष्ठीश्रुत्या गोदोहनस्य पञ्चङ्गत्वमिति व्यवहारात्पष्ठ्याः
श्रुतित्व इष्टापात्तिरिति वाच्यम् । तथात्वे 'सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य सूपः' इत्यत्र

सप्तशरत्तिन्त्वस्य श्रौतविनियोगलिप्सया वाजपेयाङ्गत्वापत्तौ वाजपेययूपाङ्गत्वासिद्धा-
न्नानुपपत्तेः ।

अथ तत्र श्रौतविनियोगसम्भवेऽपि यूपपदानर्थक्यमिया तत्रनङ्गीकारः । तदधिकरणे
हि वाजपेयस्य यूपस्य बोद्धेदयत्वमिति सिद्धिं यूपस्योद्देश्यताया बहुव्रीहेरद्देश्यसमर्प-
कत्वं एकप्रमरतामङ्ग । यूपपदस्य तत्त्वे तु यूपोद्देशेन सप्तशरत्तिन्त्वविधौ समासार्थ-
मुक्त्यविशेष्यपूतमन्विनोऽनन्वयान्त्समासपङ्कापत्तिः । सप्तशरत्तिन्त्वविशिष्टद्रव्यस्या-
भेदमन्वेनेत्र विधिस्तु विशेष्याश्रय्यातिदेशेन प्राप्तत्वादसमवी । अतः पृथीपुत्या सप्त-
शरत्तिन्त्वविशिष्टद्रव्यस्य वाजपेयोद्देशेन विधिः । तथा सति अव्यवहितान्वय प्रकर-
णानुगहश्च सम्भवति । उक्तद्रव्यस्य वानपेयासाधारणपोडशिपात्ररूपतया सादिरत्वमाह-
त्येन गौण्या यूपपदमनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा यूपपदीयम्बार्थत्यागापत्तिमिया न वाज-
पेयस्योद्देश्यत्वम् । यूपस्योद्देश्यताया तु वाजपेयपदस्य यूपनिष्ठत्रागपेदसम्बन्धरूपस्वार्था-
नुवादकत्वात् स्वार्थपरित्याग । अतोऽतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या यूपोद्देशेनाभेदसम्बन्धेन सप्त-
शरत्तिन्त्वविधिः । प्राक्षाप्राप्तविवेकेन च विशेषणमात्रे विवेकतात्पर्यम् । व्यवहिता-
न्वयो गुणान्वयश्च पदानर्थक्यमिया श्रौत्रियमाणो न दोषमावहति । पृथीधृतिपरित्या-
गोऽप्यत एव । प्रकरणानुग्रहस्तु यूपस्योद्देश्यतायामपि यूपस्वरूपस्य तत्रयोज्यपदवृ-
त्तस्य च प्रवृत्तौ सप्तशरत्तिन्त्व विनाऽपि जायमानत्वेनाऽऽनर्थक्याद्वागपेयापूर्वमाद्य-
न्त्वलक्षणया आवश्यकत्वात् नुपपन्न । अतो यूपपदीयम्बार्थपरित्यागमिया न पृथी-
धृत्या वानपेयस्योद्देश्यत्वमिति सिद्धान्तितम् । वस्तुनस्तु यूपोद्देशेनाभेदसम्बन्धेनोक्त-
द्रव्यविधानस्य कारकाणा परम्परान्वयासम्भवेनासमवाद्यूपपदे यूपकार्यलक्षणया तदुद्देशे-
नोक्तविशिष्टद्रव्यविविर्वाच्यम् ।

एव च यूपपदस्य स्वार्थपरित्याग सिद्धान्तेऽप्यविशिष्ट । अतः उक्तरीत्या
सिद्धान्तानुपपत्तेर्यूपपदवैयर्थ्यमित्यत्र वाजपेयस्योद्देश्यताङ्गीकारः । यूपपदस्योद्देश्यत्वे
तु वाजपेयापूर्वमाद्यन्त्वलक्षणान्तात्पर्यग्राहकत्वैव वाजपेयपदस्योपयोगान्न वैयर्थ्यम् ।
न च प्रकरणस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वात्तस्य वैयर्थ्यम् । एकतात्पर्यग्राहकानुपस्थितिदृश्या-
मपरतात्पर्यग्राहकस्य सार्थक्यसमवाद्युपपत्तुपस्थित्वापि समेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति
न्यायेन तयो परस्परवैयर्थ्यापादकत्वात् ।

इत्तु तत्त्वम् । वाजपेयोद्देशेन सप्तशरत्तिन्त्वविधेरसम्भवं एव । वाजपेयासाधार-
णपात्रस्योपदेशत एव सम्भवेन तत्र पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यसमवात् । इतरथा वषट्कर्तु-
समस्यादिप्रमाणात्तरामिनमस्यैव प्रथम्यविशिष्टस्य विधानेनेकप्रसरतामङ्गप्रसङ्गा-

संभवात्तद्विद्या यस्मान्तरविविधिसिद्धान्तानुपपत्तेः । अतस्तत्रोपदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यसंभव एव
 बीजम्, तच्च तुल्यं प्रकृतेऽपि । सप्तदशारत्नित्वस्योक्तद्रव्यपरिच्छेदकतया विधित्तु
 पूर्वोक्तद्रूपणप्रस्तः । अतो वाजपेयोद्देशेनोक्तद्रव्यविधेरसंभवेनैव षष्ठीश्रुतेरविनियोजक-
 त्वम् । पदानर्थव्यापत्तिमात्रेण षष्ठीश्रुतेरविनियोजकत्वोदाहरणं तु, अन्यन्मृग्यम् ।
 सर्वथा षष्ठ्याः श्रुतित्वेऽपि सप्तदशारत्नित्वाक्ये तत्प्रमाणकविनियोगस्योक्तप्रकारैरसं-
 भवात् तत्रत्यसिद्धान्तानुपपत्तिस्तस्याः श्रुतिववाधिकेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि 'श्रुति-
 लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति सूत्रे श्रुति-
 पदस्यैवंविधश्रुतिवारणाय पदानर्थव्यापत्तिप्रकरणप्रयोजकश्रुतिभिन्नश्रुतिपरतायां गौर-
 वमेव षष्ठ्याः श्रुतित्वे वाचकमिति तद्वारणायोक्तान्यतमवाचकत्वमन्यतमनिष्ठसंबन्धत्वा-
 नवच्छिन्नशक्तिनिरूपकरूपं निर्वाचयामिति महर्षीतो नव्यानामाशयः । अत एव
 नच्यनये 'द्वादशाहीनस्य' इति वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणं न श्रुतिप्रकरणविरोधोदा-
 हरणम् ।

तथा हि । ज्योतिष्टोमे, उपसदो विधाय 'तिल एव साह्नस्योपसदो द्वादशाही-
 नस्य' इति श्रुतम् । तत्र किं द्वादशत्वं प्रकृतावेव निविशत उत द्वादशाहे, इति संदिग्ध
 त्वत्वं तावद्रूपसदुद्देशेन विधीयते, साह्नोद्देशेन विधावुपसत्पदसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः,
 साह्नपदाभिधेयज्योतिष्टोमस्य त्रिरावृत्त्यापत्तेश्च, उपसत्स्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ
 दीक्षणीयावाङ्मन्यमन्योपसदपूर्वसाधनस्वलक्षणायापि वस्तुत उपसदां प्रकरणेन
 ज्योतिष्टोमाद्भवात्तस्य आहना समाप्यमानत्वात्साह्नस्येति पदमुपसदां ज्योतिष्टोम-
 संबन्धानुवादो न तद्देश्यविशेषणं वैयर्थ्यात् । अतश्च द्वादशत्वमपि तद्भवेवोपसदुद्देशेन
 विधीयमानं प्रकृतावेव निविशते । अहीनपदं तु न हीयत इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमा-
 नुवादकम् । विद्युत्तत्त्वाद्भवेनमन्ये कृतवो न जहति । 'तस्यै समूहः' इत्यनुवात्ति-
 सहितया 'अहनः सः क्रतौ' इति स्मृत्याऽहःशब्दस्य क्रतुसमूहवाचितप्रत्ययान्तरव-
 विधानात्तस्य चैनादेशविधानादहीनशब्दानिष्पत्तावप्यहःसाध्यक्रतुसमूहत्वस्याहीनपदवो-
 द्यतावच्छेदकस्याभ्याससमूहात्मकज्योतिष्टोमे सत्त्वात्तदनुवादोपपत्तिरिति पूर्ववत्सहित्वा,
 उपसन्मात्रोद्देशेन द्वादशत्वविधौ संख्याद्वयस्याऽष्टोपद्रुष्टविकल्पापत्तेस्तदङ्गीकारे च

१ (अ० ३ पा० ३ अ० ७ सू० १४) । २ उपसदो विधायेति—' अग्निमनीकम् ' ' श्लेष्
 शल्यम् ' ' विष्णुं तेजनम् ' इति वाक्यविरहिता उपसत्संज्ञाकारवो यागा इत्यर्थः । ३ (अ० ९ पा० १
 अ० २) अत्रत्येनेति शेषः । ४ पा० सू० (४-२-३७) । ५ अष्टदशेति—प्रतीतप्रामाण्यपरि-
 र्थोगः, अप्रतीतप्रामाण्यवक्ष्यनम्, परित्यक्तप्रामाण्योबीजनम्, धर्मिताप्रामाण्यपरित्याग इति
 चत्वारो दोषा मीहित्यवर्गवैकल्ये, एकैकस्मिन् शब्दे संभाव्यन्त इत्यष्टौ दोषा शेषाः ।

संस्थान्तरसाधनत्वाभावात्तुवादेवकारानुपपत्ते साहनाहीनपदवैयर्थ्यापत्तेश्च वैदिकप्रयोगादहीनपदबोधाह साध्यप्रतुविशेषसमूहात्मकाहीनमन्वयुपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधिरिति प्राञ्च सिद्धान्तयामासु ।

नव्यास्तु—सुवर्धमाश्रम्य भावनान्वयनियमेन षष्ठीस्थलेऽपि परम्परा-वया-युत्पत्तेरहीनसंबन्धुपसदुद्देशेन द्वादशत्वविधेयनुपपत्तेरहीनोद्देशेन द्वादशोपसत्त्वमेवातिदेशत पूर्वप्रवृत्त्या विधीयते 'तां चतुर्भि' इति वदद्वादशत्वविधेरेव फलमित्याहु ।

वय तु ब्रूम । ' पञ्चदशान्या-याज्यानि ' इत्यत्रेव द्वादशपदार्थोपमत्पदार्थयोरन्वयस्याकलसत्वात्त योक्तस्याहीनोद्देशेन द्वादशत्वविधेरप्यमभव । ' तां चतुर्भि ' इत्यत्र स्वर्धमाश्रमे पूर्वप्रवृत्त्याऽऽदानभावनाया एव विधेयत्वात्तत्र चतु पदार्थवैशिष्ट्ययुत्पत्ते समुच्चयफलकविशिष्टविधिसमव इति वैपम्यम् । अत उपसदुद्देशेनैव द्वादशत्वविधिः । उपसत्त्वरूपे चाऽऽनर्थक्यप्रसक्तौ दीक्षणीयावाङ्नियम-न्यायरूपतात्पर्यग्राहकस्य न्यायत्वेन दुर्बलत्वाद्दुपसञ्जन्यापूर्वसाधनत्वलक्षणासुपेक्षयाहीनपदसममि याहाररूपवाक्यस्यैव तात्पर्यग्राहकत्वमुपेत्याहीनापूर्वसाधनभूतोपसदलक्षणाऽङ्गीक्रियते । यत्र तु दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन सम वाक्यस्याविरोधो यथा त्रित्ववाक्ये साह्नपदसममित्याहाररूपवाक्यस्य । तत्र न तन्न्यायत्वात् । तात्पर्यग्राहकयोरपि च बलाबलमुक्तं तत्र तत्र । यथा ' अमिन्नामं जुहोति ' इत्यत्र होमोद्देशेनामिन्मणविधौ होमस्वरूप आनर्थक्यप्रसक्तौ दर्शपूर्णमासीयमहाप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रधानहोमापूर्वसाधनलक्षणेति पूर्वपक्षविधाय महाप्रकरणापेक्षया प्रबलप्रयाजीयावान्तरप्रकरणरूपतात्पर्यग्राहकबलात्प्रयानहोमापूर्वसाधनत्वलक्षणेति सिद्धान्तिन तृतीये । यद्यपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमतजुहोत्युपमत्पदयोरपूर्वाध्यामिचार एवापूर्वसाधनसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहक । तथाऽप्यपूर्वविशेषसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वेन वाङ्नियमन्यायाशीनामुपन्यायः । यद्वेपसदाश्रितद्वादशत्वम्याहीनोद्देशेन विधिः, पूर्ववाक्य उद्देश्यत्वेनोपमितत्वादुपसदामेवाऽऽश्रयत्वम् । उपसत्पतावृत्त्यभावात्प्रत्येवमेव युक्तम् । सर्वथा पष्ठ्या श्रुतित्वाभावादिद वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणम् । तदपि च द्वादशोपसत्त्वाविधायकवाक्याभाव कृत्वाचिन्त्या । वस्तुतस्तत्र तद्वाक्यसत्त्वात्तेन सत्रात्मकद्वादशाह इवाहीनात्मकद्वादशाहेऽपि तत्प्राप्तिसमवाद्द्वादशाहीनम्येति त्रित्वविधेरैवार्थवाद । महती द्वादशाहस्य महती सस्योचिता, ज्योतिष्टोमस्य तु स्वल्पत्वात्त्रित्वमेव प्रशस्तमिति स्तुति । प्राचा मते पष्ठ्या श्रुतित्वं यवहारम्तु गौण । अत एव तेषामत्र श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणत्वोपन्यायः ।

वस्तुतस्तु न्योक्त वाक्यप्रकरणविरोधोदाहरणत्वमप्ययुक्तम् । तथा हि । किं

विनियोजकप्रकरणेन सममत्र वाक्यस्य विरोधोऽभिप्रेत उतापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्य-
 ग्रहकप्रकरणेन । विनियोजकताऽपि किं ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योत्पत्तद्वान्तरप्रकर-
 णस्य । नाऽऽद्यः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्योत्पत्तद्वद्द्वादशत्वग्राहकत्वायोगाज्ज्योति-
 ष्टोमस्य द्वादशवारमावृत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । पूर्वापरवाचनिकाङ्गसंदंशरूपोत्पत्तद्वान्-
 त्तरप्रकरणे मानाभावात्पक्षद्वयेऽपि सिद्धरूपत्वाद्द्वादशत्वस्य प्रकरणग्राह्यत्वायोगाच्च ।
 उपसत्पदसमभिव्याहाररूपवाक्यस्यैव त्रित्वांश इव द्वादशत्वाशेऽपि विनिगमनाविरहेण
 विनियोजकत्वोपपत्तौ प्रकरणस्याविनियोजकत्वाच्च । दीक्षणीयावाङ्मनियमन्यायेनो-
 पसङ्गन्यापूर्वसाधनत्वे लक्षणीये ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्य तात्पर्यग्राहकता तु न
 संभावितैव । उपसद्वान्तरप्रकरणसत्त्वे तस्य तात्पर्यग्राहकताऽपि, उपसदामपूर्वा-
 ध्यभिचारस्यैव तात्पर्यग्राहकस्य सन्वाञ्जिराकार्या । उद्देश्यस्यापूर्वव्यभिचारे
 हि प्रकरणस्यापूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकत्वं, यथा 'श्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ ।

अत एवाऽऽधानप्रकरणे 'वारणो यज्ञात्रवरः' इति यज्ञसाधनत्वेन श्रुतानां वारणा-
 दीना साक्षादयज्ञरूपे, आधाने निवेशाधोगादानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽऽधानाङ्गपवमानोष्टिल-
 पयज्ञं एव निवेश इत्याशङ्क्य पवमानेष्टीना 'यदाहवनीये जुहोति' इति स्वप्रकरण-
 स्थवाक्येनान्यङ्गत्वादाधानाङ्गत्वस्यैवाभावे क्वाऽऽनर्थक्यतदङ्गन्यायावकाश इति माप्य-
 कारमत्वेन सिद्धान्तमभिधाय वार्तिककारमते तादृशवाक्यानाङ्गीकारात्प्रकरणेन पवमाने-
 ष्टीनाभाधानाङ्गत्वेऽपि यज्ञोद्देशेन वारणादिविधौ यज्ञस्यापूर्वव्यभिचारेणोहापूर्वसाधन-
 त्वावगमात्तदर्थं प्रकरणानुप्रवेशस्यैवाभावे वारणादीनामाधानाङ्गत्व एव प्रमाणाभावान्न तद-
 ङ्गपवमानोष्टिपवतार इति सकलयज्ञाङ्गत्वं नन्यैरेव सिद्धान्तितं तृतीये । अतो द्वादश-
 त्वाविनियोगविधौ प्रकरणव्यापाराभावोदं श्रुतिप्रकरणाविरोधोदाहरणं, न वा वाक्यमकं-
 रणविरोधोदाहरणम् । अपि तु वाक्ययोः परस्परविरोधोदाहरणम् । पूर्वपक्षिमते वस्तुत
 उपसदा ज्योतिष्टोमापत्वाज्ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशत्वस्य निवेशः सिद्धान्ते नेत्यतः
 प्रकरणविरोधोदाहरणत्वेन प्राचीनैर्नानैश्च व्यवहियत इति तत्त्वम् । वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरणं तु तदवसरे प्रदर्शयिष्यामः । तत्सिद्धं पृष्ठ्याः श्रुतित्वाभावात्तद्वारकाविरो-
 पणोपादानम् ।

इदं तु बोध्यम् । कर्तृत्वत्वत्वादिपदानां वाक्यत्वेनावश्यकत्वात्त्रातिन्याय्यसंभवेऽपि
 कर्तृत्वादिपरतदादिपदाद्यतिव्याप्तिर्द्वारा । न च कर्तृत्वत्वादीन्निवान्यतमत्वेनानुग-
 मप्य तदन्यतमावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वं, लक्षणम् । तदादेशु बुद्धिविषयत्वावच्छिन्नत-

१ (अ० ९ पा० १ अ० २) अपत्यनेति शेषः । २ (अ० ३ पा० १ अ० १) अनत्यनेति
 शेषः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १२) इत्यनेति शेषः ।

दन्यतमनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वमिति न दोष इति वाच्यम् । तदादितोऽपि विशेषरूपप्र-
कारकबोधानुरोधेन विशेषरूपावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वस्यैव तत्राम्युपगमात्, च्छप्रत्यये
कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्तद्व्याप्तिवारक-
प्राधान्येनेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । सञ्ज्ञिति द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायामपि वस्तुतस्तादृ-
शान्यतमत्वावच्छिन्नशक्तिनिरूपकत्वानपायादातिप्रसङ्गश्च । अतोऽप्रेदमाकल्प्यामः ।

स्वशक्यतावच्छेदककर्तृत्वाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नतात्पर्यकप्रत्ययत्वं श्रुतित्वम् । ' श्रीही-
न्प्रोक्षति ' इत्यादिवाक्येषु द्वितीयादिश्रुतीनां स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नता-
त्पर्यकत्वस्य संमार्गाधिकरेणादौ निर्णयनत्वाल्लक्षणसम्भवः । सञ्ज्ञिति द्वितीयायास्तु
स्वशक्यतावच्छेदककर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नतात्पर्यकत्वस्य सक्त्वधिकरणे निरस्तत्वात्प्राति-
व्याप्तिः । अत्र स्वशक्यकर्तृत्वाद्यन्यतमतात्पर्यकत्वघटितस्य शेषपद्यमतिव्याप्तेरवच्छे-
दशानुधावनम् । तदादिवारणाय प्रत्ययत्वनिवेशः । कर्तृत्वत्वाद्यन्यतमत्वावच्छिन्नतात्पर्यक-
विभक्तित्वस्य सञ्ज्ञित्यादिकरणत्वादिपरद्वितीयादावतिव्याप्तिवारणाय स्वशक्यतावच्छे-
दनेति । अत एव ' प्रोक्षिताभ्यामुल्वलमुपलभ्याम् ' इत्यत्र च्छप्रत्ययस्य कर्मत्वविशिष्टे
शक्तेः कर्मत्वत्वस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावात्प्राति-
व्याप्तिः ।

आग्नेय इत्यादि देवतातद्धितस्य सम्प्राप्तत्वे कर्तृत्वाद्यन्यतममध्ये देवतात्वत्वम-
प्युपादेयम् । न च देवतात्वविशिष्टद्रव्यत्वाच्चकस्य तद्धितस्य देवतात्वस्य शक्यतावच्छे-
दकत्वाद्देवतात्वत्वं न शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । आर्कुर्याधिकरणन्यायेन देव-
तात्व एव तद्धितस्य शक्तेर्न्ये लक्षणाङ्गीकारात् । न च ' राजा राजसूयेन स्वारा-
ज्यकामो यजेत ' इत्यादौ राजादिपदोत्तरप्रथमायाः साधुत्वार्थत्वेन कर्तृत्वाद्यन्यतमार्थ-
त्वामावाद्याप्तिः । अभिहितकारकत्वाच्चिर्नो प्रथमेति मते प्रथमाया अस्यारूपातार्थकर्तृ-
त्वार्थकत्वात्संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्, प्रथमायाः साधुत्वार्थत्वमते श्रुति-
त्वामावेऽपि तदतिविरहात्, ' राजा राजसूयेन यजेत ' इत्यादौ राजाद्यङ्गत्वस्य वाक्य-
प्रमाणकत्वोपपत्तेः । न च राजपदोत्तरप्रथमाया निरर्थकत्वेऽपि राजाङ्गत्वं कर्तृत्वार्थ-
कारूपातरूपश्रुतिप्रमाणकमिति शङ्क्यम् । आरूपातरस्य कर्तृत्वादिशक्ततायाः कर्मधि-
करणे निरस्तत्वेन श्रुतित्वामावात् । कर्तृप्रथमा रूपातयोरसम्प्राप्तत्वे श्रुतिलक्षणे कर्तृत्व-
त्वसाधारणान्यतमत्वनिवेशवैफल्यमिति ह्यु न वाच्यम् । कर्तृतृतीयायाः सम्प्राप्तत्वात् ।
न च तथा तस्यान्यत्रस्यत्वेन कर्तृत्वकर्मत्वादिपदकर्मभूतकृतिक्रियादिवृत्तिधर्माणामेव
तच्चद्विभक्तिशक्यतावच्छेदकत्वात्कर्तृत्वत्वादेः । शक्यतानवच्छेदकत्वात्संभव इति
वाच्यम् । शक्यतावच्छेदकभूततत्तद्धर्मवृत्त्यन्यतमत्वघटितलक्षणस्यैव विवक्षितत्वात्कर्तृ-

त्वस्याल्लक्षणाधिक्यत्वेन कर्मत्वत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वादुक्तलक्षणेऽप्यदोषात् ।

ननु 'मैत्रावरुणाथ वृणोते प्रयच्छति' इत्यादौ मैत्रावरुणस्यैव भावनोद्देश्यस्य चतुर्थे
स्थापित्वाद्दण्डस्यानीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयावगतेरनीप्सितकर्मत्वार्थकदण्डपदोत्तरद्वितीया-
या दण्डाङ्गत्वेऽप्रमाणत्वेन श्रुतित्वाभावात्तत्रोक्तलक्षणातिव्याप्तिः । ईप्सितानीप्सितसा-
धारणकर्मत्वत्वावच्छिन्न एव द्वितीयायाः शक्येदण्डमिति द्वितीयायास्तदवच्छिन्नतात्पर्य-
कत्वाच्चेति चेत् । व्याप्यत्वात्पश्य सुतरां व्याप्यत्वमितिन्यायेन मैत्रावरुणस्य भावत्वत्वा-
वगतौ दण्डस्यापि कर्मत्वेनान्वये भावनाया एककर्मकत्वमङ्गापत्तेर्दण्डपदोत्तरद्वितीयायाः
करणत्वे लक्षणाङ्गीकारे कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यकत्वाभावात् । अत एव सर्वभानी-
प्सितकर्मपदोत्तरद्वितीयायाः करणत्वे लक्षणा । सकृन्तव्य विनियोगमहासिद्धान्तोऽपि ।
अत एव द्वितीयायाः करणत्वपरत्वपर्यवसानम् । अनीप्सितकर्मत्वपरत्वपर्यवसाने
दृष्ट्यापि भाव्यत्वेन वाक्यभेदापत्तेः ।

किं च द्वितीयाया अनीप्सितकर्मत्वपरत्वे सकृन्तां होमाङ्गत्वे किं प्रमाणम् । न
तावच्छ्रुतिः । द्वितीयाया होमाङ्गताप्रयोजककरणत्वशक्यत्वाभावात् । नापि वाक्यम् ।
उक्तकरणत्वलक्षकत्वाभावात् । न हि शक्यता कर्मत्वत्वेन लक्षणया वाऽनीप्सित-
कर्मत्वत्वेनानीप्सितकर्मत्वोक्तिः सकृन्तां होमाङ्गत्वं गमयति । प्रमाणान्तरं तु होमाङ्गता-
यामसंभावितमेव । न च 'सोमेन यजेत' इत्यत्र मत्वर्थलक्षणापक्षे सोमनिष्ठकरणत्वस्य
शक्यता लक्षणया वा विषयत्वमुत्तरत्वेन श्रुतिवाक्ययोः सोमनिष्ठशामाङ्गतायां प्रमाणत्वा-
संपत्तेऽपि विशेषणविधिरूपवाहितश्रुतेरेव प्रमाणत्वमुपेयते, एवमिहापीति वाच्यम् । यन्नि-
पदसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकवशेन सोमपदे सोमकरणके करणतासंबन्धेन सोमवति
या लक्षणाया यन्निपदसमाभिध्याहृतसोमपदरूपवाक्यस्यैव सोमनिष्ठशामाङ्गत्वे प्रमाणत्वात् ।
विशेषणविधेस्तु सोमकर्मत्वतावोध एव व्यापारात् । अत एवाङ्गत्वघटनीयकर्मत्वत्वाद्यन्तमा-
ध्यासः श्रुतवाक्यात्, वि-यन्त्रयावगातिस्तु विशेषणविधितः । विशेषणविधौ हि सोमकरणर-
भावनाया वि-धन्त्वे स्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसंबन्धेन वि-
धिविशिष्टस्वरूपवि-धन्त्वेतिवावगातिः । करणत्वात्ते तु सोमस्वरूपांश्च द्वि-विशेषणविधिरनुवाद
एव । प्रकृते तु सकृन्तामनीप्सितकर्मत्वेनान्वये होमाङ्गताप्रयोजकसकृन्तनिष्ठकरणतायाः श्रुत-
वाक्यादनुवगतेः । अत एव करणतावाक्यपदघटितविशेषणविधिकल्पनायामपि मान्यभावा-
वस्थापि होमाङ्गत्वे प्रमाणात्वाभावात्प्रमाणरूपेव सकृन्ता होमाङ्गत्वम् । श्रुतिविधौ हि
कर्तृत्वाद्यन्वयमप्य यस्यावगातिस्तदावच्छेदकत्वविशेषणविधिः कल्प्यते । यथा 'सोमेन

यजेत ' इत्यत्र तृतीयापदघटितः । ' अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ' इत्यत्र ' पदे जुहोति ' इत्यत्र च सप्तम्यन्तपदघाटत, न तु सोमवाक्येऽधिकरणतावाचकपदघटित पदेवाक्ये करणतावाचकपदघटित । तथा सक्तुवाक्ये सक्तूनामनीप्सितकर्मत्वावगतौ तद्वाचकपदघटित एव विशेषणाविधि कल्प्येत न तु करणतावाचकपदघटित इति न तत्प्रमाणकत्वमङ्गत्वस्य । अतो द्वितीयाया करणत्वलक्षणया वाक्यप्रमाणकहोमाङ्गत्व एव विनियोगमङ्गात्सिद्धान्तपर्यवसानमिच्छाम । अतोऽनीप्सितकर्मत्वाचकपदोत्तरद्वितीयाया करणत्वपरत्वात्कर्मत्वत्वावच्छिन्नतात्पर्यं वामावेन न श्रुतिलक्षणातिप्रसङ्ग । ' आत्मानेन कर्म कर्तव्यम् ' ' ग्रीही-ग्रीहोति ' ' ग्रीहिर्मियजेत ' ' विप्राय गा ददाति ' ' उत्तरार्धात्स्वष्टकृते समवद्यति ' ' यदाहवनीये जुहोति ' इत्यादीनि तमेण कर्तृवादिवाचकश्रुत्युदाहरणानि । ' गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ' इत्यादौ पशुश्रुत्या गोदोहनस्य पश्वङ्गत्वमिति पशुद्या श्रुतित्वव्यवहारस्तु गौण इति ध्येयम् ।

केचित्तु-अङ्गत्वप्रमाणान्तर्भूता श्रुतिस्त्रिविधा । विधात्री, अमिधात्री विनियोक्त्री चेति । विधात्री लिङादिश्रुति । अमिधात्री ग्रीह्यादिश्रुति । विनियोक्त्री त्रिविधा । विमक्तिरूपा, समानपदरूपा, ममानामिधानरूपा च । एतत्सकलसाधारणस्य निरपेक्षो र्वश्रुतिरिति प्रवादस्य यच्छब्दज्ञानमन्यव्यवधानमनपेक्ष्य यदर्थज्ञान जनयति सा तस्मिन् अर्थे श्रुतिरित्यर्थः । न च विनियोजकमानप्रस्तावे विशाच्यमिधात्रीसाधारणलक्षणकथन तन्निर्देशशास्यताविति शङ्क्यम् । विधिविनिधोऽपेक्ष्यपदानेन विधिसहकारित्वस्य तयोरपि ह्युत्पत्त्यात् । शेषशेषित्वाभिमतयोस्तत्तद्रूपेणानुपस्थितयोः स्व-वचोधी-व्यवधानमनपेक्ष्य यच्छब्दज्ञानेन जन्यते सा विनियोक्त्री । स्व-वक्ष्याङ्गत्वात्मना साधनत्वत्वात्मना स्वधत्वात्मना वा प्रतीयताम् । न तद्विशेषो लक्षणे लक्ष्यते । तेन ' दीक्षिप्यमाण ' इत्यादौ लट् तृतीयापदीपदश्रुतीनां च समग्र इत्याहु ।

तदतीव मन्दम् । शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वस्योक्तश्रुतित्वव्यापकतया तदवच्छिन्नविभाजकौपाधित्वानुपपत्ते । न च समानपदश्रुतैर्यजेतेत्यादिरूपाया यागमावनयोः सवन्वरूपार्थे श्रुतित्वेन तत्र च शक्तत्वरूपाभिधात्रीत्वाभावात् तस्य श्रुतित्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि श्रुतिविभाजकौपाध्यन्तरसमानाधिकरणत्वेनाभिधात्रीत्वस्य तद्विभाजकौपाधित्वसमवात्समानपदश्रुत्या शेषशेषिणो सवन्वरूपार्थज्ञाने जननीये स्वघटकपदार्थज्ञानस्यापेक्षणीयत्वेन त्वद्रुचश्रुतित्वस्य समानपदश्रुतावमावेनाभिधात्रीत्वस्योक्तव्यापकत्वस्यापि सुवचत्वात् । अत एव श्रुतिलक्षणस्य समानपदश्रुतावमावेनापेक्षितस्या

लक्ष्यत्वकमनमप्यसंगतम् । न च पदार्थोपस्थित्यतिरिक्तव्यवघायकानपेक्षत्वमुक्तलक्षणघ-
टकमिति नान्यासिरिति वाच्यम् । ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादीं संसर्गमर्थादथा मास-
मानशेषशेषिसंबन्धके वाक्येऽतिव्याप्तेः । किं च सक्तुनित्यत्र प्राथमिकद्वितीयाज्ञानेन
करणत्वज्ञाने जननीये शक्योपस्थितिलक्षणाज्ञानादिरूपव्यवघायकापेक्षणेऽपि करणत्वं
शक्यसंबन्धेन द्वितीयावदिति ज्ञानेन करणत्वज्ञाने जननीये व्यवघायकान्तरानपेक्षणा-
द्वितीयायाः करणत्वे श्रुतित्वापत्तिः । अनपेक्षान्तर्वैयर्थ्याच्च । यच्छक्यत्वा पदार्थज्ञानं
जनयति, यद्यत्र शक्तं तत्र च श्रुतिरित्यस्यैव सुवचत्वात् ।

अपि च श्रौताङ्गत्वव्यवहारविषयीभूतश्रुतित्वस्य विद्याव्यभिचात्रीसाधारणे ' सक्तुं
जुहोति ' ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादीं वाक्यीयाङ्गत्वरोधेऽपि विधिविनियोज्योपस्थापनेन
विधिप्रातिपदिकरूपविद्याव्यभिचाद्योः सहकारितयाऽङ्गत्वप्रमाणतावच्छेदकं श्रुतित्वं
विधिप्रातिपदिकादिव्यावृत्तमेव वाच्यम् । एवं विनियोजनीयलक्षणे समानाभिधानसमानपद-
श्रुतिसंग्रहाय स्वघटकरूपार्थोपस्थितिभिरत्वं व्यवधाने विशेषणमावश्यकम् । तथा च
संसर्गमर्थादथा मासमानशेषशेषिसंबन्धके ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः ।
' सक्तुं जुहोति ' इत्यत्र करणत्वं द्वितीयालक्ष्यमिति द्वितीयाज्ञानेन व्यवधानमनपेक्ष्य
करणत्वरूपसंबन्धोपाद्वितीयादेर्विनियोजकश्रुतित्वापत्तिश्चेति न किञ्चिदेतत् । अतः
समानाभिधानसमानपदश्रुत्यादिषु श्रुतित्वव्यवहारस्य गौणत्वमङ्गीकृत्य कारकविभवस्य
साधारणमस्मदुक्तलक्षणमेवोचितमित्यलं पञ्चवितेन ॥

(इति-श्रुतिनिरूपणम् ।)

=====

॥ अथ लिङ्गं निरूप्यते ॥

—————

सामर्थ्यं लिङ्गमिति प्राञ्चः । तदुक्तम्—सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते,
इति । नन्यास्तु—अङ्गत्वघटकीभूतोद्देश्यनाकृतिकारकत्वयोरन्यत्रवाचकपदरूपनानुकूटा
कल्लसपदार्थनिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा ' लुकेनावधति ' इत्यत्र द्रवद्रव्यमित्युद्देश्यता-
वाचिपदरूपरनानुकूलव्यवहरणकावदाननिष्ठयोग्यता लिङ्गम् । यथा वा ' अचर्युं वृणीते '
इत्यादिसंस्कारविध्यन्यवानुपपत्त्या वृतेनाचर्युगा यच्छक्यनुपात्तकुर्यादिति संस्कार्यविनि-
योगरूपरनास्थले करणत्ववाचित्वादीद्यन्तपदरूपनानुकूलव्यवहारसंस्कारनिष्ठयोग्यता ।
' बर्हिर्देवसदनं दापि ' इत्यादिमन्त्रेष्वप्यनेन मन्त्रेण बर्हिर्देवं प्रकाशयदित्यादित्वप्रति-
षाप्तार्थवृत्तुद्देश्यतास्ववृत्तिकरणतादिवाचकत्वव्यवहारनानुकूलयोग्यता लिङ्गम् । तच्च तत्र

अथ श्रुतविधिना प्रयोजशेषरक्षणविचारणस्य हविस्देशेन विधावविचारणे प्रयाजशेषस्य विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्त्याकाङ्क्षाया अभावात्कार्यविधिरूपत्वानुपपत्तिः । न च यथा ' उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ' इत्यत्रोत्तरार्धस्यापादानतया गुणत्वेन विनियुक्तत्वात्प्रार्थिवविधिकल्पनया प्रतिपाद्यत्व तथेहापीति वाच्यम् । तत्र त्यागाद्य प्रतिविनियुक्तत्वात्प्रयुत्तरार्धस्य प्रक्षेपाशीयप्रयोजनाकाङ्क्षयाऽऽर्थिकविधिरूपनया प्रक्षेपार्श प्रति प्रतिपाद्यत्वोपपत्तावपि प्रकृतोऽशमेदाभावेन तदनुपपत्तेः ।

एतेन ' मैत्रावरुणाय दण्ड प्रयच्छति ' इत्यत्र दण्डरक्षणवदानस्य मैत्रावरुणोद्देशेन विधिरिति सिद्धान्ते दीक्षितदण्डस्य दीक्षामिच्छन्नालम्बनोपयुक्तस्य दानेऽपि विनियोगात्संभवाच्चतुर्विधेऽण्डान्तरप्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवपरिहारस्याऽऽर्थिकदानप्रतिपात्तिकल्पनया दण्डस्य दानप्रतिपाद्यत्वम् । प्रतिपत्तेश्च कार्यसंकोचरूपस्य कृष्णविषाणास्यले बलवत्त्वात्कार्यसंकोचेन दीक्षितदण्डविषयत्वसिद्धिरिति ननु हेतुम् । तथेहाविचारणे विनियुक्तस्य श्रुतविधेरुपशान्तिरूपनगौरवपरिहारयोगोत्थाप्यप्रतिपत्त्याकाङ्क्षयाऽऽर्थिकप्रतिपात्तिविधिं कल्पयित्वा प्रतिपाद्यत्वपस्तु, ' दोषो नातुमिते ह्यसौ ' इति न्यायेनाऽऽर्थिके प्रतिपत्तिविधौ धारणप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनस्याशेषत्वादिति निरस्तम् । तत्र सप्तम्यंशमाश्रेणैव मैत्रावरुणोपशान्तिद्वेस्त्यागाशेन दण्डप्रतिपत्त्यर्थतया नैरवोक्तत्वात्प्रकृते तद्विधिसंभवात् ।

नि च प्रयानशेषविशिष्टविचारणविधौ विशेषणविधेरवश्यत्वात्तस्यैव धारणाक्षेपशक्तिरूपनोपपत्तौ न श्रुतविधौ तत्कल्पनप्रयुक्तगौरवात्काष्ठः । मैत्रावरुणायोत्पद्य तु न विशेषणविधिकल्पन उर्ध्वीय इति वैयर्थ्यम् । तैत्तिरीयशाखाया ' यदीक्षितदण्ड प्रयच्छति ' इति प्रतिपात्तिविधेः श्रुतत्वेन तत्र तदकल्पनाच्चेति चेन्न । श्रुतविधौ प्रयानशेषरक्षणत्वस्य नानागामनयेऽपि यागार्थतापोयस्योत्तरकाळीनविशेषणविधयवीनरात्तत्तत् पूर्वं प्रयानशेषीयप्रतिपत्त्याङ्गाया अनितृत्वेर्विशेषणविधेरैव प्रतिपत्तिविधेरपि प्रतिपत्त्याङ्गासहकृतलिङ्गस्वरूपसामग्रीसत्त्वेन कथनोपपत्तेः । न चैव विशेषणविधेरपि कल्पत्वाविशेषेण विनिगमनाविहाद्धारणाक्षेपशक्तिकल्पनापत्तेर्दोषे इत्याद्येभिवारणार्थं यामदेवे प्राजापत्यवपामिधारणार्थं च शेषस्य वारणोपत्त्वावत्तिः । तथा च प्रतिपत्तेरेव धारणप्रयोजनत्वोपगमेन सानिहितहविषु च शेषसमापनोच्छिद्यर्थोक्त्या विरुधेतेति वाच्यम् । राजान्तरोद्दहविरमिधारणार्थं प्राजापत्योत्पदानगौरवस्यैव विनियुक्तत्वेन प्रतिपत्तिविधेरैव धारणाक्षेपशक्तिरूपनेनाविरोध इत्याशयेन नयनपत्यत्तासंभवात् ।

इदं च लिङ्गद्विविधम् । सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्ष तदनपेक्षं चेति । स्वप्रमेयो-
द्देश्यतावच्छेदकव्यापनधर्मावच्छिन्ननिरूपितस्वप्रमेयाङ्गताभिष्टसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं
सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वं । अस्ति चेद 'बहिर्देवसदनं दासि' इत्यादिमन्त्र-
लिङ्गे । अत्र मन्त्रलिङ्गकल्प्यश्रुतौ न लवनत्वेन लवनस्योद्देश्यता । विनाऽपि मन्त्र
प्रकारान्तरेण स्मृत्वा लवनसम्भवेनाऽऽनर्थक्यात् । अपि स्वपूर्वायलवनत्वेन । न च तेन
रूपेण मन्त्राद्बोध सम्भवि । तस्य लवनत्वमात्रेण बोधकत्वात् । न चापूर्वायलवनत्वेन
बोध विनाऽनेन मन्त्रेणापूर्वायलवन प्रकाशयेदिति निरुक्तोद्देश्यतावच्छेदकवाचच्छिन्नवाच-
कपदघटितश्रुतिकल्पन सम्भवति । अतोऽपूर्वायलवनत्वेन बोधार्थं प्रकरणादिरूपप्रमाणा-
न्तरमपेक्षणीयम् । तत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणेऽस्य मन्त्रस्य पाठादर्शपूर्णमाससबन्धि किञ्चिदनेन
प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया लवनमिति मन्त्रलिङ्गतोऽवगम्यते । अतो मन्त्र
लिङ्गप्रमेयदर्शपूर्णमासापूर्वसबन्धिलवनत्वव्यापकदर्शपूर्णमासापूर्वसबन्धित्वावच्छिन्ननिरु-
पितमन्त्रनिष्टसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वादस्य लिङ्गस्य सामान्यसबन्धबोधकप्रमाण-
सापेक्षत्वम् । एव पृथानुमन्त्रणमन्त्रे यागानुमन्त्रणमिति समाख्यया यागसामान्यापूर्व-
सबन्धि किञ्चिदनेन मन्त्रेण प्रकाशयेदित्यवगते किं तदित्यपेक्षाया पूर्वेति मन्त्रलिङ्गाद्-
वगम्यते । अतो लिङ्गमेवपूषनिष्टविजातीययागापूर्वसाधनत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकव्याप-
कयागसामान्यापूर्वसाधनत्वावच्छिन्ननिरूपितमन्त्रनिष्टसबन्धबोधकप्रमाणसापेक्षत्वादि-
ङ्गस्य निरुक्तप्रमाणसापेक्षत्वं । यत्र तुद्देश्यस्वरूप आनर्थक्यमावेनापूर्वसाधनत्वादि-
बोधार्थं न प्रकरणादपेक्षा । यथा, अर्थज्ञानस्य सादृश्यात्कर्मनिष्ठानाङ्गत्वे । तत्र
लिङ्गस्य सामान्यसबन्धबोधकप्रमाणानपेक्षत्वं ।

लिङ्गस्य चाशब्दस्वेनाविधायकत्वाद्बहिर्देवसदनं निरुक्ताङ्गत्वे साक्षात्प्रमाणत्वात्स-
म्भवेन विवायश्रुतिवैतानान्तरितप्रामाण्यम्यान्तरितप्रामाण्यश्रुतितो दीर्घत्वम् । अत
एव 'कदाचन स्तरीरसि' इतिन्द्रप्रकाशिकाया ऋषो यावलिङ्गादिन्द्रोपस्थानार्थत्व
कल्पयते तच्च 'रेन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठे' इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वमिन्द्रोधि-
करणे निरूपितम् । न चेषकर्मप्रतिष्ठितश्रुत्ये द्वाङ्गत्वावगमात्त गार्हपत्योपस्थानाद्भरव-
मिति वाच्यम् । लघुमात्र्यन्मानद्रोऽद्देश्यत्वमनेयनालण्डोपाधिकरूपदेवतात्वरुद्रस्य
तद्विगतस्य प्रामाण्येन प्रतिपाद्यत्वरूपत्वण्डोपाधिकरूपदेवतात्वे लक्षणाङ्गीकारेण प्रकृते त-
द्विगतस्य श्रुतित्वात्प्रादिन्द्रोद्देशेन विधायकप्रमरतामङ्गापेक्षे । अयनप्रकरणघटितेनेत्येति
वचनेन अयनानुपयोगी द्रव्यतात्वरूपेन विद्यानुपपत्त्ये । गार्हपत्यस्य स साधनत्वेन
अयनासबन्धित्वेऽपि अयनमासात्वेपपत्ति । अत्र च दायत्योपस्थितेन्द्रप्रकाशरत्नमा-

दायैन्द्येति संज्ञामुपपाद्य गौणसामर्थ्यसहकृततृतीयाश्रुत्या गार्हपत्यप्रकाशकत्वमेव
 वाच्या ऋच इति ध्येयम् । मुख्यसामर्थ्यरूपलिङ्गविरोधिगौणसामर्थ्यस्य श्रुतिसहाय-
 र्वेऽपि न स्वतो विनियोजकत्वम् । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य ' बर्हिर्दे-
 वसदं दामि ' इति मन्त्रस्य शक्त्या बर्हिर्देवनाङ्गत्वं न तु गौण्योत्पराजिह्वना-
 ङ्गत्वमित्युक्तं तृतीये ॥

(इति— लिङ्गनिरूपणम् ।)

॥ अथ वाक्यं निरूप्यते ॥

पदसमभिव्याहारो वाक्यम् । यथा ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादौ ।
 ' ऐन्द्या गार्हपत्यमुपपत्तिष्ठते ' इत्यादिश्रुतिभ्यले पदसमभिव्याहाररूपवाक्यसत्त्वेऽपि
 ' प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ' इति न्यायेन श्रीताङ्गत्वस्यैव व्यवहारो न तु वाक्यी-
 याङ्गत्वस्येति प्राञ्चः । नव्यास्तु, अङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतर-
 पदार्थकल्पनानुकूलः श्रुतपदसंनिधिः । ' कल्पनाशब्देन च सासर्गिकविषयताशालिशब्द-
 बोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतरद्विषयितम् । अतः संसर्गविषया मासमानकरणता-
 कस्य ' धेनुर्दक्षिणा ' ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' इत्यादेः, लक्षण्या मासमानकर्मत्वस्य
 ' पयाजनेषेण हवीष्यमिवारयति ' ' सक्तून् जुहोति ' इत्यादेश्व संग्रहः । श्रुतिघटित-
 पदसंनिधेरङ्गत्वघटकीभूतपरोद्देश्यताकृतिकारकत्वान्यतरनिरूपितसासर्गिकविषयताशालि-
 शाब्दबोधलक्षणाजन्यशाब्दबोधान्यतररूपनिरुक्तकल्पनानुकूलत्वामावादातिव्याप्तिरित्या-
 हुः । पूर्वपदङ्गत्वैकदेशबोधप्रयोजकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वसूचनायाङ्गत्वघटकीभूतेति, न
 त्वङ्गत्वघटकत्वस्य लक्षणे निवेशः । प्रयोजनमावात् । परोद्देश्यतावृत्तिकारकत्वपदेन च
 कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वसंप्रदानत्वापादानत्वाधिकरणत्वान्यतमं विवक्षितम् । संसर्गमर्था-
 दया मासमानकरणताके लिङ्गकल्पितवाक्येऽतिन्यायिचारणाय श्रुतेति । कर्तृत्वाद्यन्यत-
 तमशक्तिज्ञानान्म्यकर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधप्रयोजकपदसमभिव्याहारो वाक्यमिति तु
 ज्यायः ।

नीलो घट इत्यादिसमभिव्याहारवारणाय प्रयोजकान्तम् । श्रुतिभ्यलीयपदसमभि-
 व्याहारवारणायानन्यान्तं शाब्दबोधविशेषणम् । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिपदसमभिव्या-
 हारप्रयोज्यशाब्दबोधस्य घेन्वादिशक्तिज्ञानजन्यत्वात्प्रययतः कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । नीलो
 घट इत्यादिपदसमभिव्याहारवारणाय द्वितीये कर्तृत्वाद्यन्यतमेति । निरुक्तशाब्दबो-
 व-

प्रयोजकत्व निरुक्तशाब्दबोधानुकूलवाक्ययोग्यतादिमत्त्वम् । नेन कण्ठतादावृद्धी-
तत्तृतीयादिशक्तिरस्य विपरीतयुत्पन्नस्य 'मीहिमिथनेन' इत्यादिश्रुतिप्रमाणवत्त्व-
दसमिप्याहारात्कर्तृत्वाद्यन्यतमससर्गक्रीद्यादिप्रकारकयागादिविशेष्यशाब्दबोधेऽपि
नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वेवम् 'भौदुम्बरो यूगे भवति' इत्यादौ वाक्योदाहरणत्वापत्तावौदुम्बरताया
वाक्यीययुपाङ्गत्वमुपेक्ष्य 'पशूनप्नोति' इति द्वितीयादिश्रुतिप्रमाणवत्त्वस्यैवो-
चितत्वादौदुम्बराधिकरणसाधिनयुपाङ्गत्वविरोधः । अत एव सन्निधयनुग्रहादपि न
वाक्यीययुपाङ्गत्वाङ्गीकार इति चेन्न । यूपरतृकमवनाक्षिप्ताया भावनाया व्युत्पन्नस्य कर्म-
त्वेनाप्येतदुपयोग्यत्वात्, आश्रयालाभेन च श्रौतपञ्चदश्यायोगात्तत्र वाक्यीययुपाङ्गत्वस्वी-
कारात् । न च 'सोमापौष्णं श्रैतमालभेत पशुनाम' इति प्रकृतस्य
त्रिवर्षपशुसाध्यस्य याग्यौदुम्बराश्रयत्वं सम्भवति । न च स्वमाघनद्रव्यपरिच्छेदद्वाराका-
श्रयत्वासम्भवेऽपि, अतिदेशप्राप्तपशुनियोजनाद्वयुत्पत्तिपरिच्छेदद्वाराश्रयत्वमभवत् । यूप-
स्यैव जुह्वादीनामातिदेशप्राप्तत्वेन तत्परिच्छेदस्यापि द्वारतापत्तौ यूपानुवादानुपपत्तेः ।
अत एवाऽऽतिदेशिपशुनियोजनं यूपद्वाराऽऽश्रय इत्यपि न ।

अथ 'यद्यपि चतुरवन्ती यजमान पञ्चावन्ती वपा कार्था' इत्यत्रावदानानुवादेन
पञ्चत्वविधिप्रकाशितस्य हृदयाद्यवदानेऽपि पञ्चत्वमिच्छि मिक्षान्तिना देवमे । वपापद-
मवयुत्पत्त्यानुवाद उपलक्षणं वा सत्त्वर्वाद्यनुवादः । तथाऽप्यापि यूपपदमवयुत्पत्त्यानुवाद उप-
लक्षणं वा स्यादिति चेन्न । तत्र हि हृदयादिषु पञ्चावदानाभावे चतुरवदानपदस्य
वदानस्यातिदेशादेव प्राप्ते 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्विरवदानि' इत्यस्य
वैदिक्यापञ्चयाऽवदानस्य निरुक्तानुवादत्वस्वीकारः । तदा हि, अवदानमात्रेऽतिदेशेन पञ्च-
त्वविधौ हृदयाद्यवदानेष्वपि पञ्चत्वप्राप्तेर्हविषरूपवदानप्राप्तेः हृदयवदान विधित्तं प्रावर्तक-
त्वेन मार्षेण । न च हृदयादिष्वपि जामदग्न्यादीनां पञ्चावदानस्यातिदेशादेव प्राप्ते-
स्तेषां हविषरूपवदानप्राप्तेः चतुरवदानविधि मार्षेण इति न बोध्यं युक्तमिति वाच्यम् ।
तथाऽपि विधेः वासिकवत्त्वमुपेक्ष्य वपापदस्यैवैव वासिकानुवदव्यति-वा । प्रकृत-
तु न कस्यापि वैदिक्यादिकमिति विधिमिति यूपपदस्य वासिकानुवादत्वाङ्गीकारः ।

इदं च प्राचीनाग्रयणव्यवस्थायां नुमादेशोक्तम् । वस्तुतस्तु, अवदानोद्देशेन पञ्चत्व-
विधौ हृदयादिष्ववदानेष्वपि हृदयाद्यवदानेन पञ्चत्ववदानस्य परिच्छेदान्वादावयववदानस्यै-
वाभावे पञ्चत्वप्रमत्तव्यभावात्पशुनामानुपपत्तेरेव प्रमत्ततामन्नापत्तेश्च नायं वच्यर्थः
हमजमः । किं तु पञ्चत्वविशिष्टवदानस्यातिदेशेन पूर्वप्रवृत्त्या पञ्चत्वविधि-व-

कृतावदानस्य वा वपोद्देशेन विधिस्तस्यैवोपस्थितत्वात् । हृदयादिवाक्ये हृदयाद्युद्देशेन विधिरिति हृदयादिषु तदङ्गपञ्चत्वप्राप्तिरिति नव्यमताश्रयणे न वपापदस्यावयुत्यानुवादत्वादिप्रसक्तिः । परं तु नव्यमतेऽवदानविधिसमकालप्रवृत्तानां हृदयाद्यवदानविधानां तदुत्तरप्रवृत्तौ द्वयवदानविधिवासिकफलकत्वापर्यतिरिक्तप्रवृत्तप्रमाणं न पर्यायः ।

किं च पञ्चत्वविशिष्टावदानान्तरस्य वपोद्देशेन विधाववदानोद्देशेन पञ्चत्वविशेषणविधिकल्पनायामवदानस्वरूप आनर्थक्यप्राप्तौ वपाभ्यासापूर्वसाधनत्वलक्षणाया आवश्यक्यकत्वाद्गृह्ययाद्यवदानेषु कथं पञ्चत्वप्राप्तिः । न ह्यभ्यासविशेषधर्मस्याभ्यासान्तरे प्राप्तिः संभवति । उपदेशस्याभ्यासविशेषविषयत्वात्, अतिदेशस्याभ्यासयोः प्रकृतिविकारमावामावेनासंभवात् । पञ्चत्वविशिष्टाप्रकृतावदानस्यैव वपोद्देशेन विधी तु प्रकृतविधेरैव वपाभ्यासापूर्वसाधनीभूतावदाने पञ्चत्वविधी तात्पर्याच्चावदानान्तरे पञ्चत्वविधिः संभवतीति तदधिकरणसिद्धान्ताच्चिन्त्य एवेति न वपापदद्वयान्तेन यूपपदस्यावयुत्यानुवादत्वादीति । अतश्चाऽऽश्रयालाभात् पशुद्देशेनौदुम्बरत्वविधिः संभवतीति वाक्याद्युपाङ्गत्वमेवौदुम्बरायाः । न च प्रकारान्तरेणाऽऽश्रयालाभेऽपि प्रकृतवाक्य एवौदुम्बरत्वकरणकमनुकर्मकयुपाश्रयकभावनाविधानाद्युपात्मकौदुम्बरत्वाश्रयलाभः । आश्रयत्वस्य साध्यत्वातिरिक्तस्य दुर्बलत्वेन भावनाया अनेककर्मकत्वाद्वाक्ययेदापत्तेः ।

यत्तु राजके ' अतिदेशमात्रस्य पशुनियोजनस्य यूपद्वाराऽऽश्रयत्वमाशङ्क्य प्रकृतौ हि प्रत्यक्षोपदिष्टस्य होमपणयनादेः पञ्चास्तावनापेक्षाया पयश्चमसादिवत्फलार्थम्यापि गोदोहनादेराश्रयीभूतसाध्यापेक्षादर्शनादुचयकाकाङ्क्षावशात्साधनत्वमवसीयते । न चैतन्न पञ्चाङ्गत्वमसङ्गः । तादर्थ्येन विधानाभावात् । अत एव गुणकामप्रयोगे प्रासाङ्गिकोपकारिणा गोदोहनादिना कार्यसिद्धौ चमसादेरनङ्गत्वेन तदभावे वैगुण्यापः । विकृतौ स्वस्वण्टकरणोपकारमुखेन बल्लोपकारमाकृतत्वादिरत्वादिविशिष्टस्यैव पशुनियोजनस्यातिदेशात्साधनानाकाङ्क्षस्य परार्थविहितसाधनान्तरमाहकत्वं न युक्तम् । अन्यतराकाङ्क्षाहेतुकस्य संवन्धस्येतराकाङ्क्षोद्भावनपूर्वकत्वाद्धिषिमन्तरेण चाऽऽकाङ्क्षानुस्थापनात् ' इति परिहृतम् । तच्चिन्त्यम् । प्रणयनस्य धृत्यवर्गताङ्गताकवमत्सेन निराकाङ्क्षतया गोदोहनाश्रयत्वस्योपकारकाङ्क्षालम्ब्यत्वासंभवाद्गोदोहनादेः फलसाधनतावोधनसमकालमेव हि प्रणयने चमससाध्यत्वोपः, तदेव प्रणयनस्य निराकाङ्क्षं गोदोहने फलसाधनत्वान्यधानुपपत्तिमूलकाकाङ्क्षालम्ब्यः, प्रणयने गोदोहनसाध्यत्वमोक्षस्तु तदुत्तरकालीन इति सर्वतो नञ्बन्ती ह्यन्यधानुपपत्तिरिति न्यायेन गोदोहनवि-

१ राजकापरनामधेयन्यायसुधायादीदुम्बराधिकरणे (ख० १ पा० २ अ० ३ सू० २२) इत्यत्र भट्टलोमेश्वरोक्तमनुवदति—यत्तु राजक इत्यादिना ।

फटमाधनत्वान्धधानुपपत्त्या निराकाङ्क्षम्यापि प्रणयनस्याऽऽवाङ्क्षाऽमुत्पत्त्या गौडोहना
 श्रयत्वाङ्गीकार । साम्य नित्यस्य वाच्यमिति न्यायेन वाक्यप्रयोगे चमत्प्रधानङ्गत्वम् ।
 इत्यमेव चोत्पत्तिशिष्टमौमेन निराकाङ्क्षम्यापि ज्योतिष्टोमस्य फलोद्देशेन विधीयमानो-
 ऽद्विष्टाश्रयत्वमुद्दिष्टविपरणे पूर्वपक्षाद्युक्तं सगच्छते । अत एव प्रमत्तप्रमाणावगतमाध-
 नान्तरावरद्धविधाया फटार्थगुणाश्रयत्वं स्थानमाणात्मेव । दद्याद्याश्रयत्वस्य प्रकर-
 णिकत्व एवकारस्तु संनिविष्टाठनिबन्धन । अतः प्रकृत्यादिरत्वावहद्वेऽपि सूपैः,
 औदुम्बरतानिवेशसमवादाश्रयत्वं समवत्येवेत्यस्मदुत्तरीत्येवाऽऽश्रयत्वसङ्गटननित्यप्रम-
 नया प्रामादिकनिन्धया ।

न च ' धेनुर्दक्षिणा ' , ' उच्चैर्नचा क्रियते ' , ' सह श्रययति ' इत्यादिषु यथाक्रम
 दक्षिणोद्देशेनाभेदसंबन्धेन धेनो, ऋग्भेदविहितकर्मोद्देशेन मन्त्रघटितपरम्परासंक्रमे-
 नोक्तेष्वस्य श्रयणोद्देशेन स्वस्वरसंभवेन साहित्यस्य च विधेयत्वात्कर्तृवाच्यन्यतत्त्वस्य
 शाब्दबोधोपाविषयत्वेनायासिरिति वाच्यम् । इत्युक्तो धेनवादीनां करणात्वेन भावनान्व-
 यम्यैव तत्तदुदाहरणे विवक्षितत्वात् । तथा हि । ' धेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र तावत्सुबन्तयो
 परस्परान्वयामावात् । ' न हि क्रियारहितं वाक्यमस्ति ' इति न्यायेन क्रियापदान्या-
 हार आवश्यक । तत्र च भावनाया मान्यापेक्षाया दक्षिणापदस्य दक्षिणाकार्यपरतया
 मान्यसमर्पणत्वम् । करणाकाङ्क्षाया च करणतासंज्ञेण धेनुपदार्थस्य धेनुरादोत्तरप्रय-
 माया वा करणत्वलक्षणया धेनुकरणत्वस्य भावनायामन्वय । धेनुःदक्षिणयोर्भेदबोधस्तु
 पार्थिक । धेनुत्वेनत्वयोर्विज्ञाने वाक्यभेदस्तु त्रिशिष्टकाररविधानादनाद्यङ्गत्वं ।

एवम् ' उच्चैर्नचा क्रियते ' इत्यत्र वेगोपक्रमानुसारेणोदाहृतानां ऋग्भेदविहितकर्म-
 लक्षणात्तस्य च प्राप्तत्वेन भावनायामुद्देशत्वेनान्वये नाते करणात्कदाप्यामुच्येष्टस्य
 मन्त्रघटितपरम्परासंज्ञेण भावनान्वय । न तु मन्त्रघटितपरम्प-
 रासंज्ञेयमात्रेण । तथात्वे भावनायां करणात्कदाप्योपशान्त्यमावात् । एव ' सह
 श्रययति ' इत्यत्रापि प्रामाणात्तराश्रयणोद्देश्यकभावनाया साहि यस्य कर्तृवाच्य-
 तमसंज्ञेयत्वान्वय । तथा हि । दर्शपूर्णमासयो ' यस्य हविर्निरुद्धं पुरस्ताच्चन्द्रम्,
 अम्बुद्विधात्स त्रेधा तण्डुलान्विमलेत् । ये मन्थयाः स्युस्तानत्रये दात्रे पूरोडाशमष्टाक-
 वाङ् निवेत् । ये म्यनिष्ठास्तान्द्राय प्रदात्रे दयश्चम् । येऽग्निष्ठास्तान्विष्णवे
 शिपिविष्टाय ' शृते चरुम् ' इति ब्रह्म । तन्नामावभ्याकर्मणश्चन्द्राम्युदधावाच्छिल-
 दिनप्रारम्भे निमित्ते त्रेधा तण्डुलानिति वाक्येनापनीतपूर्वदेवतासंभवनानां प्रहृहवि-
 पामेव देवनांतरमन्त्रवचनार्थानि शिष्युत्तरवक्ष्यानि न तु कर्मान्तरविधायकानि ।

अपौरुष्यपूर्वसम्बन्धनप्रवृत्तहविषामिव देवता-न्तरसम्बन्धात् । अत एव पूर्वहवि-
 देवता-न्तरसम्बन्धस्य निरूपकमीभूतयागापेक्षायाम् ' ऐन्द्रवाक्यं गृह्णाति ' इत्यत्रैव पूर्वप्रकृत-
 यागा एव निरूपका । अत आग्नेयस्य मध्यमादिपेदेन चारजयमागुच्यते । दधिषाग
 पयोषामयो स्वविष्ठाणिष्टसाम्ययागाम्या साम्यासाम्या सह तन्नेणानुष्ठानमिति
 सिद्धाभित्त पेषु । तत्र च मध्यमाद्युद्देशेन दातृत्वादिगुणविशिष्टदेवताविधि ।
 समानाधिकरणपदस्थले परस्परान्वयस्य क्लृप्तत्वात् । अतो न विधेयानेकत्वनिमित्तको
 वाक्यभेद । उत्तरवाक्ययो द्रव्यद्वयोद्देश्यत्वस्युक्तवाक्यभेदस्तु स्वीक्रियते । अम्यु-
 दितोष्टिमकरणस्य ' सह अथयति ' इति वाक्येन सप्रतिपत्तदेवताहविष सहश्रपण
 विधानाच्चरुत्याधिकरणत्वे आर्थिके अनुद्यते । अतो द्रव्यदेवताविशिष्टभावानन्तरविधि-
 पक्षे गौरवापत्तेर्द्रव्याद्देशेन देवता-न्तरविधिपक्ष एव श्रेयानिति प्राञ्च ।

न्यास्तु—समानाधिकरणपदस्थले परस्परान्वयस्वीकारे ' पञ्चदशा-याज्यानि ' इत्यत्रापि स्तोत्रोद्देशेन पञ्चदशत्वसक्त्याविशिष्टाज्यविधानापत्ते, उत्तरवाक्ययो स्ववि-
 ष्ठादिप्रकृतिकस्य पुणोद्देशेन सम सहश्रपणापत्त्या चरुत्वविधेरप्यावश्यकत्वात्, द्रव्यो-
 द्देशेन देवता-न्तरविधिपक्षे विधेयानेकत्वनिमित्तकवाक्यभेदापत्ते, द्रव्यदेवतातद्गुणचर-
 त्वादिविशिष्टभावना-साराधिपक्ष एव श्रेयानित्याहु । तत्र च श्रपणविधिं विनैव श्रप-
 णस्य प्राप्तत्वात्, ' सह अथयति ' इत्यनेन सप्रतिपत्तदेवताकहवि श्रपणोद्देशेन साहित्य-
 विधीयते । तत्रैकत्रालावच्छेदेनैकपात्राधिकरणकत्वम् । निरुक्तैकपात्राधिकरणतासम्बन्धे-
 नाऽऽधारतानिरूपकापेक्षतासम्बन्धेन भावना-न्वयीति कर्तृत्वाद्यन्वयतमस्य शाब्दबोधविषय-
 तासोक्तप्रतिप्रसङ्ग । यद्यैकपात्रस्येत्त्रालावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन भावना-न्वयीति
 नोक्तदोष । न च श्रपणानुकूलकृतितरूपभावाभावा आत्मगुणत्वत्वात्स्वरूपसम्बन्धैर्निरुक्तसा-
 हित्यविशिष्टत्वासम्बन्ध । 'यजत स्वर्गकाम' इत्यत्र स्वर्गनिरूपिततरणतासम्बन्धेन भाव-
 नाया यागविशिष्टत्ववच्छ्रपणानुयोगिकनिरुक्ततत्त्वसम्बन्धेन निरुक्तसाहित्यविशिष्टत्वम्यापि
 प्रवृत्तभावनाया सम्भवात् । यदि तु तत्र करणतानिरूपणोद्देश्यकत्वमेव सम्बन्ध इति न क्वाप्यनुपपत्ति ।

अथ श्रपणोद्देशेन साहित्यविधौ द्रव्य, पयस श्रपणाभावात्तत्र कथं साहित्य-
 प्रतीति । अत एवाप्य साहित्यविशिष्टश्रपणविधि । तथाऽऽग्नेयद्रव्ये श्रपणप्रास्तावपि
 दधियसोमस्त-मासिरेव विशेषणशो विधे फलयिति प्राचीनैरुक्तम् । भवन्मते तु श्रपणाशे
 विध्यमङ्गीकाराद्दधियसयो श्रपण न स्यात्, नितरा च तदुद्देशेन विधीयमान साहि-
 त्यमिति चेत् । सत्यम् । दधियसमोर्न प्रमाणा-न्तरेण श्रपणप्राप्ति । तथाऽपि श्रपणे-

देशेन साहित्यविधौ केनचित्साहित्यावश्यत्वेऽनुपस्थितयत्किञ्चिद्द्रव्यस्य साहित्य-
निरूपकत्वकल्पने गौरवाद्वाचनेन प्रानसाहित्यनिरूपकत्वेन क्लृप्तयोर्दधिपयसोरिव तन्नि-
रूपकत्व कल्पयते । तथा च प्रहरणे शास्त्रासाहित्यवशेन शास्त्राप्रहरणनदाग्नेयद्रव्य-
श्रपणे दधिपयसाहित्यवशेन दधिपयसोरपि श्रपणविधिः । एव च तृतीयविधिप्रकाराश्र-
यणेन प्राक्त्युपपत्तौ प्राचा पञ्चमविधिप्रकाराश्रयणमपि, अप्रामाण्यं प्रकटयति । न च
सप्रतिपक्षदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यताया प्रमाणाभावात्, श्रपणमात्रस्योद्देश्यत्वे मध्य-
ममाध्ययान्म्यासीयश्रपणेऽपि केनचित्साहित्यापत्तिरिति वाच्यम् । लाघवानुरोधेन
प्रानसाहित्यनिरूपकनिरूपितसाहित्यस्यैवात्र विवेच्यत्वेन पुनरावेय-यायेन विधेयसाम-
र्थ्यानुरोधेनोद्देश्यसक्तौचाः सप्रतिपक्षदेवताकहवि श्रपणस्यैवोद्देश्यत्वे मध्यममाध्ययान्मी-
यश्रपणे साहित्याप्रसत्तेरिति ध्येयम् ।

केचित्तु-समभिव्याहारो वाक्यमिति प्राचीनप्रवादस्य साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावे
सति वस्तुतः शेषशेषिणो सहोच्चारण वाक्यमित्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थनिष्ठशेषित्वबोधिकाणां
विमर्त्तानां शेषपदोत्तरत्वेन, स्वप्रकृत्यर्थगतशेषत्वबोधिकाणां च शेषपदोत्तरत्वेनाभावे
सति, इति सत्यन्तार्थः । तेन प्रयान्त्रेणामिधारणसकत्वाटिविनियोजकवाक्यसंग्रहः ।
शेषशेषिणोर्वाचनपदयोरेकावयवोद्योगियोगिसन्निधिविशेषेणोच्चारणमिति शेषशेषिणो
सहोच्चारणमित्यस्यार्थः । तेन न प्रररणविषयानिप्रसङ्ग इत्याहुः । तत्तु स्वत्वानुगमा-
दुपेक्षणीयम् । निरुक्तलक्षण ब्राह्मणवाक्यस्यैव । मन्त्रवाक्य तु, एवान्वयबोधोपयोगि
मन्त्रपदसमभिव्याहारः । अत एव ' देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णे
हस्ताभ्या निर्वपामि ' इति मन्त्रे कर्तृत्वाद्यन्यतमशक्तिज्ञानान्यस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमस-
सर्गकस्य कर्तृत्वाद्यन्यतमलक्षणाज्ञानान्यस्य वा कर्तृत्वाद्यन्यतमशाब्दबोधस्याजननेऽपि,
उत्तपदसमभिव्याहाररूपवाक्यान्तरात्, देवस्य त्वादिपदानां स्वार्थविशिष्टनिर्वापकज्ञान
द्वारा निर्वापाङ्गत्वम् । विधिवाक्यमन्त्रवाक्ययोरयमपरो विशेषः । यद्विधिवाक्ये कर्तृ-
त्वाद्यन्यतमलक्षणया ससर्गविधया तद्ज्ञानाङ्गीकारेण वा स्वत एव विनियोजकत्वम् ।
मन्त्रवाक्ये तु देवस्य त्वादिपदैर्निर्वाप प्रकाशोदित्यादिवाचनान्तरकल्पनया । देवस्य

१ अत्र चैव विधिप्रकारा अनुसंधेयाः । पुद्गलात्त्वर्थकरणकभावनाविधि, आयो विधिप्रकारः ।
यथा 'अग्निहोत्रं जुहोति' इति । अन्याद्देशेन तद्विधिरपरः । यथा अग्निहोत्रं पुद्गलात्त्वर्थकामः' इति ।
धात्वर्थोद्देशेनान्यकरणकभावनाविधिस्तृतीयः । यथा 'दध्ना जुहोति' इति । अन्याद्देशेनान्यकरण-
कभावनाविधिश्चतुर्थः । यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति । शुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावना-
विधिः पञ्चमः । यथा 'सोमन दधेत्' इति । अन्योद्देशेन शुणविशिष्टधात्वर्थकरणकभावनाविधिः
षष्ठः । यथा 'सौम्यं चर्षं निर्वपेद्भृशं चर्षकामः' इति । अत्र च पूर्वपूर्वविधिप्रकारापेक्षयोत्तरोत्त-
रानां दौर्बल्यमनुसंधेयम् । (अ० ६ पा० ८ अ० ८) अपरत्वेनेति शेषः ।

त्वादिपदानां मन्त्रघटकपदार्थत्वाभावेन विध्यभावेन च घटावाक्यस्य स्वतोऽविनियोजक-
 स्वात् । विध्यभावेदेव च देवस्य त्वादिपदार्थानां निर्वाणङ्गत्वमपि न स्वतो मन्त्रवाक्यम-
 न्यम् । अपि तु श्रुतिघटकवाक्यान्तरकरूपनयेति बोध्यम् । अत्र विधिवैक्यस्य योग्यताज्ञानं
 विना लक्षणया संसर्गाधिपत्या वा कर्तृत्वाद्यन्यतमबोधकत्वाभावेन योग्यतारूपालिङ्ग्यानुमा-
 पकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वेऽपि न लिङ्गतो दीर्घरूपम् । प्रत्युत सश्रुतिक्रियाक्यान्तरकरूपनयां
 प्रमाणपूर्वालिङ्ग्यात्स्वतो विनियोजकत्वेन प्रचलत्वमेव । अत एवाग्नीषोमीयप्रकरणप-
 टिनस्य ' त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ' इति मनोतामन्यस्य केवलाग्निप्रकाशकाद्योपयदेवत्या-
 ग्नीषोमीये विनियोगासंयक्त्वयोतिष्टोममहाप्रकरणरूपसामान्यमन्त्रबोधकप्रमाणसङ्क-
 लिङ्गेन केवलाग्निदेवताके सवनीय उत्कर्षमाप्तौ ' यद्यप्यन्यदेवस्यः पशुराग्नेदेयेव मनोता
 कार्या ' इति ब्राह्मणवाक्येन लिङ्गवाचनेनाग्नीषोमीयाद्व्यतिर्यक्तं दर्शयति ।

मन्त्रवाक्यस्य तु सामर्थ्यकरूपनाद्वारा सश्रुतिक्रियाक्यान्तरकरूपकस्य द्व्यन्तरितप्रामा-
 ण्यकृतया धृतिकरूपनारूपैकान्तरितप्रामाण्यकालिङ्गाददुर्बलत्वम् । अत एव 'स्योनें ते
 सदनं करोमि । घृतस्य घारया सुशेवं वरुणामि । तमिमन्सदीदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहिणां
 भेष सुमनस्यमानः ' इत्येकान्वयबोधोपयोगिपदसंनिधिरूपाद्वाक्यार्थसंपूर्णस्य सदानङ्गत्व-
 प्रसक्तौ तद्वाचने लिङ्गात्पूर्वार्थस्य सदने, उत्तमार्थस्य सादनेऽपि विनियोगः । तच्छ-
 वदस्तु ' तप्ते पयासि दधानयति । सा वैश्वदेव्यामिशा ' इत्यनेन वाक्यान्तरीयार्थपरा-
 मर्शकत्वेन युज्यत इत्युक्तं बलाबलविकरणे ।

(इति-वाक्यनिरूपणम् ।)

॥ अथ प्रकरणं निरूप्यते ॥

अथ किं प्रकरणम् । न तावत्संनिधिपठितत्वं । सर्वस्यैव र्थिकचित्संनिधिपठित-
 त्वेन सर्वाङ्गत्वापत्तेः । न च तत्संनिधिपठितत्वं ताद्विनियोजकप्रकरणमिति विशिष्य
 निर्वचनलोचनोपपत्तेः । अङ्गानां प्रधानसंनिधिपठितत्वेन प्रानाङ्गित्वापत्तेः । दर्शपूर्ण-
 मासयोगोद्गोहानसंनिधिपठितत्वेन तदङ्गत्वापत्तेः । अथाश्रुतभान्यकतत्संनिधिपठितत्वं
 ताद्विनियोजकप्रकरणं, प्रधानानां श्रुतमाव्यक्तवाचोक्तोपपत्तेः इति चेत् । न । समिद्याग-
 र्थाश्रुतमाव्यक्ततन्पाद्यागसंनिधिपठितत्वेन तन्नृपवाद्यागङ्गित्वापत्तेः । अथ श्रुतमाव्य-
 क्तस्येति अश्रुतभान्यकतत्संनिधिपठितत्वं ताद्विनियोजकप्रकरणम् । समिद्यागर्थाश्रुतमा-
 व्यक्ततन्पाद्यागसंनिधिपठितत्वेऽपि श्रुतफलत्वाभावालोचनोपपत्तेः । गोदोहनस्य

दर्शपूर्णमासाङ्गत्ववारणाय श्रुतमाव्यकेति चेत् । विश्वजितो विकृतिस्त्वेन प्रकरणे
त्वाभावात्तत्राव्याप्यमावेऽपि पिण्डापितृयज्ञस्य श्रुतफलकत्वाभावेन स्वाङ्गप्रकरणत्वा
नापत्तेः । प्रयानादीनां श्रुतमाव्यकप्रोक्षणाङ्गत्वापत्तेश्च । अतोऽत्राव्यकनिर्वचनं प्रकरणमिति
चेत् । न । सनिधिपठितत्वे सति, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया एव प्रकरणपदार्थत्वात् ।
तत्सनिधिपठितत्वाविशिष्टकथमावाकाङ्क्षा तद्विनियोजकप्रकरणमिति तु निष्कर्षः ।

अस्ति चेत् प्रयानादिविनियोजकदर्शपूर्णमासादिक्रमणकभावनाकथमावाकाङ्क्षात्मकप्र-
करणे । दर्शपूर्णमासादीनां प्रयानादिसनिधिपठितत्वात् । दर्शपूर्णमासादिषु दीक्षणीयादि-
प्रकरणत्ववारणाय, विकृते प्राकृताङ्गप्रकरणत्ववारणाय च विशिष्टा-तम् । प्रया-
नादीनां पुरोडाशादिरूपद्रव्याङ्गत्ववारणाय कथमावाकाङ्क्षेति । तदुक्तम्, ' अस्युक्तं
प्रकरणादितिकर्तव्यतापर्यन्तम् ' इति । प्रमाणान्तरास्युक्तमितिकर्तव्यतापर्यन्तरूपात्प्र-
करणादङ्गमिति सूत्रार्थः । अत्र श्रुत्यादिप्रमाणान्तरविनियुक्तस्य प्रोक्षणादेः प्रयोजनाका-
ङ्क्षारूपसंहकारिविरहात् प्रधानीयकथमावाकाङ्क्षारूपप्रकरणादङ्गत्वम् । प्रयानादे-
रेव प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिकारणवशादङ्गत्वमिति प्रकरणविनियोज्यविषयविशे-
षसूचनाय प्रमाणान्तरास्युक्तत्वोक्तिः, न तु तस्य लक्षणे निवेशः, प्रयोजनाभावात् ।
प्रधानीयप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकार्यभावादेवाङ्गानां प्रधानसनिधिपठितत्वाविशिष्टकथमावा-
काङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रधानानामङ्गाङ्गत्वम् । न च समिद्यागादेः प्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारि-
सत्त्वात्तनूनाद्यागाङ्गत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तनूनपादादेरिति कर्तव्यताकाङ्क्षायाः लक्षणे समि-
द्यादेः प्रयोजनाङ्गत्वाभावात् । तनूनपादादेः फलत्वत्वावगमोत्तरं हि, इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा
तदवगमश्च, प्रधानभावनया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रधानभावनावये सति भवेत्, प्रधा-
नभावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया च स्वप्रयोजनाकाङ्क्षारूपसहकारिवशात्तनूनपादात् इव समि-
द्योऽप्यन्वयाभेदाच्छब्दमिति न तनूनपाद्यागाङ्गत्वापत्तिः । अत एव ज्योतिष्टोमात्रे-
तानां ' पशुकाम उक्थं गृहीयात् ' इत्यादिकाभ्यसम्पन्ना दीक्षणीयानिनिहितत्व-
विशिष्टकथमावाकाङ्क्षावत्त्वेऽपि न प्रकरणादीक्षणीयादीनां सम्प्रदायत्वम् । अ यन्मुक्ता-
श्रयमापेक्षगुणफलसम्बन्धविशेषे पूर्व दीक्षणीयाद्यज्ञानामाश्रयीभूतज्योतिष्टोमभावनाव-
यापदत्वत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षाभावान् । अतो गुणभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामा-
श्रयणोऽतिदेशादेव धर्मप्राप्तिरिति नाऽऽश्रयणमात्रविषयस्युक्तं तृतीये, प्रयोजना-
काङ्क्षानिरहादेव च न फलार्थगुणस्याऽऽश्रयणत्वम् । पिण्डापितृयज्ञस्य तु श्रुत्यद्यपि
निष्कृताङ्गत्वत्वेऽपि न विनिगमनाविरहात्तदङ्गत्वप्रसक्तिः । काङ्क्षान्वयस्यैव प्राज्ञे

विनिश्चयकत्वात् । काशादिश्रवणाद्यविशेषे तु पिण्डपितृयज्ञवच्छ्रुत्याद्यविनियुक्तस्यापि
 फलस्यत्वापत्तेर्न परंपराद्वत्त्वापत्तिः । विष्णुतिसंनिधिपठितोपहोमानां तु स्वसंनिधिपठितत्वं
 विशिष्टविष्णुनिपायनारम्भभावाद्वाङ्मूलरूपप्रकरणसत्त्वेऽपि न ततोऽङ्गत्वम् । उपहो-
 मेभ्यः बल्लोपकारकत्वेन पूर्वान्वितैः प्राकृतार्हैः कथंभावाद्वाङ्मूलाः शान्तत्वनोपहोम-
 विनियोगबोधोपहितपूर्व निरुक्तप्रकरणभावात् । अपि तु संनिधिरूपस्यानवशाद्द्विष्ट्या-
 वाङ्मूलमुत्थाप्य तत्र एवाङ्गत्वम् । न चैवमुत्थाप्यावाङ्मूलायां प्रकरणलक्षणादिव्याप्तिः ।
 तस्या अपि स्थानपर्यप्रकरणत्वेन लक्ष्यत्वात् । उपहोमेषु प्राकरणिकाद्वत्त्वव्यवहारा-
 पक्षिस्तु लिङ्गविनियोज्यमन्त्रेषु ध्योताङ्गत्वापत्तिर्वाकल्लसन्निरुक्तकथंभावाद्वाङ्मूला एव
 तद्व्यवहारानियामकत्वेन निराकार्येति बोध्यम् ।

नव्यास्तु—अद्यतनफलसंबन्धसंनिहितव्यवप्रमितपदार्थवृत्ति यत्पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताकं
 विषये, इतिकर्तव्यतात्वप्रकारकपेक्षणं तत्प्रकरणम् । अस्ति च दर्शपूर्णमासादौ प्रयाजादि-
 विषये तत् । समिद्यागस्य प्रकरणात्तनूनवाद्यागाङ्गत्ववारणायावगतफलसंबन्धेति पदार्थविशे-
 षणम् । प्रयाजादीनां प्रकरणादसंनिहितउभोतिष्टोमादङ्गत्ववारणाद्य संनिहितव्यवप्रमि-
 तेति तद्विशेषणम् । अङ्गस्य पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताक्येति विशेषणाद्य न प्रोक्षणादीनां
 धृतिलिङ्गव्यवगतस्यैवाद्यङ्गभावानां प्रकरणादर्शाद्यङ्गत्वापत्तिः । ' वामदेव्यं गायति '
 इत्यादौ प्रमाणान्तरेणानवगताङ्गताक्यभाविषयेऽगगतफलसंबन्धस्य स्तोत्रस्य स्वसाधनी-
 मूननागतसामिन्त्यव्यवगतस्यैवाद्यङ्गत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थमितिकर्तव्यता-
 र्थेनेति विशेषणम् । तस्य ऋगसामिन्त्यव्यवगतस्यैवाद्यङ्गत्वप्रसक्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थमितिकर्तव्यता-
 र्थेनेति विशेषणम् । अत्र समिद्यागादौ तनूनवाद्यागाङ्गत्वस्य चोत्तरीत्या वारणसंभवादवगतफलसंबन्धेति
 पूर्वप्रमाणानवगताङ्गताक्येति च विशेषणं सूत्रस्यासंख्येयविशेषणवद्विनियोगप्रयोजन-
 प्रकरणशरीरे प्रकरणविनियोज्यविषयविशेषबोधनार्थमेव ।

व्यवहारप्रयोजकप्रकरणलक्षणम् । विनियोजकप्रकरणलक्षणं तु, अस्मदुक्तमेव । तन्नू-
पादादिषु समिदादिविनियोजकप्रकरणमत्त्वेऽपि समिदादीनामुक्त्वात् तदङ्गत्वस्य वार-
यितुं शक्यत्वादिति तत्त्वम् ।

वेदित्तु—उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सा च फलाकाङ्क्षाविशिष्टकथंभावाकाङ्क्षा ।
वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन । न त्वेकपुरुषावगतत्वा-
दिना । तेन न विश्वमिदादेः प्रकरणेन दर्शाङ्गत्वम् । उक्तसंबन्धेन यदीयफलाकाङ्क्षा-
विशिष्टा, निर्णीततद्गनङ्गत्ववृत्ता या कथंभावाकाङ्क्षा सा तद्विनियोजकप्रकरणमिति
निष्कर्षः । उक्तं हि • असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्पित्वात् ' इति । अत्र पञ्चम्याः
सामानाधिकरण्यात्कथंभावाकाङ्क्षाैव प्रकरणमित्यवसायते । असंयुक्तपदं च फलाका-
ङ्क्षोपस्थापकम् । न तु संनिपातिनिवारणमित्याहुः । तदतीव मन्दम् । तथा हि,
विनियोगफलोपवायकप्रकरणस्य वेदं लक्षणं तत्स्वरूपयोग्यस्य वा । नाऽऽद्यः ।
स्वाश्रयभावनासंनिहितभावनाश्रितत्वसंबन्धेन प्रयानादिभावनीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टायां
ध्रुवभावकत्वेन निर्णीतप्रयानाद्यनङ्गत्वप्रोक्षणादिभावनागतकथंभावाकाङ्क्षायां प्रया-
जविनियोगरूपफलानुपवायकायामतिव्याप्तेः । प्रधानकथंभावाकाङ्क्षारूपप्रकरणेन फल-
वत्त्वेऽवगते तन्नूपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षोदयाधिर्णीतानङ्गत्वकनूनपाद्यागततायां तस्या-
मुक्तसंबन्धेन समिदागीयफलाकाङ्क्षाविशिष्टत्वेनातिव्याप्तेश्च । न च प्रधानकथंभावेन
तन्नूपाद्यागीयफलवत्त्ववगमसमकालमेव समिदागस्यापि फलवत्त्वावगमेन फलाकाङ्क्षो-
परमात्तदुत्तरकालीनतन्नूपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षाया न तद्वैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ।
आलेकपरामर्शन्यानुमितौ सामानाधिकरण्यसंबन्धेनातीतधूमपरामर्शवैशिष्ट्यस्यैवोक्त-
संबन्धेनातीतममिदागीयफलाकाङ्क्षावैशिष्ट्यस्य तन्नूपाद्यागीयकथंभावाकाङ्क्षायां सत्त्वे
भाष्यमावात् ।

श्रीसणाद्यङ्गत्वधारणाय फलाकाङ्क्षायाः सहकारित्वकल्पनाया आवश्यकत्वादिति दिक् ।

एतस्य च प्रकरणस्याऽऽकाङ्क्षारूपत्वेन स्वतोऽप्रमाणत्वाद्वाक्यकलनाद्वारैव प्रामा-
ण्यम् । तथा हि । प्रधानगतैतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रयागादिगतप्रयोजनाकाङ्क्षासहकृ-
तया प्रयागवाक्यस्य प्रधानवाक्यस्य च स्वस्वावान्तरवाक्यार्थसमाप्तस्यापि महावाक्यैरु-
द्देशस्वरूपपदस्वाक्रान्तस्य संनिधिः । वाक्यं कल्प्यते । उक्तपारिभाषिकप्रदानामपि
स्वार्थोपस्थितिद्वारा तन्निष्ठाश्रुतपदान्तरकल्पनानुकूलयोग्यतारूपलिङ्गानुमानद्वारेति कर्तव्य-
तास्ववाचीत्यमित्यादिगौणश्रुतिकलाकल्पमिति परस्परया प्रकरणस्याङ्गत्वे प्रामाण्यम् ।
वाक्यैकवाक्यताकल्पनकारश्च 'समिधो यजति, इत्थं दर्शपूर्णमासाम्यां यजेत'
इति । अत एव दर्शपूर्णमासप्रकरणाभ्यातेन 'संस्थाप्य पौर्णमासी वैश्वप्रमनुनिर्वेत्'
इत्यनेन विहितवैश्वस्य प्रकरणादर्शपूर्णमासोमयाङ्गत्वपसक्तौ वाक्यत्वपौर्णमास्यङ्गत्व-
मित्युक्तं बलाबलौघिकरणे ।

(इति—प्रकरणनिरूपणम् ।)

॥ अथ स्थानं निरूप्यते ॥

सादेश्यं स्थानम् । तच्च द्विविधम् । अनुष्ठानसादेश्यं पाठसादेश्यं चेति । पाठसादेश्यं
द्विविधम् । यथाक्रमपाठः संनिधिपाठश्चेति । पशुवर्माणाम्नीपोमीयपद्वद्वत्त्वमनुष्ठान-
सादेश्यात् । तथा हि 'यो वीक्षितो यदग्नीपोमीयं पशुपालभेत' इति क्रयसंनिधावा-
म्नात्तरयाग्नीपोमीयपशोः 'स एव द्विद्वेष्यः पशुगोपवस्येऽहन्पालकवपः' इति वच-
नादौपवस्येऽहन्नुष्ठानम् । तद्दिन एव च पशुवर्माः श्रूयन्ते । अतस्तेऽनुष्ठानसादे-
श्यात्पञ्चदशम् । उपोतिष्टोममहाप्रकरणसत्त्वेऽपि पशुवर्माणो सोमद्रव्यकज्योतिष्टोपाङ्ग-
त्वायोग्यत्वात्तदनुष्ठानम् । अत एवाऽऽसर्गवपतरङ्गन्यायेन उपोतिष्टोमाङ्गत्वव-
प्रसक्तत्वादि स्थानेनेपसंहारन्यायेनाग्नीपोमीयमायाङ्गत्वम् । पश्चन्तरे त्वतिदेशादेव तेषां
प्राप्तिरिति सिद्धान्तः । 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' इत्यादीनां क्रमाभ्यातानां याज्यानु-
पाक्यानाम् 'ऐन्द्राग्नेःसदृशकपालं निर्वेत्' 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेत्' इति
क्रमाभ्यातेष्वङ्गत्वं यथाक्रमपाठात् । नक्षत्रेष्टिसंनिधिपठितोपहोमानां नक्षत्रेष्ट्यङ्गत्वं
संनिधिपाठात् । नक्षत्रेष्टेः प्राकृताङ्गनिराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणादङ्गत्वायोगादिति प्राचीन-

प्रवाद । स्व-स्वबोधकवाक्यान्तरसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वं स्थानमिति निष्कर्षः । उक्तसम्बन्धेन तत्पदार्थविशिष्टत्वं तद्विनियोजकश्रम इति यावत् ।

एतेन—देशसमानत्वं प्राथम्यादिरूपसादृश्यमित्युक्तौ यथाक्रमपाठसंग्रहेऽपि, अमितदेशतायामुपहोमाङ्गताप्रमाणभूतायामन्यासि । अमितत्वमित्युक्तौ तु सदृशदेश-भूताया यथाक्रमपाठरूपायामन्यासिरिति निरस्तम् । अन्यतमत्वादिना सम्बन्धानुगमसम्बन्धेन सम्बन्धानुगमस्यादोषतयोक्तनिरस्तत्वावन्त्याप्यसम्भवत् । यथाक्रमपाठस्येते याज्या-मन्त्राणामैन्द्राग्नादिषु, सान्नाय्यसनिधिपठितस्य ' शुभं च दैव्याथ कर्मणे ' इति मन्त्रस्य सान्नाय्ये च स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्याभावादन्यासिरत इति । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वसम्बन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य संग्रहाय स्वबोधकवाक्येति । न च विकृत्युपहोमयोरेकदेशानुष्ठेयत्वेन स्वसमानदेशीयत्वसम्बन्धेनोपहोमवैशिष्ट्यस्य विकृतौ श्रमत्वोपपत्तौ स्वबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यासंग्रहेऽप्यदोष इति वाच्यम् । विकृत्युपहोमयोरेकाङ्गित्वानुगमतायुपहोमाना विश्वजिन्यायेन फलार्थत्वापत्त्या भिन्नदेशानुष्ठेयत्वापत्तेस्तयोरेकदेशानुष्ठेयत्वस्याङ्गताबोधोत्तरवर्तीनत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वानुपपत्तेः । उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशीयत्वस्यैवाङ्गत्वप्रमाणत्वावश्यकत्वेन संग्राह्यत्वात् ।

उक्तदेशीयत्व च, उक्तदेशवृत्तित्वम् । तद्वानुष्ठेयत्वपठितत्वान्यतरसम्बन्धेन । तेन पशुधर्मबोधकवाक्यसमानदेशानुष्ठेयत्वस्य, उपहोमबोधकवाक्यसमानदेशपठितत्वस्य च संग्रहः । उक्तसम्बन्धेन समिद्यागवैशिष्ट्यस्य च तन्नुपपादादौ सत्त्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्यप्रकरणप्राक्त्यादर्शपूर्णमासाङ्गत्वस्यैवावगतेर्न समिद्यागस्य तदङ्गत्वम् ।

न्यास्तु—इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यसम्बन्धयोर्वाक्यार्थयोः सनिधि श्रमः । इतिकर्तव्यतात्वेनायोग्यत्व च द्वेषः । क्वचित्तदाकाङ्क्षाविरहात् । यथा विकृतौ । क्वचिद्व्यापारात्मकत्वात् । यथा, अनुमन्त्रणजपदिमन्त्रादौ, एतन्वाक्योपात्तग्रीहियागादिसानिधेरपि श्रमत्वापत्तेर्वाक्यार्थेत्युक्तम् । प्रयाजाद्यङ्गवाज्यप्रधानवाक्यार्थयोः सनिधौ स्थानत्वापत्तिनिरासायाऽऽद्य विशेषणम् । वाक्यार्थसनिधेरुक्तत्वाच्चानुष्ठानसादेश्यासंग्रह इत्याहुः । उपहोमवाक्यार्थस्य व्यापाररूपत्वेनेतिकर्तव्यतात्वेनावययोग्यत्वात्, अययोत्थाप्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षयाऽपि तदवयवानापत्तेस्तसनिधवाव्याप्तेः । सनिधिपाठयथाक्रमपाठस्यलीयसनिधित्वानिर्गते, ग्रीहियागसनिधौ प्रयाजादिवाक्यप्रधानवाक्यार्थसन्निधेश्च सत्त्वेऽपि 'प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति' इति न्यायेन तदङ्गाङ्गित्वावस्य श्रौतप्राकरणिक्त्वव्यवहारोपपत्तेस्तद्वारकविशेषणद्वयवैयर्थ्याभावाच्चैतदुपेक्षितम् ।

केचित्तु—देशसामान्यमित्यस्य प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । अतः सामान्यपदेन प्राथम्यादिमाह्वयविवक्षायां भिन्नदेशत्वासंग्रहः । अमेदविवक्षायां सहशदेशत्वासंग्रह इति दूषणमनवकाशमित्याहुः । तन्न । देशे प्रधानविपरिवृत्तित्वे विशिष्टचानिरुक्तः । उपहोमदेशे दर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि स्मृत्याद्यात्मिकायाः कदाचित्सत्त्वाद्गुपहोमानां तदङ्गत्वापत्तेश्च । न च शास्त्रीयत्वे विपरिवृत्तौ विशेषणमतो नोक्तदोषः । दर्शपूर्णमासशास्त्रस्मृतिन्यायाः शास्त्रीयदर्शपूर्णमासविपरिवृत्तेरपि तत्र संग्रहात् । न च प्रधानविपरिवृत्तिविशिष्टदेशवृत्तित्वं स्वविनियोजकक्रमः । दर्शपूर्णमासयोरुपहोमप्रधानत्वाभावात्त दोष इति वाच्यम् । अङ्गत्वज्ञानजनकमशरीरेऽङ्गत्वानिरूपकत्वरूपप्राधान्यनिवेशेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । अतोऽस्मदुक्त एव सादेश्वनिष्कर्षो गरीयान् ।

अयं च द्विविधोऽपि क्रमः प्रत्येकमुभयाकाहृत्याऽन्यतराकाहृत्या च विनियोजक इत्यतः पङ्क्तिः । तत्र प्रधानस्य विकृतित्वेऽनुष्ठानसादेश्यस्यान्यतराकाहृत्या विनियोजकत्वम् । यथा, उक्तपशुधर्ममखीयानुष्ठानसादेश्यस्य क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गनिराकाहृत्या प्रधानस्याऽऽकाहृत्त्वाभावात् । प्रधानस्य प्रकृत्यनिरूपकदर्शहोमादिरूपत्वे तु, अनुष्ठानसादेश्यस्योभयाकाहृत्या विनियोजकत्वम् । एवमैन्द्राद्यादिविकृतिक्रमपठितमन्त्राणामन्यतराकाहृत्यासहकृतयथाक्रमपाठसदङ्गत्वम् । यद्यपि याज्यानुवाक्यामन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वेन यथाक्रमपाठस्य तत्रापूर्वविशेषसाधनत्ववोषकत्वमेव न तद्विनियोजकत्वम् । तथाऽपि विकृतिक्रमपठितलिङ्गाविनियोज्यनपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवान्यतराकाहृत्यासहकारेण विनियोजकोऽन्वेषणीयः । अत एव दर्शहोमाद्यङ्गमूलनपादिमन्त्राणां यथाक्रमपाठ एवोभयाकाहृत्या विनियोजकोदाहरणम् । एवमुपहोमोपविकृतिसंनिधिपाठोऽन्यतराकाहृत्यासहकृतस्मृदाहरणम् । शुन्धनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्राप्तौ लिङ्गादेव विनियोगात्तस्य सान्नाय्यसंनिधिपाठः साक्षाद्विनियोजकोऽपि, अपूर्वविशेषसाधनत्वोपस्थापकत्वेन विनियोगप्रयोजकत्वादुभयाकाहृत्यासहकृतसंनिध्यदाहरणम् । न ह्यन्यदत्रोदाहरणं संग्रहति । प्रकृतित्वानिरूपकप्रधानसंनिधिपाठितारादुपकारकस्य प्रकरणविनियोज्यत्वात् । अन्यान्यतराकाहृत्यासहकृतक्रममात्रस्येति कर्तव्यताकाहृत्योऽप्युपस्थापकतया प्रकरणादुत्पन्नत्वं स्पष्टम् । उभयाकाहृत्यासहकृतयथाक्रमपाठानुष्ठानसादेश्ययोर्विधिसंनिधिपाठितप्रकरणादुत्पन्नत्वं स्पष्टम् ।

एवं विनियोजकप्रकरणसहकृतपाठसंनिधेस्तु स्वतोऽविनियोजकत्वादापि दुर्बलत्वम् । प्रकरणापेक्षया क्रमस्य दुर्बलत्वादेव चेष्टिपशुसोमस्यगात्मकराजसूयान्तर्गतामिषेचनीयसंनिधिपमान्नातविदेवनाग्नीनामन्यतराकाहृत्यात्तत्संनिधिपाठादमिषेचनीयमाग्नाद्गत्वपसतो राजसूयमहाप्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमित्युक्तं बलाबलाधिकरणे । न च

राजसूयस्यापि विवृत्तिसमुदायात्मकत्वेन प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वारप्रकरणासम्भवात् । प्रत्येकजन्यपरमापूर्वाणां प्राकृताङ्गैर्निराकाङ्क्ष्येऽपि सर्वयागजन्यपरमापूर्वस्य साकाङ्क्षत्वेन तदनुकूलप्रत्येकपरमापूर्वनिष्ठयोग्यताजनकत्वेन प्ररक्षणग्राह्यत्वोपपत्तं । न च सर्वयागजन्यैकपरमापूर्वं मानाभावः । दर्शपूर्णमासयोः समुदितसाधनताश्रवणस्य समुदायापूर्वं इव सर्वयागसमुदायात्मकराजसूयत्वावच्छिन्नसाधनताश्रवणमथैव तत्र मानत्वात् । तदनङ्गीकारेऽपि वा पवित्रादारम्य क्षत्रस्य धृतिं यावदङ्गविधिषु ' राजसूयाय हेना उत्पुनाति ' इत्यनेनोपक्रमत् ' राजसूयेनेजान सर्वमायुरेति ' इत्युपसहाराद्वाचनिकाङ्क्षमंशेन राजसूयत्वेन रूपेण सर्वेषामाकाङ्क्षाया उत्तेजनात्तत्प्रकरणोपपत्तेश्च । एवमन्यविधक्रमस्यापि प्रावक्ष्यदौर्बल्ये, उदाहरणानि सुधीर्भिर्यथासम्भवमूह्यानि ।

(इति—स्थाननिरूपणम् ।)

॥ अथ समाख्या निरूप्यते ॥

समाख्या यौगिक शब्द इति प्राञ्च । परम्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितयौगिकशब्दत्व समाख्यात्वमिति तु निष्कर्षः । स्वघटकपदार्थनिरूपितस्वघटकपदार्थनिष्ठा ह्युक्तत्वावयवे द्वेऽस्तिव्याप्तिवारणाय घञितान्तम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' इत्यादिवाक्येऽस्तिव्याप्तिवारणाय यौगिकशब्देति ।

अथ यौगिकत्व नानेकपदघटितत्वम् । ' घेनुर्दक्षिणा ' गुह्यो घञ् इत्यादिव्यस्तवाक्यमाधारणत्वात् । अत एव न विग्रहवचनम् । स्वसमानार्थत्वावयान्तरकस्वरूपस्य तस्य गौर्भृति, श्वेत कलश, इत्यादिवान्वयान्तरमादायोक्त्यन्वयवाक्येऽपि सत्त्वात् । न च स्वघटनपदघटितविग्रहकत्वमय तत्त्वान्तोक्तदोषः । गौर्दक्षिणा, श्वेतो घट इत्यादिवाक्यमादायोक्तदोषात् । स्वघटनत्वावयवघटितविग्रहत्वम्, आध्वर्यवमित्याद्यस्वपदविग्रहसमाख्यात्वव्याप्तमिति चेत् । आनुशासनिकानपूर्वीकपदघटितत्वस्य प्रकृतयौगिकत्वरूपत्वान् । घञन्ततद्धितान्तानुपूर्वी, आनुशासनिकीति न दोषः । अत्र यजेतेत्यादिपञ्चश्रुतावतिव्याप्तिवारणाय सुबन्तत्व परस्परार्थावयवतात्पर्यकपदविशेषणं बोध्यम् । आध्वर्यवमित्याद्यैः सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः । हात्त्वमम इत्याद्यैः सुप्सुपेत्यनेन सुबन्तयोरेव समासाविधानादस्ति सुबन्तपदघटितत्वम् । यजेतेत्यादौ न तदिति न दोषः ।

वस्तुतस्तु—परम्परार्थान्वयतात्पर्यकपदघटितत्वे सति सुबन्तत्व समाख्यात्वम् । ' कृत्तद्धितममामाश्र ' इत्यनेन कृत्तद्धितान्तसमासेषु प्रातिपदिकसंज्ञावगमात्तेषां सुप्प्रकृतित्वरूपसुबन्तत्वमिति उक्षणसमन्वयः । सुबन्तमोमादिपदे द्वे चान्तिव्याप्तेऽपि-

तान्तम् । ' सोमेन यजेत ' इति सुष्ठुङ्घटितसमुदायेऽतिव्याप्तेः सुबन्तेति । ' अर्थवद-
घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' इति सूत्रेऽप्रत्ययपदस्य, प्रत्ययंतदन्तान्यपरतया सुष्ठुङ्घटि-
तसमुदायस्य - प्रातिपदिकसंज्ञाभावेन तदुत्तरं सुपोऽनुत्पत्तेः । ' घेनुर्दक्षिणा ' इत्यत्र
दक्षिणाप्रातिपदिकस्य सुप्प्रकृतित्वेऽपि घेनुर्दक्षिणापदघटितसमुदायस्यातत्त्वात्प्राति-
पद्याप्तिरिति न तद्धारकतया यौगिकत्वनिवेश इति तत्त्वम् ।

सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । याजुर्वेदिकपदार्थेषु आध्वर्यवमिति ।
आर्ग्वेदिकेषु हौत्रमिति । सामवेदिकेषु औद्गात्रमिति । तथा होतृचमस इति पात्रविशेषे ।
पौराण्यशिकमिति दार्शपूर्णमासिकपदार्थेषु या समाख्या सा, आध्वर्यवमर्षी इत्यादि-
वेदप्रयुक्तवाङ्मैदिकी । सोमचमस इत्याद्या याज्ञिकप्रयुक्ता लौकिकी । अत्र विशेष्य,
विशेषणसंबन्धस्य सिद्धवर्तिदेश्यत्वं कर्तव्यमानुषपत्त्याऽवयवार्थसंबन्धबोधकं वाक्यमाका-
ङ्क्षायोग्यतादिबलेन कल्पयित्वा कर्तृत्वादिरूपः संबन्धः प्रतीयत इति सा विशेषणस्य
विशेष्याङ्गतायां प्रमाणम् । उक्ताङ्गत्वस्य च प्रमाणान्तरागम्यत्वात्सामाख्यानिकत्वम् ।
अत एव यत्र वाक्यादिप्रमाणान्तरेण समाख्याघटकीभूतपदार्थस्याङ्गत्वावगमस्तत्र न
सामाख्यानिको विनियोगः । यथा, ' निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ' ' प्रोक्षिताभ्यामुलू-
खमुसलाभ्यामवहन्ति ' इत्यादौ मन्थनप्रोक्षणदेः । तत्र मन्थनकर्मभूताग्नेः, प्रोक्षितोल्-
खलमुसलयोश्च विध्यन्वयेऽपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन मन्थनप्रोक्षणयोरेव विधित्वात्पर्येण विनि-
योगस्य वाक्यीयत्वात् । ' आध्वर्यवमर्षी ' इत्यादौ त्वध्वर्यादौर्वाचित्वात्पर्येण विषयत्वा-
त्समाख्याविनियोज्यत्वमेव ।

अत्र च समाख्याघटकीभूतपदार्थयोः संसर्गविधादिना संबन्धे बुद्धे तन्निदेशान्यपा-
नुपपत्त्या न स्वतन्त्रो विधिः कल्प्यते । अध्वर्युणाऽन्वाधानादि कर्तव्यमिति, गौरवात् ।
अपि तु ' अध्वर्युं वृणीते ' इत्यध्वर्युवाक्यस्यान्वाधानादिवाक्यस्य चैकवाक्यतासंपादकं
पदमात्रं ' यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्निं न्वाधधाति ' इति । तत्र द्वयोर्विध्योरेकबुद्धिस्थता
रूपस्थानकल्पनां विना न संभवतीति कल्पयित्वा, अध्वर्यादेश्च व्यापारविषयतया
इतिकर्तव्यतात्वं प्रकल्प्य तदाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनया द्वयोर्विध्योर्महावाक्यैकेदेशत्वत्
पारिभाषिकपदस्वाक्रान्तयोः संनिधिरूपं वाक्यं कल्प्यते । ततश्चाध्वर्युनिष्ठयोग्यत्वरूप-
लिङ्गं प्रकल्प्यैकवाक्यतासंपादकपदरूपश्रुतिकल्पनात्समाख्याया विनियोगकत्वम् ।

अत एव पश्चान्तरितप्रमाणकत्वेन समाख्यायाश्चतुरन्तरितप्रमाणकत्वान्नोपेक्षया
दुर्बलत्वम् । अत एव पौराण्यशिकप्रमाणत्वात् काण्डे समाख्यातस्य ' शुन्वध्वम् ' इति
मन्त्रस्य समाख्याया पुरोडाशसाध्याग्नेयादियागीषपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वे प्रसक्ते सान्नाय्यसंनि-

ध्यात्यस्थानात्सान्नायपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वमित्युक्तं ब्रह्मब्रह्माधिकरणे । यद्यप्यत्र लिङ्गस्य
विनियोजकत्वेन स्थानसमाख्ययोर्पूर्वविशेषसाधनत्वबोधकत्वमेव, तथाऽपि विनियोगप्र-
माणसहकारित्वाद्दाहरणत्वोपपत्तिः । तयोरेव विनियोजकत्वाद्दाहरणं तु मृभ्यमित्यन-
वयं श्रुत्यादिप्रमाणकमङ्गत्वम् ।

(इति—समाख्यानिरूपणम्) ।

धीनिनिर्दिष्टाभिमतान्गताया-

रतत्तसिष्येष्वपि तसिष्ये ।

असुग्रहं सुग्रहमत्र कर्तुं

मुरारिरतामकरोन्निरुक्तिम् ॥

मुरारिनिर्मिता न्यायमीमासावाप्तितात्मनाम् ।

तोषाय विदुषामेषा कण्ठभूषा प्रकल्प्यताम् ॥

इति धीमन्न्यायमीमासापारावारपारोणमुरारिमिश्रविरचिताङ्गत्वनिरुक्तौ
षट्प्रमाणकमङ्गत्वनिरूपणं संपूर्णम् ।

समाप्ता चाङ्गत्वनिरुक्तिः ।

॥ द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्रादीनां सूचीपत्रम् ॥

द्वितीयभागस्थपूर्वमीमांसासूत्राणां—वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अ. अकर्म क्रतुसंयुक्तं संगोमात्	९००	अन्यो वा स्यात्परिक्रय-	१०८८
अंगुणा च कर्मचोदना	९९९	अपदेशो वाऽर्थस्य	८९१
अगुणे तु कर्मशब्दे	९३९	अपनयस्त्वैकदेशस्य	११३९
अशित्तु लिङ्गदर्शनात्	६१०	अननयाद्वा पूर्वस्यानुप-	७८९
अभ्यङ्गमप्रकरणे तद्धत्	१०९६	अपि वा क्रमसंयोगात्	६४५
अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात्	७९०	अपि वा द्विरुक्तत्वात्	१०७१
अचोदकाश्च संस्काराः	९१९	अपि वा श्रुतिभेदात्	१०८९
अचोदना गुणार्थेन	१०९२	अपि वा सद्धित्थे स्यात्	८८९
अचोदितं च कर्मभेदात्	९६३	अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो	६९२
अतुल्यत्वात् नैवं स्यात्	७९३	अप्रकृतत्वाच्च	४२९
अतुल्यत्वात् वाक्ययोगुणे	९४६	अप्रयोजकत्वादेकस्मात्	९८४
अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः	१११४	अयनेषु चोदानान्तरं	९९४
अपातः शेषलक्षणम्	६४७	अर्थलोपादकर्म स्यात्	६६८
अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः	६०८	अर्थवादोपपत्तेश्च	६०४
अद्रव्यत्वात् शेषः स्यात्	९९३	अर्थवादो वाऽनुपपत्तात्	९६१
अद्विर्वचनं वा श्रुति-	६३८	अर्थवादो वा प्रकरणात्	८९३
अधिकारे च मन्त्रविधिः	७७३	अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु	७४९
अध्वर्युर्वा तदर्थो हि	११२३	अर्थासंनिधेश्च	६३९
अध्वर्युर्वा तन्नायात्वात्	११०८	अर्थेनेति चेत्	१०९०
अध्वर्युस्तु दर्शनात् .	११२९	अर्थकत्वे द्रव्यगुणयोरैक-	६७३
अनर्थकश्चोपदेशः स्यात्	७८०	अवत्तत्वाच्च जुह्वा	९९२
अनित्यत्वात् नैवं स्यात्	६२९	अविभागाच्च शेषस्य	९९६
अनुप्रसर्पिषु सामान्यात्	१०२१	अविभागस्तु कर्मणो	६२१
अन्त्यमरेकार्थे	९९३	अविशेषात् स्मृतिव्यर्थेति	८७४
अन्नप्रतिषेधाच्च	९९१	अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्	९७८
अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः	६२२	अशक्तौ ते प्रतीयेरन्	११०९
		अशास्त्रलक्षणत्वाच्च	१०९९

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
अशेषत्वात् नैव स्यात्	९९०	उत्सर्गे तु प्रधानत्वात्	१०८७
असयुक्त प्रकरणादिति-	८१६	उपगाश्च लिङ्गदर्शनात्	१०९४
असयोगात् मुख्यस्य	८६३	उपदेशो वा याज्याशब्दो हि	७६०
अहीनवत्पुस्तदर्थत्वात्	९४४	उपधीत लिङ्गदर्शनात्	८९५
अहीनो वा प्रकरणात्	८६२	उपह्वयेऽप्रतिप्रसव	६४५
आ		उपायो वा तदर्थत्वात्	९७५
आरया चैव तदर्थत्वात्	८२०	ऋ	
आग्नेयवत्पुनर्वचनम्	६३७	ऋत्विक्फल करणेऽवर्थवत्त्वात्	११३०
आग्नेयसूक्तहेतुत्वात्	६२१	ए.	
अघाराग्निहोत्ररूप वात्	४९७	एकत्वयुक्तभेदस्य	६९९
आज्याच्च सर्वसयोगात्	९८९	एकत्वेऽपि परम्	६३७
आग्ने च दर्शनात्	९९०	एकत्वेऽपि पराणि	६४०
आधानेऽपि तथेति चेत्	११३७	एकदेश इति चेत्	८७०
आधानेऽसर्वशेषत्वात्	५८८	एकपात्रे क्रमात्	१०१०
आन तर्थमचोदना	७४०	एक वा सयोग रूप	६३५
आन्वर्थक्यात्तद्धेतु	७२७	एकस्माच्चेद्यायाकाम्य	९८६
आराच्छिष्टमसयुक्तम्	१०५५	एकस्मिन्नेकसयोगात्	८८३
आरात्पीति चेत्	१०७५	एकस्मिन्वाऽर्थमर्थत्वात्	८८७
इ		एकस्मि वा देवतान्तरात्	७९९
इज्याविकारो वा सम्कारस्य	१०१७	एकस्मिन् समवत्तशब्दात्	९८९
इष्टार्थसंग्रहाधेय प्रकरणात्	१०३७	एकस्य कर्मभेदादिति चेत्	१०९०
उ.		एकस्य तु लिङ्गभेदात्	९७५
उक्तत्वा च यनमानत्वम्	११००	एकस्यैव पुन श्रुति	४६७
उक्त्याऽपि वाऽर्थस्य	८७४	ऐन्द्रवायवे तु वचनात्	९९७
उक्तवर्षे वा प्रकरणात्	८७२	न्द्राग्ने तु लिङ्गमावात्	७९९
उत्पत्तिरिति चेत्	१०२७	क.	
उत्पत्तौ तु बहुश्रुते	१०९१	कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वम्	१०९४
उत्पत्ताधिकार त्सति	९९३	कर्माण्यपि जैमिनि	६६१
उक्तत्व चापूर्वत्वान्	८९७	कर्णार्थं तु फल तेषा	११३२
उक्तं वृत्तमगमेत्	१००१	कर्णार्थं धूमिपयोगात्	६२४

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
कर्तुस्तु धर्मनिष्पत्तात्	६३०	चमसवदिति चेत्	९९२
कर्तृगुणे तु कर्मासमवायात्	७२९	चमसाधन्यवञ्च तैर्त्यपदेशात्	१०९१
कर्तृतो वा विशेषस्य	८७२	चमसांश्रमसात्त्वयवः	११०८
कृतकं चाभिधानम्	६३७	चमसिनां वा संनिवानान्	१००९
कृतत्वात् कर्मणः सकृत्स्यात्	९७९	चमने चान्यदर्शनात्	१०१०
कृत्योपदेशाद्भयप्र	७६४	चममे चान्यदर्शनात्	११०८
कारणाच्च	९८९	चमसेषु समाख्यानात्	९९९
कारणानुपूर्व्याच्च	१०११	चमसश्च तुल्यकालत्वात्	१०२०
कृत्यतो वाऽर्थवादानुपपत्तेः	८७३	चरावपीति चेत्	८८२
क्रमश्च देशसागान्यात्	८१५	चरो वाऽर्थोक्तिं पुरोडाशे	८८१
ग.		चित्रीषया च संयोगात्	१०७८
गुणात्वाच्च वेदेन न व्यवस्था	१११६	चोदनां प्रति मावाच्च	१११४
गुणत्वे तस्य निर्देशः	१११४	चोदनार्थत्वात्सर्वात्	१०२८
गुणमुह्यत्यतिक्रमे	८०९	चोदना वाऽपूर्वत्वात्	८६९
गुणविशेषादेकरस्य	१०७२	चोदना वाऽप्रकृतत्वात्	४९०
गुणस्यापूर्वसंयोगे वाच्ययोः	९३६	चोदना वा गुणानां युगपत्	४८९
गुणस्तु प्रतुसंयोगात्	९७०	चोदना वा दान्दर्पस्य	९००
गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	४८४	चोदिते तु परार्थत्वात्	७२४
गुणारसंज्ञोपबन्धः	९९९	छ.	
गुणाद्वाऽप्यभिधानं स्यात्	७९४	छन्दः प्रतिषेधस्तु	७९८
गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः	७२९	छन्दश्च देववाचन्	८०१
गुणाभावात्	७९७	ज.	
गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम्	१०८०	जाघनी चैकदेशत्वात्	८६८
गुणाभिधानान्मन्द्रादिः	७८९	जातिविशेषात्परस्मै	९९३
गुणार्था वा पुनःश्रुतिः	६४९	ज्ञाते च वाचने	११२१
गुणोपबन्धान्	४९६	व.	
गोपी वा धर्मनामान्यात्	११२९	तत्राले वा छिन्नदर्शनात्	११३७
प्रदण्वाद्वाऽपनीनं स्यात्	७९१	तत्प्रदृश्यते यथाऽप्येऽनारम्य-	१०३८
प्रदण्णुवो धर्मो न विद्यते	१००४	तान्मने वा तुल्यवत्	८९२
घ.		तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यात्	१०८९

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
तत्रार्थाप्रतिवचनम्	१०१२	त्रिंशच्च परार्थत्वात्	७९४
तत्सयोगात्कर्मणो व्यवस्था +	११०४	त्वष्टार तूपलक्षयेत्पानात्	७९३
तत्सयोगात्क्रतुस्तदाह्य	६१२	द.	
तत्सस्तवाद्य	९८७	दर्शनादिति चेत्	१०२६
तत्सर्वत्राविशेषात्	९७१	दशत्व लिङ्गदर्शनात्	१०९२
तत्सर्वार्थमविशेषात्	८८१	दिग्भिर्मागश्च तद्वत्सन्धस्य	८९८
तथाऽमिधानेन	१०७९	दीक्षादाक्षिण तु वचनात्	१०८१
तथाऽहानमपीति चेत्	७९९	देशमात्र वाऽक्षिप्येण	१०८३
तथा कामोऽर्थसयोगात्	१११७	देशमात्र वा प्रत्यक्ष	१०८९
तथा यूपस्य वेदि	१०८२	दोपात्तु वैदिके स्यात्	९७०
तथोत्थानविसर्जने	७९९	दोपात्तित्थिलौकिके स्यात्	९९७
तदारयो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्	७७७	टोहयो कालमेदादस्युक्त	१०९२
तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेन	१०१२	द्रव्यगुणसंस्कारेषु नादरि	६६०
तदेकपात्राणा समवायात्	१०१२	द्रव्य चोत्पत्तिसयोगात्	६७१
तद्दृष्ट्याद्वा स्वधर्म स्यात्	१११०	द्रव्य वा स्याच्चोदनाया	६११
तद्भटात्कर्मणोऽभ्यासो	९१७	द्रव्यमयोग च्च	९९४
तद्युक्ते फलश्रुति	१०७९	द्रव्यसयोगाच्चोदना	९०९
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम्	११०६	द्रव्यसंस्कार प्रकरणाविशेषात्	११३३
तद्वच्च शेषवचनम्	९९९	द्रव्य चाचोदितत्वात्	६४३
तद्वत्सवनात्तरे ग्रहाम्भानम्	१०९३	द्रव्यैस्त्वे कर्ममदात्	९९६
तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते	१०९६	द्विस्वबहुत्वयुक्त चाचोदनात्	८६९
तपश्च फलसिद्धित्वात्	१११९	द्व्याम्नातेषुभौ द्व्याम्नानस्य	११२०
तस्य रूपोपदेशाभ्याम्	७८४	ध.	
तस्योपदेशसमाख्यानेन	११०६	धर्मविप्रतिषेधाच्च	८८३
तासामग्नि प्रकृतित	१०४०	धर्मोपदेशाच्च न हि	८०८
ब्रह्म सर्वेषा पशुविधि	१०४२	न.	
तेनोत्कृष्टस्य कालविधि	१०४९	न कालविधिश्चोदितत्वात्	७९६
ते सर्वार्था प्रयुक्तत्वात्	११०२	न चैक प्रतिशिष्यते	६३९
तेषामर्थेन सन्नद्य	६६९	न चोत्थानाविरोधाद्धवि.	९९२
अधीविद्याख्या च तद्विदि	८०८	न चोदनेकार्थत्वात्	१०२६

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात्	१०१८	प.	
न तद्वाक्यं हि तदर्थात्वात्	१०७५	पक्षेणार्थकृतस्मेति चेत्	८६६
न तुल्यत्वात्	१०२७	पक्षेणेति चेत्	१०९९
न भाग्ना स्यादधोदना	६३६	परपि दितपूर्णाघृतादिदग्धं	८९९
न पक्तिनामत्वात्	८८१	पालीवते तु पूर्वत्वात्	६०६
न प्रकृतेरदास्त्रनिष्पत्तेः	८७०	पालीवते तु पूर्ववत्	७९१
न प्रकृतेरेकसंयोगात्	८६६	पानव्यापञ्च तद्वत्	९६९
न वा तासां तदर्थात्वात्	१०३८	पुनरभ्युद्वितिषु सर्वेषाम्	७८८
न वा तासां तदर्थत्वात्	१०४१	पुरपक्ष कर्मार्थत्वात्	६६२
न वा परिसंख्यानात्	१०९५	पुरोनुवाक्याधिकारो वा	११०७
न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम्	८९६	पृथक्त्वनिषेधात्संख्यया	५२२
न श्रुतिविप्रतिषेधात्	१०५०	पौर्णमासीचतुर्पाशुयाजः स्मात्	४८९
न सर्वस्मिन्निषेधात्	८०८	पौष्णं पेषणं विकृतौ	८८०
न सर्वेषामनधिकारः	१०९९	प्रकर्णं तु पौर्णमास्यां	४७३
नाप्रकरणत्वादङ्गस्य	११३७	प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ	१०२९
नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्ति-	६३१	प्रकरणविशेषादसंयुक्तं	१०७३
नियमस्तु दक्षिणाग्निः	१०९९	प्रकरणविशेषाद्वा.	९४५
नियमार्था गुणश्रुतिः	१०५९	प्रकरणाद्दोषस्यसंयोगात्	१०९३
निरवदानास्तु शेषः स्यात्	९७५	प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्	६१३
निर्देशास्तु विष्टतापूर्वम्	११३३	प्रकरणाविभागाद्भे प्रति	७६६
निर्देशाद्भवतिष्ठेत्	१०५६	प्रकरणविभागाद्वा	१०५२
निधीतमिति मनुष्यधर्मः	८८९	प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्	१०२५
निवृत्तिदर्शनाच्च	१०८१	प्रक्रमद्वा नियोगेन	६४१
नैकदेशत्वात्	१०४७	प्रतिनिधिश्च तद्वत्	१०५८
नैमित्तिकमतुल्यत्वात्	१०५६	प्रतिप्रतिरिति चेत्	७६४
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ	१०३२	प्रतिषेधाच्च पूर्वस्मिन्नानाम्	१०७२
नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगात्	८७७	प्रत्यक्षोपदेशाच्चगसानाम्	१००९
नोत्पत्तौ हि	१०९०	प्रत्ययं चापि दर्शयति	६४५
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	११३८	प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः	१०१५
		प्रागपरोधान्मलवद्वाससः	९५१
		प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात्	११०७

सूत्राणि

प्रायश्चित्त निमित्तेन
प्राये वचनाच्च
प्रेषानुबचन मैत्राचरणस्य
प्रेषेषु च पराधिकारात्
फ.

फलचमसो नैमिचिको
फल च पुरपार्थत्वात्
फल चाकर्मसनिधौ
फल तु सह चेष्टया
फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्
फलसयोगात्तु स्वामियुक्त
घ.

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात्
भ.

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत्
भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात्
भक्षाश्रवणादानशब्द परिक्रये
भूयस्त्वेनोभयश्रुति
म.

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्धत्
मास तु सबनीयानाम्
मिथश्चानर्थसबन्धात्
मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात्
मुख्यार्थो वाऽङ्गस्य
घ.

यत्नतिस्तु द्रव्यफलमोक्त
यथादेवत वा तत्प्रवृत्तित्व
यथार्थं वा शेषमूत—
यद्युर्वा कारणागमात्
याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्

पृष्ठसख्या

६४१
४९६
११०६
११२७
१०१६
६६१
६१७
६६८
५३९
१०७७
१०२२
११३९
९८७
९८६
८१५
१११८
११३९
७३८
९८६
११३६

सूत्राणि

याजमाने समाख्यानात्
याज्यापनये नापर्नीतो
यावज्जीविकोऽभ्यास
यावदुक्त वा कर्मण
रशना च लिङ्गदर्शनात्
ल.

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च
लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मं हि
लिङ्गमविशिष्ट सर्वशेषत्वान्न
लिङ्गविशेषनिर्देशात्
लिङ्गसमाख्यानाभ्या भक्षार्थता
लिङ्गाच्च
लिङ्गाच्च

घ.

वचन परम्
वचनाच्च
वचनात्तु समुच्चय
वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात्
वचनात्सर्वेषण त प्रति
वचनादनुज्ञातभक्षणम्

पृष्ठसख्या

११२२
१०१३
६२३
५९८
१०५४

७७१

४८९

५९६

६०१

८८६

९७३

९८५

१०२०

१०३८

१०५१

१०७७

११३१

६२७

६४२

७८६

७८२

७५७

८०७

८८९

१०११

१०७२

७५२

८८६

१०११

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
वचनादितरेषां स्यात्	१११२	वेदसंयोगात्	९१३
वचनादितरेषां स्यात्	१११६	वेदसंयोगात् प्रकरणेन माध्येत	८०९
वचनादिति चेत्	७६५	वेदोपदेशात्पूर्ववत्	११०९
वचनानि त्वपूर्वत्वात्	९९९	षेदो वा प्रापदर्शनात्	८०५
वपट्कारश्च कर्तृवत्	७९७	व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत्	८०८
वपट्काराच्च भक्षयेत्	१००६	व्यपदेशश्च तद्वत्	४८८
वाक्यशेषत्वात्	८९१	व्यपदेशश्च दुल्लयवत्	१०६१
वाक्यशेषश्च तद्वत्	१११६	व्यपदेशश्च	१११३
वाक्यानां च समासत्वात्	७४२	व्यपदेशश्च	११३२
वाक्यासमवायात्	६३९	व्यपदेशादपहृष्येत	९४८
विकारास्तु कामसंयोगे	१०६५	व्यपदेशादितरेषां स्यात्	१११८
विकारो वा प्रकरणात्	५९५	व्यपवर्गं च दर्शयति	६३८
विकृतौ सर्वार्थः शेषः	११३६	व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	७४३
विक्रयी त्वन्यः कर्मणः	१०९४	व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्	७२६
विद्यायां धर्मशास्त्रम्	६३७	व्यदेशादानसंस्तुतिः	९८८
विधिक्षेपश्चोपदेशे स्यात्	७५८	श.	
विधिना चैकवाक्यत्वात्	८९४	शब्दान्तरे कर्मभेदः	४६१
विधिर्वा संयोगान्तरात्	९११	शामिता च शब्दभेदात्	१०९२
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	८९६	शंखौ च सर्वपरिदानात्	९४९
विधिरस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्	८९७	शास्त्रफलं प्रयोक्तारि	१०८६
विधिसर्वपूर्ववत्त्वात्स्यात्	८८१	शेषदर्शनाच्च	९७७
विप्रतिषेधे करणः समवाय—	११२३	शेषश्च समाख्यानात्	९५६
विप्रयोगे च दर्शनात्	१११९	शेषस्तु गुणसंयुक्तः	
विरोधश्चापि पूर्ववत्	६३०	शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्	९५५
विरोधिनां त्वसंयोगात्	६४६	शेषः परार्थत्वात्	६५३
विरोधे च श्रुतिविशेषात्	११२४	श्रुति-लिङ्ग-वाक्य	८२१
विशये प्रापदर्शनात्	६०२	श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात्	८०३
विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां	४८४	इत्स्वैकेषां तत्र प्राक्	१०४४
विहितप्रतिषेधान्पक्षे	६४२	स.	
विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात्	६६७	मनो वा लिङ्गदर्शनम्	८९७

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स देवतार्थस्तत्संयोगात्	७६२	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	१००२
स प्रायात्कर्मधर्मः स्यात्	८९१	सर्वेषा चैककर्म्यं स्यात्	६३६
समाख्यानं च तद्वत्	१०८५	सर्वेषा चोपदिष्टत्वात्	७८१
समाप्तं च फले वाक्यम्	५९५	सर्वेषा तु विधित्वात्तदर्था	१००५
समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथा	६४२	सर्वेषा वाऽविशेषात्	११३८
समाप्तिरविशिष्टा	५९७	सर्वेषा वा लक्षणत्वात्	७०५
समाप्तिवच्च संप्रेशा	६४०	सर्वेषा वा शेषत्वस्य	१०७४
सम्प्रेषु कर्मयुक्तं स्यात्	५५२	सर्वेषा वैकल्पिकमिति—	८०१
संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्	८७६	सर्वेषु वाऽभावात्	८०१
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्	५२८	सर्वस्य वक्तव्यत्वात्	५६५
संज्ञोपबन्धात्	४९८	साकं प्रस्थापयित्वा स्विष्टकृत्	९९४
संतर्दनं प्रकृतौ ऋयणवत्	८७१	साङ्गत्वेकवाक्यं स्यात्	७३०
संदिग्धे तु व्यवयात्	७३२	साधारणान्न ध्रुवाया स्यात्	९९०
संनिधानविशेषात्	११३६	सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति	१०८४
संनिधौ त्वविभागात्	६१९	सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति	६४४
संयुक्तं वा तदर्थत्वात्	१०५५	सा लिङ्गादात्विजे स्यात्	९६५
संयुक्तस्त्वर्थशब्देन	६०४	सूक्तवाके च कालविधिः	७५९
संस्कारकत्वाद्यदिते	७५१	सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते	९९८
संस्कारश्चाप्रकरणे	५९७	सोत्रामण्या च ग्रहेषु	९९४
संस्कारस्तु न भिद्येत	५२१	सोमरे पुरपश्रुतेर्निधने	५६३
संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था	७२४	स्तोत्रकारिणा वा तत्संयोगात्	१००२
संस्कारास्तु पुरपसामर्थ्ये	१११३	स्थानाच्च पूर्वस्य	१०४४
संस्कृतत्वाच्च	९८४	स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य	१०५१
संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्था—	८७३	स्यात्प्रकृतिलिङ्गाद्विराजवत्	११४०
संस्थास्तु समानविधाना.	१०६०	स्यादन्वित्यत्वात्	८७४
सर्वप्रदानं ह्यविपस्तदर्थत्वात्	९७३	स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	९९९
सर्वार्थमप्रकरणात्	१०१५	स्याद्वाऽस्य संयोगवत्कलेन	९५४
सर्वार्थं वाऽऽधानस्य	१०३८	स्याद्वा कारणमावादिनिर्देशः	१००९
सर्वं तु वेदसंयोगात्कारणात्	१००२	स्वामिर्गर्भं परिक्रम्य कर्मणः	१११२
सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्	९८५	स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	९७१

सूत्राणि	पृष्ठसंख्या	सूत्राणि	पृष्ठसंख्या
स्वामिनो वा तदर्थात्वात्	११३०	हेतुमात्रमदन्तत्वम्	८८९
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात्	११०१	होता वा मन्त्रवर्णात्	१०१०
स्विष्टकृद्बुभयसंस्कारः	७६४	होमात्	१०२०
ह.		होमामिषवाम्यां च	१००८
हरियोजने वा सर्वसंयोगात्	१००५	होमास्तु न्यवतिष्ठेरन्	९५६

समाप्तं च सूत्रवर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

द्वितीयभागस्थतन्त्रवार्तिकान्तर्गतश्लोकानां
वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
अ.		अथवाऽस्तिवदमेव	६४८
अगत्या लक्षणवृत्ति	७२८	अथवा नैव भिद्येते	९८३
अग्निम्योऽपूर्वात्सिद्धि	६०७	अथापि शास्त्रतन्त्रत्वात्	७०६
अग्निमाणवकत्वाभ्या	७४७	अदृष्ट प्रथम तावत्	४६२
अग्निष्टोमान्यमाने हि	८७६	अदृष्टार्थे तु सस्कारे	६९७
अग्निहोत्रस्य चेतन	६१४	अधिकारोऽपि यज्ञेषु	६४८
अग्निहोत्रादिशब्देन	६१३	अनन्तरोपदिष्टेन	६३२
अद्गुप्रदानचिन्तेय	४७३	अनन्यविषयत्वेन	६६८
अद्गुलक्षणमेतेषाम्	६४७	अनवस्थितमानत्वात्	६२६
अद्धाना मुख्यफालत्वात्	४८१	अनादिनिचनेऽप्येव	७०३
अचेतनेऽपि वाऽदादी	९०४	अनिष्टो यात्त्वशक्तित्वात्	७०१
अचेतनेषु यत्तावत्	९२०	अनुक्ते कर्मशब्दे या	६२९
अत्रामिच्छा चैषु	४९०	अनुवादविशेषात्	४७०
अत्र कर्मिपदाक्षेपात्	१०३६	अनेकपदमबद्धम्	६०७
अत्रश्च दण्डिशब्देन	६७७	अनेकश्लेषोपत्वात्	८३८
अत्रश्च पदमेवेतत्	६८०	अनेकश्लेषप्रतिपत्ति	९२६
अत्रश्च पूर्यार्थत्वात्	१०३४	अन्तरालेऽनुपाये	४९३
अत्रश्च शक्तिवैषम्ये	१०२२	अन्तरिते च बहव	७०२
अत्रश्चापुनरुक्तत्वात्	७१२	अन्य एव हि सच-१	८३४
अतिदेशोऽयमित्येतत्	१०६८	अन्य एवैवदेशेन	९२३
अतो ननेदमाशङ्क्यम्	७८१	अ यतोऽन ते दोषे	९६१
अतो यद्यपि दौर्भेद्य	१०३६	अन्योऽपि तु नैवस्ति	६४३
अतो विशेष्येतायाम्	८६१	अन्यैव हि द्वाभ्येषु	८३६
अत्यन्तचलत्वात्	८४१	अन्यैव स्यात्काल	४८१
अत्यन्तच्छब्दशब्दानात्	६११	अन्यानि पृथगारम्भे	६४८
अत्र त्वमुक्तिमुक्तत्वात्	१०३८	अन्यार्थानुष्ठाने शो	६४८
अत्र त्वमुक्तिमुक्तत्वात्	७०७	अत्र हि वचनव्यति	१०३६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
अन्या हि षडनव्यक्तिः	७१०	अशेषग्रहणे सिद्धे	९७६
अन्ये स्वन्ततया तस्य	६९४	अश्वत्वं नैव शोणस्य	९१९
अन्येनावरुद्धे हि	६३९	अश्वधृत्यैव शीघ्रत्वात्	७११
अन्ये विद्यादिनिर्दिष्टः	६५५	असंजातविरोधं हि	१०३३
अन्वयव्यतिरेकाम्याम्	६८२	असंबद्धव्यवाये हि	८७५
अपकुर्वन्नपीष्टो हि	६५७	असंयोगाच्च तेनास्य	८६३
अपराधे निमित्ते हि	६९७	असंयोगादभावेन	१०३४
अपर्यायाविधायित्वात्	९४८	असाधारणभावेन	५८६
अपूर्वसाधनत्वांश-	७११	आ.	
अपूर्वो वैष बोधेत	१०१९	आकाङ्क्षति प्रधानं हि	६५८
अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य	७९६	आकाङ्क्षातः प्रभृत्येकं	८३३
अप्राप्तविधिरेवायम्	७११	आकाङ्क्षामात्रमेवैकं	८३६
अवाघाच्चमसोऽवश्यं	१०३५	आख्यातप्रत्ययः पूर्वम्	४६९
अवाधिते तु विज्ञाने	७०६	आधारादि यथा द्रव्य-	७६१
अमितः सामिधेनीनां	७३३	आचार्योरसंबन्धे	५८४
अभिघात्री धृतिः वाचित्	७०९	आत्मना ह्यक्रियारूपैः	५५६
अभिधेयो बहुव्रीहैः	६७७	आदाने च यथा प्राप्तिः	७१०
अभिधेकोऽपि धर्मज्ञः	५८२	आधारे सवने भिन्नं	८१२
अयमेव च संबन्धः	६४९	वानन्तर्यामिप्रधानत्वात्	७२७
अयाज्या एव निगदा	७६३	आनन्तर्येऽपि हि भावानाम्	६७८
अनुक्तमेवं शेषत्वम्	६९४	आमन्त्रणाविमत्तिश्च	७५७
अरूपत्वाद्धिधेयस्य	४८९	आमिक्षां देवतायुक्ताम्	५३४
अर्थं प्रति न सामर्थ्यं	८२६	आमिक्षोत्पद्यमानेन	५३७
अर्थाभिधानसंयोगात्	७४९	आविर्भूतैकया शक्त्या	९३४
अल्पशोऽपि प्रयुक्तम्य	७४८	आश्रयत्वेन गृह्णाति	५५३
अवश्यमेव सामान्यं	७४५	आश्रयन्तादृशो हीष्टो	१०३४
अवस्थान्तररूपत्वात्	५९५	आसन्नपुरुषार्थत्वात्	१०३३
अविच्छिन्ने कथंभावे	८१७	आसन्नासंभवे चेष्टा	१०३५
अविरोधात्समावेशे	९४५	इ.	
अविश्लोषेयज्ञा स्यात्	७१७	इतरेषां तु षष्ठ्यन्त-	८९९

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
इतश्च बोधक शब्द	९३१	एककर्मत्वप्रक्षे स्यात्	१२४
इति कथितबलाबलप्रवेकै	११४०	एककालप्रयोगे हि	११२५
इतिकर्तव्यताशस्या	८३६	एककालाभिसंयोगात्	४८०
इत्यादच्च इति ह्यस्मात्	७१०	एकत्रासति सामर्थ्ये	८२६
इत्युक्ते नैव दोषोऽस्ति	८१२	एकत्वस्यैव किं किंवा	७०७
इद्रेण यस्मिन्सवने	८०२	एकत्वेऽपि हि शब्दस्य	१६९
इष्टिशब्द समस्त वा	४८२	एकत्वेनापि सम्बन्ध	७१७
इत्येते पाक्षिक वस्तु	१७६	एकस्मिन्नियत्तु पञ्च-	८३१
इह त्वध्यायरूप वा	६११	एकवाक्यतया यावत्	८३२
इहापि च कथमाव-	८३६	एकशक्तिस्वभावेन	११३
व		एकशालानिबद्धानाम्	६३८
उच्यते रक्षणाधर्मा	८३६	एकसोपानवर्त्येकी	८३४
उत्पत्तिवचनात्सिद्धा	११४	एकस्मिन्नेव मार्गे तु	८३९
उत्पत्तिवाक्यशिष्टश्च	११३	एकस्य वेदवृक्षस्य	६३९
उत्पत्तिविधिमात्रोच्य	८१०	एकाह हीनसन्नाणि	६१२
उद्गाता गौण एवात्र	१००३	एकेष्टिर्धन्वावास्या	४८८
उद्गातृपदमोद्गात्र	१००३	एकैकस्मिन्स्तु शेषत्व	८३८
उद्देशस्यापि देशादे	७१९	एतद्देशे ह्यनुष्ठान	१०४३
उपकारमलकधैव	६१७	एतद्यूपपरिव्याण-	८३६
उपकारेण शेषत्व	६१७	एतस्या इति सकल्प	१२०
उपक्रमोपसंहार-	६५१	एतावास्तु विशेषोऽन	६८४
उपसङ्गच पर ह्येतत्	६१४	एतेनाध्ययनाधान-	६५४
उपादेयो गुणो यत्र	६१५	एवमद्गप्रधानानाम्	६५४
उपोष्पातप्रसक्तानु-	४६१	एवमत्र प्रपद्येन	६५०
उपोद्घातोदितेनैव	६५०	एवमर्षद्वये तावत्	६५१
क		एव च दशमेऽप्येतत्	१०२१
अग्नेदादिसमूहेषु	७०२	एव च प्रवृत्तावेतत्	१०३२
अग्निधर्म्यो दक्षिणा दद्यात्	९६०	एव सति प्रधानानाम्	६५६
प.		एव सदेह एताभि	७०८
एककर्मगता पुत्राम्	६४१		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
कठेन प्रोक्तमित्येवं	६९०	किं च प्रयोगसामान्ये	१०२३
कठेनाध्यापितं प्रोक्तम्	६९०	किं त्वधरशानामन्त्र-	७११
कथमादावसन्नेव	७२२	किं त्वेकार्थसमूहस्यम्	८०९
कथंभावो हि भावानां	७३२	किं त्वेन्द्र्यां गार्हपत्यस्य.	८२९
कदाचिद्गुणमेवाऽऽह	६८४	किं न्ययं तद्वितान्नानाम्	९२३
करणत्वं न तस्यास्ति	१०३९	किं समुचितयोः किं वा	७०७
करणे तस्य दोषः स्यात्	१०३६	कुतः कृतार्थसंयोगे	१०८३
कर्ता राज्यस्य राजेति	९७९	कृतकं नामिमानं यत्	६९०
कर्तृत्वं साधकत्वेन	९०४	कृत- कट इतीहापि	९१८
कर्तृणां शास्त्रग्रन्थेऽर्थे	९०६	कृतार्थे मन्त्रपाठे च	७९०
कर्मणः कर्मसाध्यत्वं	७३०	कृत्रिमं काठकाद्युक्तम्	६३७
कर्मणा सह चोद्यन्ते	६९९	कृत्वा शब्दार्थमेवैकम्	९९६
कर्मणा भेद एवायं	१०५०	कोचिदाहुर्व्यदाऽऽधार-	८१२
कर्मण्यपि कृते पूर्वम्	६९२	केनचित्तु प्रकारेण	७०९
कर्मभिः साध्यते स्वार्थः	१०३९	केवला भावना तावत्	७०६
कर्मशब्देऽगुणेऽप्यत्र	९४२	केवलास्त्वचित्त्वम्	६८६
कर्मस्थो हि कथंभावः	६२४	केवलाश्चाभिधान्यां हि	७१२
कर्माण्यधूयमाणानि	९२३	कृतुकार्यविशेषोऽयं	७७८
कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य	८९९	कृतुमध्यप्रयोगो हि	९८७
काश्चित्तद्वत् एवेह	९१८	कृतुसंबन्ध एवायम्	९८२
काकेन्यो रक्षयतामजम्	७१३	कृतुं प्रत्यसमानत्वात्	१०३२
काम्यनैमित्तिकानां तु	१०३३	कृत्वङ्कत्वेन नैवेह	११०२
काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः	९०८	कृत्वयै कर्षं गृह्णाति	१०३९
कारकं द्युच्यते कुर्वन्	६९१	कृत्वयैश्चाऽऽश्रयोऽप्यस्य	१०३४
कारकेण गृहीतत्वात्	९०९	कृत्वयैः कृत्वा हि	१०३४
काष्ठेदेवतयोर्नात्र	४९६	कृत्यद्रव्यपरिच्छेदात्	७१६
काष्ठो यस्य न विज्ञातः	४८९	कृत्यश्चावगतद्रव्य-	६९३
किमुपादेयता तेषां	७०७	कृत्योत्पत्ति एवायं	६९४
किमेवत्वविशिष्टस्य	७०७	कृत्यथा कारकं काम्यं	९२८
		कृत्याऽपि न विना कश्चित्	

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
क्रियान्तरेण संबन्धः	९०७	ग्रहद्रव्येण किं किं वा	७०६
क्रियापदैकयोगित्वे	४८८	ग्रहं चोद्दिश्य संमार्ग-	७०८
क्रियाध्याकारकत्वेन	४९८	ग्रहेण वा विशिष्टां किं	७०७
क्रोणास्यरुणयेत्यत्र	८२२	ग्रहे विधाय संमार्ग	७०८
कचिद्दृष्टनिराकाङ्क्षः	६६९	ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य	७०७
कचिद्द्रव्यपरिच्छेदात्	७२२	ग्रहोऽप्यावर्तनीयः स्यात्	७०८
कचिद्यस्य प्रमाणत्वं	८२८	ग्रहं न त्वेतदेकान्तात्	६९०
ख.		च.	
खण्डनं गुणभूतत्वात्	९७६	चतुर्थापञ्चमरूप-	९३६
ग.		चमसः खादिरत्वं च	१०३३
गतिः सर्वपदार्थानां	८८२	चमसेष्वपि संमार्ग-	७१३
गत्वादिवन्न चैतेषु	४६९	चरौ पशौ पुरोडाशे	८८४
गुणभावो हि कर्तृणां	९०६	चर्वादीना स्वभावेन	६०९
गुणध्यापूर्वसंयोगे	६९०	चिन्नव्यक्तिरियं जातिः	६७८
गुणात्कामो न युक्तोऽत्र	७३९	चोदितार्थापुरोचेन	७९९
गुणानामेवमात्मत्वं	६९३	ज.	
गुणानां च परार्थत्वात्	७२९	जहत्स्वार्थाभिधायित्वं	७४९
गुणानां यत्र मृग्यत्वम्	८१९	जायन्त्युद्दिश्यमाना स्यात्	८६९
गुणान्तरावरदत्त्वात्	५३२	ज तस्य हि व्यवस्थानात्	८०४
गुणामावाद्धविच्छृत्त्वा-	७९७	जातिरेव तु यज्जातं	८०९
गुणार्थापवमद्येऽद्दि	१०४४	ज्योनियो यद्यहीनत्वं	८६४
गुणे स्वरूपतो धर्मः	८१०	ज्ञ.	
गुणो वा नामधेयं वा	४६७	ज्ञातं च लक्षणं सर्वं	६९७
गृह्णीती भावनाऽप्येवम्	७०४	ज्ञातव्या उपये सत्यं	६९२
गौणत्वं यत्र नाम स्यात्	७९३	न.	
गौणत्वं यो वदेदत्र	६८३	तच्छब्दोपात्तनूत-	९३१
गौणोऽपि तावदेतस्य	७९४	तत्र च माध्यकारेण	७१२
ग्रहणं नामधेयं च	६०९	ततश्चाऽऽहवनीयेन	११०४
ग्रहणादिवदेवार्था-	७८६	तत्र चानवमदत्त्वात्	१०३४
ग्रहणादौ च विस्पष्टे	१०६६	तत्र चानवमदत्त्वात्	६९१
		तत्र चानवमदत्त्वात्	१०३६

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
ततश्चैतद्ग्रहैकत्वं	७०३	तथा सति ग्रहैकत्वम्	७२१
ततो वाचनिकेनैव	८१३	तथैकधातुसंबद्ध-	४६५
तत्र क्रमो द्विभेदो	८१९	तद्वाधादशक्यश्च	१०३५
तत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०९	तद्वाधेन नैवेह	१०३६
अत्र क्रियाप्रधानत्वे	७०७	तदिदं परिसंख्येति	७१२
अत्र वृत्त्यवच्छेदोक्तिः	८४१	तद्धितायोऽत्र लिङ्गं हि	७४४
तत्र नाम विशेषेण	१०३०	तद्धितेन चतुर्थ्या वा	५३३
तत्र साधारणीत्येपः	१०६८	तन्त्रेणोभयसंबन्धे	६८६
तत्र सूत्राणि शेषाणां	६५२	तन्नामाङ्गेषु कल्प्येत	५५४
तत्रापि तु ग्रहस्यैव	७०७	तथा तस्माद्यथेति	६८१
तत्राश्वरशानाशब्दो	७११	तयोरभिहितत्वेन	९३१
तत्रैव च क्षणे प्राप्तिः	७१०	तस्मात्कार्यार्थ एवायं	७४०
तत्रैव न विधीयते	५५९	तस्मात्तदेवेति मते न कर्म	६४६
तस्य प्रकरणं दुर्लभं	१०३२	तस्मात्प्रचतिशब्दादिः	९३०
तथर्भेदादयो देहाः	७०३	तस्मात्सत्यविनाभावो	६५४
तथाऽनाम्नातशेषाणाम्	६४८	तस्मादनुद्यमानत्वात्	९४३
तथाऽभिधारणे तस्मिन्	८३८	तस्माद्यथैव शब्दाना	६८४
तथाऽर्थवादाविज्ञानात्	६४९	तस्माद्धितरसंज्ञेयौ	६५१
तथा कृत्वा द्वयोः पूर्व	७०७	तस्मान्न श्रुतमात्रत्वं	७०९
तथा गुणविशेषेण	६९२	तस्मान्नाऽऽदत्त इत्येतद्	७११
तथा चापूर्वभेदेन	६५०	तस्मात्परस्पराङ्गत्वम्	६५६
तथा चास्य विशेषेण	६४८	तस्माच्छेषणभेदेतद्	७२१
तथा द्रव्यार्जनाधान-	६५६	तस्मिन्सीदित्ययं वाक्यात्	८३८
तथा धार्वर्षकर्मत्वे	८४०	तस्य तं प्रति शेषत्वम्	६५५
तथा न भिद्यते कर्म	६५०	तादर्थ्यमपि नैवान्यत्	६५६
तथा पञ्चङ्गमेकत्वं	८४०	तान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते	५४१
तथा पातनीयतेऽप्युत्ता	७४३	तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या	८३६
तथा यत्रापि टावादि	९२१	तिरोहितं च कर्मत्वं	९०५
तथा व्योमशरीरोऽपि	७०२	तिष्ठत्याद्युत्पत्तेऽपि	९२९
तथा शब्दार्थसंबन्ध-	६४९	रूपवत्सौ हि संबन्धौ	

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
तुल्यप्रकरणा ह्येषा	७९८	दृष्टश्रुतविरोधे तु	४६२
तुल्यवाद्धि प्रसंख्यानं	८९२	दृष्टेऽपि च फले नैव	७३२
तुल्यार्थत्वात्स भेदेन	७०६	दृष्ट्या ह्रस्वं समातीयं	८७२
तुल्योऽभिधानपक्षेऽपि	९३९	देवतातद्धितोत्पादे	४९२
तुल्यो यद्यपि संबन्धः	१०३०	देवताद्रव्यकर्तृभ्यः	५५३
तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्यात्	१०१८	देवता या यदुद्दिश्य	७९०
तेन कारकसामान्यं	७५४	देवतासंगतिः श्रुत्या	५३३
तेन गृह्णाति हि स्वार्थं	१०३४	देहभेदप्रकाराश्च	७०२
तेन त्रिधैव मन्तव्यः	७७०	द्रव्यदेवतसंबन्धः	५३७
तेन प्रकरणप्राप्तं	१०३४	द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतद्	७०९
तेन प्रणयनाभ्यासः	१०३५	द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य	५२०
तेन प्रणयनाभ्यासः	१०३६	द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वं	६६४
तेन यद्यपि सामर्थ्यं	८३४	द्रव्येण साधनीयेयम्	६९३
तेनाऽऽख्यातेऽपि कर्तव्यं	९०२	द्रव्येणात्यन्तभिन्नेन	५१६
तेनात्रैवेदमारम्यम्	६५२	द्रव्योपसर्जनमित्तः	६८४
तेनानुष्ठितमित्येवम्	६५०	द्वयोरेवमवैगुण्यं	१०३५
तेनैकविषयत्वेन	१०३३	द्वादशत्वमहीनेन	८६३
तेनैतस्य द्विरूपत्वम्	६८४	द्वारं येषु पराधीनं	११०४
तेनेताऽन्यपकुर्वन्ति	६५६	द्विलक्षणयाः परं शिष्टम्	६४७
तेनोच्येत तथा तेषां	७०२	द्विषणं च पदे जातिः	८०५
तेनोपसर्जनस्यापि	६५२	द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः	७३९
तेषामन्तर्गताऽपीच्छा	७०२	द्वयेकसंख्येयसंवाते	९२४
तेषां चान्तर्गतेच्छानाम्	७०३		
अद्याणां वैष्णवादीनां	४९६	धर्मोऽपि च वृणोत्येव	९६२
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५७	धात्वर्थभेदे सर्वत्र	४६४
त्रिरभ्यासपरत्वात्तु	७५६	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
भेदा च देवतायोगः	६०५	धात्वर्थस्य प्रधानत्वं	९०२
		धात्वर्थोऽपि यथाऽऽख्याते	६१६
द.		धारणे विधिरैव स्यात्	८९८
दध्यत्र दशमे पक्षे	५४१	ध्रुवं विधीयमाने हि	७०६
दुर्बलस्य प्रमाणस्य	८४१		

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	४
श्रीवं साधारणं द्रव्यम्	४७५	ननु ज्ञेया यथा शेषाः	
न.		नन्वनुल्लयार्थयोर्भावः	
न ग्रहान्तरसंभारो	७२१	न प्रातिपदिनेनोक्तम्	
न च गर्दभबन्धन्या	७११	न वावर्धेकरूपतरुम्	
न च तत्प्रत्ययरूपेण	४९४	न मुख्यानिष्क्रमे विवित्	
न च स्वप्नुरभावेन	६०६	न लोके देवदत्तस्य	
न च प्रहरणं याव-	७६१	नवमेऽर्थप्रदानन्यात्	
न चाऽऽदानेऽस्ति मन्त्रस्य	७११	न वाऽदेहेऽगुणवच्छात्रान्	
न चानित्यस्य कामस्य	६१८	न वाऽनन्पक्रियायोगे	
न चान्यभेदेनात्यस्य	५२४	न वाऽर्थविशेषोऽस्य	
न चाप्यन्यपदार्थत्वम्	६७४	न वा विज्ञानलिङ्गानां	
न चाप्यन्योन्यसंबन्धे	६९२	न विशिषन्ति गाथोऽर्थ	
न चाप्युद्दिश्यमानत्वम्	६१९	नवेन क्रतुना पश्चान्	
न चार्थप्रत्यये सिद्धे	७५१	न शापान्तरदण्डकः	
न चावयवसंबन्धात्	७५४	न शेषोऽन्यः परमेश्वरः	
न चावश्यं पदानेन	९७७	न शोणत्वविशेषः	
न चाश्वरशनाया स	७११	न शून्योर्विनियोज्यर्थ	
न चासौ समुदायार्थः	७४७	न संघे यो निर्धानस्य	
न चैकत्वविशिष्टं तं	७१४	न मासपि पञ्च ईव	
न चैकवाक्यमात्रेण	७०९	न सासुददयं पञ्चवृ	
न चेषामेकत्ववत्त्वम्	४९७	न मन्त्रानुगतिरेष्टा	
न चोभयार्थता तस्य	१०३५	न हि गोपिर्महद्दः	
न तावत्तद्ग्रहे शक्यम्	७०८	न हि इ यत्र यत्र	
न तावत्संशयो युक्तो	५६६	न हि मिश्रावृत्तः	
न तावद्वयमेकतः	६८२	न हि अग्नौ चैव	
न तावदेकवाक्यत्वं	७४१	न हि मासः	
न तु वाक्यार्थ एवात्य-	७११	न अत्रैकवर्षे	
न दुधीन्द्रियमेवम्बः	५४८	न अथवा	
न त्रैतानात्वाभिद्वय	७९९	न ऐक्यं	
न प्रत्ययानुप्रत्यय	६९२	न ऐक्यं	

श्लोक	पृष्ठसंख्या ।	श्लोक	पृष्ठसंख्या ।
न ह्यप धर्ममभव र	९९६	नैवत्रकेन ससृयाता	१०३३
न ह्येव देवताधर्म	८८७	नैवप्रयत्नसाध्यत्व	९९६
नाऽऽनुमानिकमात्र यत्	१०६३	नैवेनापि प्रधानेन	६९६
मानारम्यविधिनापत्या	१०३१	नैमित्तिक तु प्रकृतौ	१०३४
मानावेत्स्वरस्मत्तु	८१२	नैमित्तिके श्रुते यच्च	१०३३
ना यप्रकरणापात्ति	७३२	नैव तावदुभौ शब्दा	९८४
नापेशा यस्य यनागित	८३०	नैव हि द्रव्यमात्रस्य	९३३
नाम्ना घातव्यमान च	६१६	नैव हीहाङ्गभूयस्त्वम्	८१६
नाम्ना द्विधैव सच-व	९३६	नैव ह्यनेकमव्ययान्	९९१
नामति प्रलुम्ब-वे	७७१	नैवेतेषा प्रमाणत्वम्	८३९
नाम्नि-परममादृश्यम्	९४४	नैवाद्भुतेषिसचन्यात्	९८०
नि त्रेण्यारोहण-रूप्य	८९४	न्यायेन सप्रज्ञायाद्वा	७०१
नि सदिग्दप्रज्ञानत्व	९०३		प.
निगरा गद्यमान-तात्	८६२	पटस्य दृष्ट इत्यत्र	६८९
नित्यमह च दूरस्थ-	१०३३	पट-ज्जागवाक्यार्थ-	४७९
नित्य तत्रानुवाक्यामि	७३९	पञ्चयाद्विना नाम	७१०
नित्य हि क्रियमाणेऽस्मिन्	८८०	पदा-न्तरगतो यस्य	७१८
नित्या शब्दार्थस्य वा	९८२	पदा-तरागि यत्रार्थ	८३३
नियत-प्रतिवचन्यात्	९६९	पार्थ एव वाच द्वि	७१३
नियत हीविद्यान चेत्	९६६	परप्रकरणस्थानाम्	७४१
निमित्तैर्न च तेष्वेवाम्	६९९	परस-र्थवादेषु	९६६
नियम सर्वथा तावत्	१००७	परित्रयो हि सर्वत्र	९८७
निरुद्धा-णा कश्चित्	६८३	परिग्रहपरित्यागौ	७००
निर्वोच्य हि तत्रास्या	७१०	परिच्छेदो गकारिना	९२०
निर्वचनेन जानति	९७९	पशुशामप्रयोगे च	८९८
निर्वा-येर्वा-न्तरेव	४७९	पशु-मन्त्र-परिवर्त्य	६९०
निर्वच-प्राप्तिपूर्वोऽऽ	९९१	पठ-स्य-व्यमानोऽप्य	७३९
नि-दृष्ट-देवताम य	७७८	पारि-स्य-ऽप्यनिरयस्वान्	७९१
नि-स्य-व-वि-द-व-व	१०८	पशु-मन्त्र-परि-वा	१०३३
नि-स्य-न-नि-मित्त-न	९७९	प-वा-क्य-प्र-पा-य	७०२

श्लोका.	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
प्रयोजन विषे किं स्यात् -	७११	वाच्येन फललोभेन	१०३३
प्रवरो न त्वतिश्रान्तो	१०१५	वालत्वाद्यौ समानेऽपि	९२०
प्रशस्तशब्दैरवधारितेन	६२३	विन्दौ च समुदाये च	७७०
प्रसक्तानुप्रमत्तोक्तम्	६५०	विभ्राण पुत्र्यं राजा	९०५
प्रसिद्धिरिति विज्ञानं	७४८	ब्राह्मणत्वादिसयुक्ते	५९३
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य	४७६	भ.	
प्रसिद्धे भावनाभेदे	४६३	भवे फलश्रुतिर्या तु	५४६
प्राकृतेन कथमावे	७३६	मारो यो येन बोद्धव्यः	६५१
प्राक्प्रतीतिकमबन्धि-	६७६	मिद्यते भावनामात्र	६१७
प्राज्ञापत्येषु यागानाम्	६५०	मिन्न मित्रादिदेवस्य	१०३५
प्राधान्याच्छ्रेयिणा साक्षात्	६५२	मिन्नाना हि पदार्थाना	६४८
प्राधान्यात्त ग्रहस्तावन्	७०८	मिन्ने एते युतो भाव्ये	८४८
प्राधान्येनात्र नोपात्ता	९१७	मित्ते हि विधिसामर्थ्ये	६१९
प्राधान्येनेह कर्तव्य	९०३	भूतान्तरानुबन्धेन	७०२
प्राप्ततावद्गुणो नैव	५४२	भूयमा च सधर्मत्वम्	९६७
प्राप्ते कर्मणि नानेक	४८५	भेदान् स्वक्तव्य	६४८
प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-	५४२	भेदे च दृष्टसामर्थ्या	४७३
प्राप्नोति हि प्रवानस्य	७२०	भेदेन श्रुतिलिङ्गाभ्या	७६२
प्रायेणाऽऽख्यातसबन्धि	४६७	म.	
प्रायोवचननिर्णय	९५१	मण्डकैर्बहुशस्तृष्टि	७४८
प्रासङ्गिकी श्रवोः सिद्धि	१०३६	मन्त्रचोदकयोस्तावन्	७९३
फ.		मन्त्रब्राह्मणतर्काणा	८०४
फलशक्ये यजेरेव	९८२	मन्त्रवान्त्रियमैर्युक्तः	९६०
फलाय विहित साम	५५५	मन्त्रस्य तु ब्राह्मणचोदितार्थ-	७५३
घ.		मन्त्राणामपि यत्कार्यम्	६४९
बटाबलविविक्ताना	८६२	मन्त्रोऽपि रशना शीघ्रं	७११
बहुर्भूहिममासोऽयम्	६७३	मन्त्रोऽय गार्हपत्याद्	८४४
बाधस्तु यदि वरुष्येत	८२९	मन्त्रो यथा समाज्ञातः	७६५
बाधस्योक्तप्रकारत्वात्	८५९	मम प्रतिदिन सर्वे	६२७
बाधितैव श्रुतिनित्यं	८५८	महामातिददेहस्या.	७०२

श्लोकाः	शृष्टमंशुया ।	श्लोकाः	शृष्टमंशुया ।
मिथश्चानर्थसंबन्धात्	७३९	यथा बोद्धिदयमानत्वे	७०८
मीमांसका हि वाक्यार्थ—	७०६	यथा शीघ्रप्रवृत्तिवत्	८२८
मुह्यः पत्न्याद्यने कम्मात्	७६०	यथा हि शकुनिभूषे	८१२
मुह्यः प्रभवकार्यत्वात्	८६३	यथेहाह्वयदायोऽपि	९३६
मुह्युक्तास्तन्मज्ञानाम्	४८२	यथैकचन्मनार्थत्वात्	९१२
य.		यथैव क्वचित्कत्वाऽपि	९१६
यद्यान्वदयिनामाव—	६६३	यथैव यद्रामामभ्ये	९११
यच्छब्दस्योक्तिमामर्थे	८२४	यथैव पारुष्येव	७००
यजिना विहिते यामे	४९४	यथैव वारवर्नीयम्	६६७
यज्ञान्वाच तच्छेपाः	९६४	यथैव हि अहत्वेन	७४३
यज्ञेऽन्यनमवेदाज्ञे	९४२	यथैवाश्रमयापेक्षा	६४९
यतः कर्मगतां मंशुयां	९१४	यथैव शृष्टाकपालादौ	६११
यत्तु शेषः पशार्थत्वात्	६४७	यथैव त्पत्तिवाक्यानां	४७९
यत्तत्र माध्यकारेण	९६३	यदाऽनुमितयाऽप्येव	७१२
यत्तुनर्थमानादि	६८१	यथा तु पतिनद्धत्वात्	७१२
यत्र द्रव्यगुणैकार्थे	६९१	यथा स्वममवेतोऽय	६७७
यत्र नामोपपद्येन	८०१	यदि क्रियाप्रचान्तवं	७०९
यत्र वार्येन संबन्धः	६१७	यदि च द्रव्यभावित्वं	९३३
यत्र सामान्यतः प्राप्स्यन्	७०९	यदि तावद्ग्रहः संख्या	७१५
यथाऽऽशेषादिशायानाम्	६१०	यदि तावद्विरह्येन	७२०
यथाकर्मविलुप्त्येव	४७८	यदि द्रव्यगता संख्या	८३६
यथा च द्रव्यमिच्छन्ति	६९२	यदि नामाविभागः स्वान्	६४०
यथा च द्रव्यमामान्यं	८०३	यदि नामास्य विज्ञानौ	७४१
यथा यथाऽस्तनः पात्रा	७९७	यदि अस्तरणं यदाऽथ	९०९
यथा अश्वगवापुं	१०२१	यदि अयमस्तवोऽर्थं	८७१
यथा अस्तरणं हिला	९४४	यदि द्रव्यस्या विनयेन	१०६८
यथा अलददं अस्त्र	६००	यदि वा श्लेषशब्दादि	८१२
यथाभिरुक्तिं यत्र	६१६	यदिदच्छब्दादिद्वयः	९७४
यथा रक्षोश्चान्ति	४१६	यदि यद् अस्त्रं	८१३
यथा वनद्विषयताः	८०४	यदि तावद्विषयवैश्व	८९७

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
यदि ह्यावयवार्येन	९७८	या गुणम्योपकुर्वाणम्	७१८
यदि ह्यालम्बनिर्वापौ	९९९	यागोपदेशवेलायाम्	९२४
यद्यपि प्रकृते तस्मिन्	६१४	यागोऽयमिति विज्ञानम्	४७१
यद्यप्यवयवद्वारम्	९६८	याज्यामक्षवपट्कारा	१०१४
यद्यप्यस्य हविष्कृत्त्व	७९७	यादृश द्र यसबद्धम्	९१०
यद्यप्यहमृचा कुर्या	७८१	यादृशस्य हि धूमस्य	८१६
यद्यप्यादौ गुणत्वेन	९०१	य था स वचनव्यक्ति	७०८
यद्यन्तरशानाशक्तिं	७१२	यावच्छ्रुतोऽपि शब्द सन्	७१९
यद्यस्य गमकत्वेन	८१६	यावज्जीवपदारुयात्-	६२४
यद्यस्य विनियुक्तस्य	७१२	यावत्प्रकरणादीनि	८३६
यद्याहस्य विधीयेरन्	६६८	यावद्धि विधिसामर्थ्यम्	९४६
यद्युत्पत्तौ न विद्येन	४८३	यावन्न विधिसम्पर्श	९४०
यद्वा भावनया कर्ता	९१७	येन मन्त्रेण यागाद्	७६०
यद्वा मिद्यत इत्येवम्	६८०	येन येन प्रकारेण	७०८
यद्वैतविशेषेण	९०२	येव हेतुनैतेषा	१०७७
यद्वैश्यादिनिमित्तेन	१०३१	येनोत्पत्तौ न याज्यात्व	७६१
यन्निमित्तमपेक्षयायम्	६७७	येषा पृथगनुष्ठानम्	७८६
यन्मात्रमेक कर्मेति	४७१	योऽपैत्याग्रयणात्सोम	७९१
यत्क्षणो हि भवत	९१८	योऽर्थ प्रत्यक्षदृष्टोऽपि	६६९
यन्माद्भेदमविज्ञाय	६४८	योऽश्वपतिग्रहादेव	९९९
यस्मिन्नन्यपदार्थे च	६७४	योग्यता लिङ्गमित्युक्त	९८७
यस्तु शक्त्या परित्यक्त	७०१	योग्यत्वेन च सिद्धत्वात्	७९६
यस्य ग्रहणवेलाया	७९१	यो नाम ऋतुमध्यस्थ	९१२
यस्यापि कारक वाच्यं	९१७	यो हि तावद्भूत सोम	८००
यागसाधनता कुर्यात्	१०९९	यो हि यस्याभिधानाय	८२६
यागस्य फलमवधात्	७६७	यौगिकाना यथा जाते	८०९
यागहोमावभेदेन	९८१	यौगिकी या समाख्या सा	८२०
यागानुमन्त्रणानीति	७९१	र.	
यामान्विष्णवादिस्तयुक्तै	४८९	रान य क्षत्रिये रुद्र	९८३
घामापूर्वप्रयुक्तेषु	८८४	रामा निर्जात एवेह	९८०

श्लोकाः	पृष्ठमर्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
रूपप्रवरणद्वारा	७११	वाक्येन सर्वमयोगात्	९९०
रूपस्पर्शादयो षेऽपि	७०२	वाक्येनाऽऽधानसुल्यानि	७३७
रेवनीवारवन्तीय-	९९२	वाचकैकैकताक्यत्वात्	८३१
रेवनीमारवन्तीय-	९९२	वाच्यशालयुनो यागाः	४७६
ल.		वाच्यवाचकसंबन्धः	९२२
ल कर्मणीति सूत्रेण	९२२	वाच्यवाचकसंबन्धः	४९४
छन्दरे लक्षणा तावत्	९३९	वाजपेयः समारूपानात्	८३८
छन्दयलक्षणयोर्दृष्टः	६९९	वाजपेयेन संबन्ध.	७२८
लिङ्गत्वमभ्युपेतं चेत्	८५७	वाजिभ्यो वाजिन कुर्यात्	९३९
लिङ्गप्रवरणद्वारा	७११	वाजिशब्देऽपि वाऽध्यादौ	९३७
लिङ्गमंख्यादिसंबन्धः	६८२	विकृतीना तु नास्त्येवं	१०३१
लिङ्गादिगहिते वाक्ये	८९७	विशेषो यावता लिङ्गे	८३१
लिङ्गानुमितया श्रुत्या	७१२	विच्छिन्ना सामिधेनीना	७३४
लोभो यदन्यत. सिद्धं	९३३	त्रिदशद्वौ हि संबन्धौ	७०८
लौकिक वादिभः वाऽपि	७८४	विद्यमानेषु शेषेषु	९७४
लौकिकवाश्रयणं तत्र	१११२	विधानाय प्रवर्तन्ते	७०१
लौकिकेऽपि तु यो दाता	९९९	विधायनो नियुक्ते हि	४७८
लौकिकेऽप्युपपन्नत्वात्	७७९	विधिः प्रवर्तमानो हि	९११
य.		विधित्व प्रत्ययोपात्तम्	४९७
वक्तृवाक्यगत यत्तु	६९१	विधित्व यद्यपि श्रुत्या	९९८
वक्तृवापारमाणं च	६७२	विधित्वं श्रौतमार्थं च	७०१
वचनव्याप्तिभेदेन	७०६	विधित्वे भावनाभ्येऽपि	९०३
वदन्ति सामिधेनीवत्	७३८	विधिरेषु भेदेवम्	८९६
वदेदिति श्रुतेरत्र	९०८	विधिर्यदि प्रधानानाम्	७६६
वयोवस्थाऽभिधीयेत	६७४	विधिशक्त्या गृहीतं यत्	७०३
वर्तमानमव्ययेण	७०६	विधीयतेऽध्यातादिः	६६६
वर्तते न यदि भेदेन	१०२८	विधीयमानमव्ययम्	७२२
वाच्यभेदप्रत्येकत्व-	६६६	विशेषमात्रमव्ययम्	९६०
व तदव्ययेण तत्रर्भ	५४१	विशेषानेकभावेऽपि	९१७
वाच्येन यदि वागम्य	९१७	विशेषोऽपि हि पूर्वमिन्	९४३

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
विध्यन्तो वा प्रवर्तेत	६९९	वृषलेर्न प्रवेष्टव्य	७१४
विध्यर्थवादसबद्धम्	८०६	वृष्टिः मपदेनात्र	९६७
विध्युक्तिविनियोगा हि	८२९	वृष्टिकामपदेनैव	९६७
विना यत्रानुपह्वेण	६१४	वैदिक देशसामान्य	८९६
विनियोकत्री श्रुतिस्तावत्	८३०	व्यक्तयो हि विधीयन्ते	४७१
विनियोगामिधानस्य	८३१	व्यक्तिधर्मश्च पुस्तवादि	९२१
विप्रकृष्टफलं शक्ता	१०३६	व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म	७०९
विभयोरे तु दृष्टस्य	६६९	व्यभिचाराच्च न द्रव्य-	६८२
विमक्तयो विधीयन्ते	९३७	व्यभिचार्यतिरेकोऽपि	६५९
विमक्तिवाच्यरूपेण	६७६	व्यवधानात्तमित्यस्य	१०१८
विमक्त्युपात्तकर्मत्व-	७१९	ग्रीहीणा प्रोक्षण यद्दत्	९४६
विरोधित्वात्प्रसज्येते	९८७	ग्रीह्य ग्रीना प्रवानत्वम्	६६४
विरोधिनोस्तदैको हि	८३४	श.	
विशिष्टग्रहण नेष्टम्	९१९	शक्यते चागृहीतेऽपि	९२०
विशिष्टो हि विवि कृ च्छ	७०४	शक्यते हि द्विदेवत्य	७४२
विशेषणतया राजा	९०३	शतत्र ह्यमस्युक्त	१०२९
विशेषणाद्विना नेष्ट	६७९	शन्दनहात्मनोऽप्येव	८०३
विशेषणैश्च संबन्धात्	९३९	शन्दनहाति यच्चैद	७०३
विशेषणतिपत्त्यर्थ	४९८	शन्दनृत्तिनिमित्ते हि	६७३
विशेषविहित क्षेत्रत्	१०३७	शन्दनशक्त्यनुसारेण	७०१
विशेषध्यायमेवास्य	१०३९	शङ्काना न हि लोपेन	६८१
विशेषहेत्वभावे हि	४७७	शन्दार्थस्यैव मुख्यत्व	७४६
विशेषणतया नैव	९९८	शन्दार्थस्यैव साहित्यात्	७४७
विशेषणविधिध्याय	४८९	श खया क्षेत्रा योगान्	६३६
विशेष्यत्वेन सपन्न	६७६	श ख्यादिभ्यो य इत्येकम्	७४६
विशेदेनाश्च रुद्रचैव	९३७	शाप्नाना युगपद्भूते	६३८
विष्यवादिवागसबन्धे	४९१	शास्त्रान्तरगतस्यापि	६४१
विसवाद्, स्फुटो ह्यत्र	१००१	शस्त्रान्तरे यथा कर्म	६३१
विहितस्य विधिर्नास्ती-	६१९	शारिरा निग्रहो यत्र	६९७
विहितो विन्निपुणश्च	७०६	शास्त्रेण बोदिता ये हि	११०४

श्लोकाः	दृष्टसंख्या ।	श्लोकः	दृष्टसंख्या ।
शास्त्रे यद्यपि नैतेषाम्	९२७	सकृदेव श्रुतो होमः	६२६
शीघ्रश्रुत्या पुरा प्राप्ते	७११	सत्यप्यवयवार्थे च	१३७
शेषत्वे कर्मभेदात्	६९०	सत्यप्यव्यापृता शक्तिः	९२९
शेषत्वं केचिदिच्छन्ति	६९४	सत्यमग्नि श्रुतिर्धैर्यम्	७४४
शेषं तस्यैव तं विद्यात्	६९६	सत्यं तद्विहितम्याम्य	७१२
शेषलक्षणमात्रोक्ता	६९३	सत्यं प्रथममाधानात्	१९१
शेषस्यैवाधिकारोऽत्र	६९१	सप्तमेनातिदेशेन	६४८
शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थात्	६९२	सप्तम्या तु तद्धारः	८१२
शोणादीनां न चान्येन	९२१	संक्रान्तविधिसामर्थ्ये	१०६६
शोणेऽपि नैव वाजित्वम्	९१९	संख्यामात्रविवक्षाया	७१३
श्रुतमात्रस्य सर्वस्य	७०६	संख्याया कारके वा धीः	९३९
श्रुतशब्दाभिधेयानां	७२०	संख्यासंमार्गसंबन्धौ	७०८
श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं	४७०	संज्ञानदीव्यवच्छिन्नः	१२९
श्रुत्यर्थः संनिवृत्त्यत्वम्	१३९	संनिवृत्तं वाक्यशेषेण	९६३
श्रुत्या ज्ञावत्त्वत्वं	६९८	संनिवृत्ते वाक्यशेषेभ्यः	१२९
श्रुत्यादिना समर्थस्य	८२९	संदेहः क्रियते सर्वः	६९९
श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च	६५२	संनिधानोपनीतं नेत्	६१६
श्रुत्यादिममवाये च	६९२	संप्रदानत्वमात्रं च	१३६
श्रुत्या छत्र निराकाङ्क्षे	८४६	संप्रदायागता मुक्त्वा	६३८
श्रुत्यैव द्रव्यसंबन्धः	११३	संबन्धस्य च भावत्वम्	१७७
श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि	१०३३	संबन्धिनैव संबन्धः	६७९
श्रुत्यैव समवायित्वम्	१३८	ममस्य केवलता चैव	४८३
श्रुत्यैवोपपत्त्यर्थः	१३४	समानदेशता नित्यम्	९९६
श्रुयन्ते दोषसंयुक्तः	९९८	समानविषयसे हि	१०६४
श्रुयन्ते बहवोऽत्रार्थाः	११९	समानविषयत्वे हि	१०३२
धीतव्यापारनानात्वे	४८५	समानविषयत्वं हि	८२२
प.		मनामः सति सामर्थ्ये	१७१
पण्णापग्न्यादिव्यागानाम्	४७७	समासतद्वितोत्पत्तिः	८८६
स.		समासार्थाद्विनित्यत्वे	१००७
सहृद्यधारणाद्यो वा	७९६	समुदायानुवादस्य	९०६

श्लोका	पृष्ठसंख्या ।	श्लोका	पृष्ठसंख्या ।
समूहाम्त्वेऽत्रात्रयाना	८०४	साक्षाच्च पुम्पार्थत्वात्	१०३४
समार्गग्रहयो किं वा	७०७	साक्षादयोग्यमत्र वा	७१७
समार्गकत्वयोरेवम्	७०७	सा च प्रदर्शनेनारभे	१०३५
समार्गो यत्रि सर्वेषाम्	७२०	सावकत्व द्विधा दृष्ट	४६१
सम्यग्गणरूपान्ता	९७०	सावारण्येन सयोग	७३८
सयोग पूर्वभिन्नो हि	११०४	सासुदृश्यविधान तु	१०३२
सम्भारत्व दतिक्रान्ते	१११७	सामर्ग्य कर्मणस्तावत्	९६५
सम्भाम्बपि तु तावत्त्वात्	८७३	सामर्ग्योक्षिसमाधानम्	५८८
सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्	६३५	सामानाभिर्दर्शनेन	४८०
सर्वत्र योगिनि शब्दे	६७५	सामा यस्मिन्प्राप्त	८५८
सर्वत्रैव विस्तरानाम्	८४६	सामान्यभाषणाशङ्का	७१०
सर्वथा बाधिता तावत्	६८९	सामान्य म्यान्दि ज्ञेयम्	४९८
सर्वथा लक्षण नाम	७४६	सामा यविविपरिस्पष्ट	९७७
सर्वथा ह्यविनाभूता	६५४	सामिन्गीत्वमप्यासा	७३५
सर्वेषुसा स्वसवेद्य	९१९	सामिनेना प्रति प्राप्ति	१०३१
सर्वप्रकारमन्विष्ट	७८	सिद्धान्तेऽपि तु यादृग्म्या	४७६
सर्वप्राकृतदेवत्व	७७०	सिद्धान्ते ऋषुसयुक्त	९८८
सर्वमर्थार्हत द्र ।	८९८	सिद्धद्वन्द्वत्वे तन्मतेषा	१०४०
सर्वर्गादिसमूहेषु	८८४	सिद्धस्तुषोपनायेन	६५५
सर्वमर्थैव हे कार्याय	१०३६	सिद्धशब्दे कश्चिद्भाग	५३१
सर्वरूपोत्पत्तौ कर्तृणाम्	९१३	पुत्रा विधिवान्ने तु	७१०
सर्वण्यव हि शास्त्राणि	९२२	सूत्रकाराऽपि विकृतौ	१०३१
सर्वा तावत्सृष्टिर्नित्य	९०८	सुखत्वात् स तत्रैव	७७०
सर्वा ह्यव्ययनस्येन	७८१	सूत्रेण परस्परस्ये	८४७
सर्वेण विधिवेलाया	५१९	सूत्रेणैव हि तत्सर्वम्	६०२
सर्वनीना-पुरोत्पाद्य	१०४६	सोऽयमाभाषणो लोके	७१२
स शब्दो लक्षणा यानि	९०७	सौमरस्य समस्तस्य	५६७
सह वि यविनी युक्तौ	७१९	सृष्टिर्नित्यमन्वयेन	९६६
साक्षाद्सागवत्त्वेन	८४८	स्तुतेऽपि हि पूजात्वात्	४९२
सा किं वा त्रिमासे	७०६	सोऽश्वानुवाक्यादि-	८१२

श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।	श्लोकाः	पृष्ठसंख्या ।
स्तोत्रसाधनभूतत्वं	५५४	स्यात्कर्मैकत्वमुक्तं यत्	७०३
स्यात्स्यादेयोऽपि कर्तृत्वं	९३६	स्यात्सर्गाणांमिन्द्रत्वं	७५५
स्थितेऽधिकरणे स्वेवं	७४४	स्याद्ब्रह्मविधाने ते	५४७
स्थिते यागन्त्रप्रामाण्ये	४७०	स्यानादिः कल्पयाम्यन्त-	८४९
स्फुट्यादेस्तपसिसंबन्धः	६७१	स्यानादेरापि शेषत्व	८३८
स्मार्तः पुरुषमात्रस्य	९१२		
स्मृतिप्रामाण्यनुवादे हि	९४१	ह.	
स्मृतिभिः पुरुषो नित्यं	८९६	हन्त्यादावपि शेषत्वम्	६६०
स्वरूपहेतुसंबन्ध-	६५२	हविरन्तरमालोच्य	९७४
स्वरूपानुविधानत्वात्	६२०	हविषो यदि पौष्णस्य	८८३
स्वर्लोकैः तैजसप्राया	७०२	हविःसंयवनार्थानाम्	१०३६
स्वाङ्गेन पाक्षद्वयेन	१०३१	हिरण्यवातसो धर्मः	९९२
स्वाध्यायग्रहणेनैका	६३५	होमाङ्गस्य च याज्यात्वं	७६१
स्वामिना च विना दासाः	६५४	होमो हि प्रकृतः शुभः	५४०

समाप्ता च तन्त्रवार्तिकस्थश्लोकवर्णानुक्रमणिका ।

आहत्य द्वितीयभागे तन्त्रवार्तिकस्थाः श्लोकाः—१००४

आहत्य भागद्वये च श्लोकाः—२४२५

सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्यसाहितमीमांसादर्शने

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४६२	६	ततो नै	ततोऽने	१०१	४	न्याय	न्यायः
४६३	७	तम्प	तम्य		११	विधाने ।	विधाने
१०		च्येत	च्येत		२९	नन्वा	नन्वा
१९		तस्याऽपू	तस्यापू	१०२	१३	मत्रं	संच
४६४	१	शिष्टापू	शिष्टाऽपू		२७	विधि	विधि
४७२	१९	वृत्त्ये वि	वृत्तरं वि		२८	श्राल	श्राऽऽल
१९		मन्यसे	मन्यते	१०३	२०	यवा	यन्वा
४७३	१३	क्षरण	लक्षण,	१०४	३०	दिश्येते	दिश्येत
४७४	३	वा ये	वा य			(अ, २पा.	
२६		पौर्णमा	पौर्णमा			अ, ३सू. ६) ।	
४७५	७	एके	एक	१०५	२	वाचेत	वोचेत
२७		साम्यं	साम्यं		२१	स्यान्तवान्तर—	
४७६	२८	यागाम्यां	यादृग्यां		२८	स्यावान्तर	
४८१	११	पौर्ण—यजेत—				त्वात् ।	त्वात्
		(पौर्ण—यजेत)		१०६	९	गनम् ।	गतम्
४९३	२५	मविष्याति । कथ		१०७	१०	होति इति	होति' इति
		—मविष्याति, कथं		१०८	४	येने	येते ।
४९५	१८	नोपांशु	नोपांशु	१०९	२२	१ (तै०	१ तै०
४९७	३	जुहोति	जुहोति		२५	त्वात् ।	त्वात्
४९८	२७	पटे—	पटो—	११०	२	गृह्णात्येव—	
४९९	८	धातुं य	धातुं य			गृह्णाति, इत्येव	
२३		कथंमा	कथंमा		३	लंम	लंम
२४		त्स्या	त्स्यात्,		८	नन्वा	नन्वा
२५		धातुम	धातुम	१११	६	देष्व	देष्व
५००	१६	अन्वर' इत्याचारमिति—			९	ततश्च ।	ततश्च
		अन्वम इत्याचारम्' इति			१४	देवतां	देवता
					२५	नास्मा	नास्म

शुद्धिपत्रम् ।

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	"	कत्वे-	कत्वे	११		याद्	यदि
२९		तुल्या	तुल्या	१६		स्थाप	स्थाप
"		घते	घते ।	१४१	२	कुतः	कुतः ।
२९		स्याति	स्यानि	१६		पेक्षि	पेक्षि
"		ष्टोम	ष्टोमो	१४२	२	ब्रह्मादि	ब्रह्मादि
११२	२	तत्त्मा	तम्मा	१७		म्भित्	म्भितम्
१		रन्ति	रन्ति	१४३	२९	द्रव्यम्	द्रव्यम्
१३		न्वेव	न्वेवता	१४५	१६	फलत्वम्	फलत्वम् ।
११६	१	त्वयत्	त्वन्यत्	२०		फलमिति ।	न्या—
२३		गृहीत्वा	गृहीतत्वा			फलमिति	न्या
११७	२	न्नः	न्न	२८		अनैकान्तिर्जी क-	
८		वायु	वायु			अनैकान्तिकीक	
१२०	६	एष	एव	१४९	१०	मति	मवति
८		स्त्रैःस्त	स्त्रैस्त	१८		शत्रे	शत्र
१२५	२७	रूपा	रूपो	५५२	६	किमु ।	किम्
५२६	१२	स्तूपरा	स्तूपरां	११		ष्टोम	ष्टोमः
२९		योगो	यागा	१२		विवाय	विवाय
१२८	२२	संनिधौ	संनिधौ	२०		कृत्वा श	कृत्वाश
१२९	१७	त्ताद्	ताद्	१५६	९	कृत्वा श	कृत्वाश
१३०	१९	मेव	मेव	१५८	१९	श्रूयते ।	श्रूयते
१३१	२	प्रमाणा	प्रमाणा	१६०	२८	मिति ।	मिति म्
४		प्रमाणा	प्रमाणा	१६१	८	तर्हि	तर्हि,
१३३	२९	अग्य शब्दा—		१६४	२३	समा	साम
		अग्यशब्दा		१६६	१८	च्यते	च्यते-
१३४	१८	तर्हि	तर्हि ।	२८		निदानं	निदानं
१३५	४	तर्हि	तर्हि ।	१६७	१२	मवे	मवे
९		अग्य पदार्थे—		२३		च्यते	च्यते ।
		अग्यपदार्थे		२७		नाम	साम
१३६	२०	देवनामं	देवना मं	१६८	१	हामः	होमः
१४०	७	मर्गाय	मर्गयाय	७		किं च	किं च

शुद्धिपत्रम् ।

पुं०	पेट्कौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पट्कौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२२	चान्य	चान्यत्र		२२	ध्यया	ध्यस्या
१६९	११	विमा—	विभा—		२४	वक्या	वाक्या
	१५	यते त	यते । त	१७९	३	प्येवं ना	प्येवंना
१७०	१	अ० १४	अ० १		१६	कर्तृकं	कर्तृक
	३	[१४]	[१]		१८	द्वावेव	द्वावेव
	२३	पृष्ट	पृष्ट	१८०	१०	मेधि	मेधि
	३०	ध्याये	ध्याये	१८२	१९	एम्	एम्
१७१	१	अ० १४	अ० १	१८३	१	यदि	यदि—
	१९	मिति । त	मिति । त	१८४	१५	वर्त	वर्त
१७२	१	अ० १४	अ० १		१७	णैव—	णैव
	२	श्रुका	श्रुका	१८५	२१	त्यत अत आ—	त्यत आ
१७३	१	अ० १४	अ० १			पितं च	पितं च
	२९	यदि श	यदिश	१८६	८	वाच्य	वाच्य
१७४	१	अ० १४	अ० १		१२	प्रमाणा	प्रमाण
	२३	प्ये	प्ये		२६	चारेभ्य	चारेभ्य
	२७	चिति । पा—	चिति, इति पा	१८७	३	यदि श	यदिश
१७५	१	अ० १४	अ० १	१८८	१७	विधि	विधि
	२२	भाष्ये	भाष्यं	१८९	१२	त्याह—	त्याह ।
	२४	र्थम् ।	अ-र्थम् 'अ		२४	द्योपाद्य	द्योत्पाद्य
	२६	इत्यस्यसु	इत्येनसु	१९३	१८	विधिः	विधिः ।
१७६	१	अ० १४	अ० १	१९४	२०	नैपदो	नैप दो
१७७	१०	क्षणं	क्षणं	१९६	२५	रिवं	रिव
	१८	त्रिम	त्रिमि		२८	स्वादाक्ष	स्वादाक्षा
	२०	दृष्ट	दृष्ट—	१९९	१५	मिद्ये	मिद्ये
	२३	रेव	रेव	२०१	२६	न्यस्तं	न्यस्त
	२४	रोति	रोति ।	२०२	१७	सत्स	सत्स
	२७	सर्ग	सर्व	२०४	२	संकारः	संस्कारः
१७८	३	अवे	अवे	२०५	२८	विध्य	विध्य
	३१	देहः	देहः ।	२०७	५	न्द्रस्येन्द्र	न्द्रस्येन्द्र

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१४	१६	एव	एव	६७४	१९	यनऽम	यनम
६२०	८	न प्येक	नाप्येक	६७९	६	दुपद्ये	दुपपद्ये
६२३	३	यावज्जी	यावज्जी	६८०	११	धर्म	धर्म
६२४	२३	याथा	याथा	६८४	६	शक्ति	शक्ति-
६२९	२९	लिट्त्वहर्शनाच्च—			१०	त्यर्त्थ	त्यर्थ
		लिङ्गदर्शनाच्च			११	त्याद्यते	त्याद्यते ।
६३०	१३	वाञ्	वाञ्	६८५	१४	नाम श	नामश
६३२	२१	णान्तप्रद	णान्तरप्रद	६८८	२२	निर्धमो	निर्धमो
६३४	१०	मानायि	सानायि		२३	देवोति, ।	देवोति ।
	१०	सानायि	सानायि		२८	—	
६३६	१५	यजेत्	यजेत			१ समामिति क्वचिन्नारित	
६४०	९	तर्हि	तर्हि			(१ अ० ६—	
६४१	२५	प्यन्ते	प्यन्ते ।			२ (अ० ६	
६४५	२८	शब्द नी	शब्दनी			...	
६४६	२०	भेदी मद्धि	भेदीमद्धि			३(अ०४पा०१अ०५)	
६४७	१५	प्रदर्शी ,	प्रदर्शी—	६९३	७	परिच्छि	परिच्छि-
६४८	२३	क्षया अन	क्षायामन		११	नान्ये	नान्ये
६५५	२	स्पर्शाभि	स्पर्शाभि	६९४	१३	विह	विह
६५९	२५	कृत्यन्वित्व—		६९५	१४	दानीसि	दानी मि
		कृतिस्वरत्व		६९६	९	हाथ	हाथ
६६०	२६	याग.	याग—	६९७	१६	जनादि	जनादि
६६३	१	६६	६६३		२१	यथैव	यथैव
६६३	२३	नम्र	तन	६९७	२१	क्रयार्था	क्रयार्था
	३०	यस्योत	यस्येति	६९८	१६	गुणं	गुणं
६६५	२०	वाक्या	वाक्या			पूर्व	पूर्व
६६८	१८	वा य	वा य	६९९	१८	न्यथार्थे	न्यथार्थे
६६९	२७	द्वयन्थ	द्वयन्थ	७००	३	त्रिभ्य	विभ्य
	२८	रंपत्त	रंपेश	७०६	६	सज्जय	सज्जय
६७१	११	राग्म्भ	राग्म्भ ।	७०७	५	प-माबाना	पग्माबाना
६७२	२८	अर्थेन	अर्थेन ।		२६	मध्ये	मध्ये

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	२८	प्रहश्च	ग्रहश्च		२३	धेय	धेय
७०८	२७	सज्ज्य	सज्य		३०	श्लोकः	श्लोकपूर
७१०	६	सज्ज्य	सज्य	७४५	१३	दामि	दामि
७१२	१८	सज्ज्ये	सज्ये	७४७	९	वाटि	वाति
	२२	तथैवे	तथैवे		१४	दस्यं	दस्य
	२७	विध्यु	विध्यु	७५४	२७	गुणोः	गुणो
७१३	२२	करणेः	करणे	७५५	३	द्वौणमिद्रमि—	द्वौणमिद्रमि
	२३	कार्य	कार्य				
७१४	२८	प्येवत्वं	प्येकत्वं	७५९	१८	पेशाना	पेशा ना
७१६	१०	परो	परो	७६६	७	तयाः	तया
७२०	२	तथा	तथा	७७१	२२	सवोर्धत्वं	सवोर्धत्वे
	२८	वैकस्य	वैकस्य		३७	सब	संब
७२२	२५	वत्वात्	वत्वात्	७७३	५	सवायो	संवाधे
७३०	२३	ममित्ये	ममित्ये	७७४	१३	हत्य	हत्य
	२५	प्रयामैः	प्रयामैः ।		”	न-नस्यात्तस्तदप्यनेनैव	
७३१	१४	एकं	एवं	७७५	८	बाधे	बाधे
	१८	कर्त्तु	कर्त्तु	७७६	४	रुद्धय	रुद्धय
	२९	व्यक्ते	व्यक्तेः		२०	वाक्य	वाक्य
	३०	लाघ	लाघ		२४	क्तययमि	क्तयंमि
७३७	१२	सत्यम् ।	सत्यम् ;	७७७	१७	यत्रं	यत्र
	२१	गम्या	गम्या		१८	रंमि	रंमि
७३८	२५	पन्थया	प-यथा	७७८	२९	त्रिले	तद्विले
	२६	वार्ध्वी यु	वार्ध्वीयु	७७९	१७	गुंर्वा	गुंर्वा
	२७	वधे	वृधे	७८०	१	धयि	धयि
	”	वावचो	वचो		२	चैवं लि	चैवंलि
७३९	२६	प्रयोगः	प्रयोगः ;		१५	चैवं लि	चैवंलि
७४०	११	मिमौ	संस्कारावि	७८२	१८	इत्ये व	इत्येव
			मिमे संस्कारा इ	७८५	१७	सान	साना
७४१	१७	तस्याप्यु	तस्याप्यु	७८६	२९		(इति-तृषिप
७४४	१४	देवन—	देवना—				वत्रराकपन्त्रस्य भक्षमन्त्रेक- वाक्यनाधिकरणम् ॥१०॥)

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पत्रां	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पत्रां	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८८	२४	उह्म्य	उह्म्य	८३१	१४	प्रागभाविना	प्राग्भाविना
७९५	१९	म्याऽऽ	म्याऽऽह		१७	देश चिरेण	प्राप्तिर्म—
७९६	२३	मप्येर्ज्ञेहृष्टार्थमेवाति—				देशश्चिरेण	प्राप्तो म
	२५	चे हिते	चोहिते	८३२	१५	त्वार्थ प्र	त्वर्थप्र
७९७	१४	र्थम्य	र्थम्य	८३३	१९	शेषत्वानि	शेषत्व नि
	२७	कल्पनेन	कल्पनेन		२५	पातित्वे	पातित्वेन
७९९	४	एन्द्राज्ञे	एन्द्राज्ञ		"	पुरता	पुरस्ता
७९९	८	मिन्द्रण	मिन्द्रण	८३४	२०	श्च या	तश्च या
	१८	कथ्यते	कथ्यते	८५५	१४	ज्ञान म	ज्ञानस
८००	४	पीत	पीत		१५	नोपवा	नोपवा
८०१	९	च्छन्दो	छन्दो	८३७	३	पदम्यैव	पदम्यैव
	१३	यदु	यदु		५	मनोताप्ती—	मनोता, अत्री
८०४	२८	पर्य	पर्या	१४	इत्यु	इत्यु	इत्यु
८०८	९	नयी	नयी	८३९	१३	धारय'	धारयेति
८१०	४	स गुण	सगुण	१४	कुर्यादि	कुर्यात्' इ	
	२१	वेदि	वेदि	८४०	७	समय	समवाय
८१२	३	पूर्वे	पूर्वे		१४	पौर्वापर्यावि—	
	४	अग्नी	अग्नी			पौर्वापर्यावि	
	२६	सामवेदयारवि—		२६	सत्तरे	सत्तरे	
		सामवेदयारवि		८४१	१२	पुनरम्य	पुनरत्र
	२८	नेना	निना		१५	स्तेषा ऋम—	
८१३	२६	क्यारपी	क्योरपी			स्तेषा गुण. ऋम	
८१७	२०	निप्यत	निप्यत	८४५	१८	तस्य	तस्य
८२३	१	अ० १७	अ० ७		१९	निश्चित	निश्चय.
८२४	१	अ० १७	अ० ७		"	त्यविरावेऽप्र—	
८२९	२१	म्यानावि	म्याना वि			त्यविरावेऽप्यप्र	
८३०	११	त्वनि	त्वनि नि	५३	त्रिचि	त्रिचि	
	२४	शक्कनो	शनो	८४३	१२	तथ च कृते—	नथाकृते
				८४४	२२	गुणमभिसदति	निगा—

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
		गुणमिन्द्रनिक्रिया		८७३	२२	संस्थाना	संस्थानां
८४५	२५	छामो वि	छामाडि		२५	मभ्याभि	मभ्याभि
	२९	किं च	किं च-	८७४	१२	व्यथैव	व्यथैव
८४८	१६	घारणे	घारणे	८७८	८	तम्माऽज्जयो-	तम्माज्जयो
	२४	भिति	मिति	८८१	२३	माप्यस्य	माप्यस्य
	२९	तांवाह्लि	ऊ-तांवाह्लिऊ		२८	प्राति	प्राप्ति
८५०	१९	सिदि	सिदि	८८३	८	सौमापांष्णे	सौमापांष्ण
७५१	३०	वर्तव्य	वर्तव्य			एकादश-	एकादश-
८५२	१५	अह	आह			कपाले.	कपालः,
८५६	५	रत्रार्थ	रत्रार्थ		११	घार्कण	घार्करणे
७५७	१	न च	च	८८६	१६	सौमा	सौमा
	२३	नासांय	सांसाय		२०	सौमा	सौमा
८५९	२४	बव	बाव		२३	सौमा	सौमा
	२७	तृष्णादि	तृष्णादि-		"	सौमा	सौमा
७६३	१७	तोक्थ्यासंभ्या-			२५	सौमा	सौमा
		तोक्थ्यादिंसंभ्या		८८८	६	योगे	योगे
८६४	१५	मंघन्व	संघन्व एव	८९०	१	अ. पा.	अ० ३पा०
		प्रमज्यत	प्रमज्यत	८९३	२	भप्यति	भविष्यति
		एव इति	इति	८९५	१३	त्रिष्यधि	त्रिष्यधि
८६५	३	युवतं चोदना-		८९६	९	पुत्र	पुत्र
		युवतं चाचोदना			२४	पौर्ण	पूर्ण
	६	कुलायादि	कुलायादि	८९७	२५	प्रपुक्त	प्रपुक्त
११		अन्यस्तु तत्, -		८९९	३	दग्धं	दग्धं
		अन्यस्वेतम्			२९	शब्दोः	शब्दो
	१६	वक्त्या	वाक्त्या	९००	१	तरमा	तम्मा
८६७	१६	त्युक्त्ये-	त्युक्त्येते ।		२८	पौर्ण	पूर्ण
	२५	दिति नै	दिति नै	९०२	"	अ० पा०-	अ० ३पा०
८७०	१५	वाक्य भेदः-	वाक्यभेदः		२०	शैथ	शैथ
	२५	त्वात् ।	त्वात्	९०४	७	शक्तेति	शक्तेति
८७१	८	वद्वि	वद्वि		२६	म-	म

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे पङ्क्ती	अशुद्धम्	शुद्धम्
९०६	९ बुद्धि	बुद्धि	९२२	१ मृत	मृत
९०७	१३ ऋद्धि	ऋद्धि	२१	घम्य-	घम्य ।
	२३ का ण	कार्येण	२४	रोषो ।	रोषो-
९०८	२८ स्मृते	स्मृते	९२४	१ ना	ननु
९९	७ पूर्ण	पूर्ण	९२५	१८ प्वपिः	प्वपि
	१५ पूर्ण	पूर्ण	२२	वाः भ	वा म
९१०	१ तस्मम्बा	सम्बा	९२७	२१ प्यत्ये	प्यत्येन
	४ पूर्ण	पूर्ण	२५	न्यतोऽमि	न्यतोऽमि
	५ पूर्ण	पूर्ण	९२८	९ र्गनक	र्गनक
	६ पूर्ण	पूर्ण	९२९	१० नितमि	चित्मि
	१७ त रेप्य	नोरप्य	९३१	३ प्रत्य-	प्रत्यक्षम् ।
	१९ पूर्ण	पूर्ण	७	विष्णु	विष्णु
९११	२३ सत्यत्य	सत्यत्य	९३२	२७ तिडा	तिडा
	२५ पूर्ण	पूर्ण	२८	तिट्	तिट्
९१२	७ गयं	राय	९३३	१ विष रू	विषयरू
	८ पूर्ण	पूर्ण	२८	सारुया	सारुप्या
	१५ पूर्ण	पूर्ण	९३६	१६ प्रपवतौ	प्रसक्तौ
	१८ पूर्ण	पूर्ण	२६	शेष	शेषे
९१३	८ प्युन	प्युत्त	९४३	९ स्वाम	स्वसाम
९१४	३ दशक्तेति	दशक्तेति	१२	समारुया	समारुया
९१५	२८ रवमा	स्वमा	२४	निषेच्य	निषेच्य
९१६	१५ प्रथम तावत्	प्रथम } तस्म	९४४	१ वत्पुरु	वत्पुरु
			९४४	११ तेति	तेति ।
९१७	७ व्यापर	व्यापार	९४५	१३ फनु	फनु
	१० धातु	धातु	१४	पुरा	पुरप
	१३ प्यन्त	प्यन्त	१६	पवर्म	पवर्म
९१८	७ दोष	दोष	१७	कुनः	कुत
	१० धातुम्य	धातुम्या	२४	एा	एषा
	१७ हित	हित-	९४६	१८ क म	काम
९१९	६ तस्मा	तस्म	२३	वदो	वदो

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्	पुष्टे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
११८ २६ सन्या	१६९	२१	त्युमौ	त्युमौ
११९ ३ रहरयो		२३	तकर्तृ	तत्कर्तृ
११९ १ इयु		२४	नाम	नामि
७ शेपात्	१७२	१७	स्वामि	स्वामि
१४ वर्ष		२९	तदभ्रे	तदभ्रे
२२ मप्तवु		३७	मवित	भवित
११३ ९ वमिन	१७४	१०	गयन्ते	गम्यन्ते
११५ २१ शेपत्वा		२६	हविष	हविषः
२९ द्वासा	१७९	६	दृष्यव	दृष्यव
११७ १ गुणाऽपि		११	पूर्वा	पूर्वा
११ त्विष्ट	१८१	१२	भाचार	भाचार
११८ ४ दोषसं		४	हर्वा	हर्वा
१६ मान्येनै	१८२	२	द्युम	द्युम
२५ दोषस्य		६	दोषा	दोषा
२६ वापुस्तु	१८४	२७	रत्रम	रक्रम
२८ निर्वा		२६	भाष्य	भाष्य
११९ २४ गृह्णीती	१८६	११	पूर्ण	पूर्ण
२६ व्यापार		१५	एव । श्रु	एवाश्रु
११० २९ इत्यादि वि-इत्यादिवि	१८७	१४	पंकार	पकार
१११ १६ ऋत्वां		१५	श्रुय	श्रुय
२९ दिवेति	१८९	७	पगमा	परामा
११३ ६ पेत । इ		२२	दृष्टा प	दृष्टार्थ
११४ १७ स्तुय		२९	चतुर्धु	चतुर्धु
११५ २१ व्यापारोः	१९२	६	संबद्धः	संबद्धं, चतुर- वत्तं जुहोतीति वचनात् ।
११६ १० शक्नेति				
२७ प्रति				
३० विरुध्यते	१९३	१८	अक्त	अक्त
११८ १ छोक		३५	पर्यवर	पर्यवर
३० रत्नस्य परि-रत्नस्यपरि		२९	रणा वा	रणा वा
३१ विधात-	१९४	११	सोपामणी	सोपामणी

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
	१८	कार्या	कार्या		१२	मिर	निर
९९५	१५	म्बन्धो	सम्बन्धो		१३	रवगो	म्बगो
९९७	१	करय	कस्य	१०३४	२२	गामिणः	गामिनः
	८	रणत	रणः	१०४२	१४	पूवश्च	पूर्वैश्च
	१६	रसवृद्ध	रसवृद्ध		२८	सगनी	सवनीय
	२२	संस्कार	संस्कार	१०४४	९	मवन्तु	मवन्तु
	२६	दयन	दयन्		१७	पशू	पशू
९९८	१	वचस्या	वचनस्या	१०४७	१४	मुक्त	मुक्त
	१८	प्राप्त्यापेक्ष—प्राप्त्यपेक्ष	प्राप्त्यापेक्ष—प्राप्त्यपेक्ष		१९	कल्प्ये	कल्प्ये
	२०	होम	होम	१०४९	२०	नान्त—	नानन्त—
९९९	२६	आदना	अदना		२४	प्रातः स	प्रातः स
१०००	३	सम । च	सम च	१०५०	२०	दोमेऽ	भेदोऽ
	१३	मक्ष नि	मक्षनि	१०५३	२९	क्षे । त	क्षेत
	"	सैषा	सैषा	१०५५	१८	धर्म	धर्म
	१५	न चान्याद—न चान्यद्	न चान्याद—न चान्यद्	१०५६	१६	विम	विम
१००३	२०	त्यण् म	त्यण्म	१०५७	९	निर्य	निर्य
१००४	२१	सप्तत्र	सप्तत्र		१५	म्किने	रिक्ते
१००२	७	यदा	यदा	१०५८	१७	कर्ते	कर्ते
	१८	यथा चम	यथाचम	१०६०	१	यत्रे	यत्रे
१००६	२	तरमा	नम्मा		१०	सर्वस्या	सर्वस्या
१००८	३३	पठित्वावयवादि	पठित्वावयवादि		२६	वथ्या	वथ्या
		—पठित्वावयवादि	—पठित्वावयवादि	१०६२	५	रत	स्तः
१००९	१६	च्छन्त	च्छन्त		"	रतोत्र	रतोत्र
१०१२	२०	नेतिः	नेति		२३	म्दिब	सिद्धव
१०१३	६	मयाऽधर्म	मयाऽधर्म	१०६४	७	मभ्यु	मभ्यु
१०१६	५	विमक्ष	विमक्ष		१६	मिते	मिति
१०१७	१७	मक्ष	मक्ष	१०६५	५	संस्था—	संस्था
	१८	मिरे	गिरे	१०६६	९	एव	एव
१०१९	१९	वालम्बने	वालम्बने		१४	इह	इह
१०२८	१	वेतद्	वेतद्		१५	वथ्ये	वथ्ये

पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पुटे पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०६७ १३	भारा	भारा	११०९ ९	कला	कल्प
१०६८ २	मम्य	गम्य	११०९ २३	॥ २३ ॥	॥ २२ ॥
१७	रवग	स्वग	२४	योग इ	योग. इ
१०६९ २४	ष्टोम	ष्टोम	१११० १९	रुपात	रुपातः
१०७० २७	मेनाञ्	मेतान्	११११ ७	तयव	तयैव
१०७३ ३	स्वामि	स्वामि	१११९ १९	स्यु.	स्यु.
१०७५ ७	उयत्ते	उच्यते	१९१६ २०	तंपासि	तपासि
१०७७ १९	वर्तु	कर्तु	११२० ८	किं त,	किं ते,
१०८० २	त्सर्वाथ	त्सर्वाथ	११२१ २३	श्रया	श्रया
१०८६ २६	तंत्रे—	तंत्रे—	११२५ ८	यैवसं	यैवसं
१०९० २८	३ (अ०-४ (अ०	३ (अ०-४ (अ०	११२७ ३२	हिय	हिय
१०९२ १६	उत्पत्तौ त-उत्पत्तौ तु	उत्पत्तौ तु	११२८ १४	पेपुं	पेपु
१९	स्वामि	स्वामि	११२९ १९	ण-व	णा-व
१०९४ २३	वर्तने	वर्तने	११३२ १६	ध्वयोर्य	ध्वयोर्य
१०९५ १९	मनोतुम	मनोतुम	११३३ ६	विस्तृतापू	विस्तृतापू
१०९८ २६	अ-र्गु	अ-वर्गु	११३३ २०	मतन्	मेतन्
२८	भैत्र	भैत्रा	११३४ ४	पेदय	पेदय-
१०९९ २४	सुत्रे	सुत्रे	२४	पशु रो	पशुपुरो
२५	कपाडे	कपालो	११३५ ४	तिप	तिप-
११०० १९	मृत्वि	मृत्वि	११३८ २६	तत्रैवं	तत्रैव
११०१ १४	कृत्तित्व	कृत्तित्व	११३९ २४	ग्रहण	ग्रहण

अङ्गत्वानिरुक्तिशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्
११८३	४	त्वावच्छेदकदर्श	— त्वादर्श	११९७	२	राज्ञेक
			— त्वादर्श	"	३	स्यैवौदे
"	८	पत्ति-नाहि-पत्ति	। न हि	११९०	३	च्छेद्
"	२६	कर्तृश्च, क	कर्तृत्वेन, क	११९९	२०	मानं
११८६	१४	कृतत्व	कृतत्व	११९८	१६	कर्तृत्वा
"	२८	दिरूप	दिरूप	"	२८	कर्म
११८७	३	देशप	देशप्र	११९९	२	मत्रा
"	९	कृत्यान्व	कृत्यान्वि	११७०	१९	स्वः-
		तत्त्वम्	तत्त्वम्	११७१	८	घारणे
११८७	१९	काद्द	काद्द	११७२	७	स्वरया
११८८		१४४८	११४८	११७६	२८	वाद्द
११८९		१४४९	११४९	११७७	२०	ण्यावः
"	९	त्वम्ये-	त्वम्यो	११७८	१४	मर्त्ति
"	६	दिश्य	हेद्य	११७९	२९	दध्न
"	१९	तदन्त	तदनन्त	११८०	३१	णां दौ
११९०	"	१४९०	११९०	११८१	३	घटक
"	१०	कारक	कारक	११८८	२१	प्रकृत
"	३०	१(अ०८	१(अ०७	११८९	१	वर्द
११९१	"	१४९१	११९१	"	७	होत
११९२	"	१४९२	११९२	"	१९	मन्यम

इत्यङ्गत्वानिरुक्तिशुद्धिपत्रम् ।

८९	काव्यप्रकाशः—संकेताख्यटीकासमेतः ।	३	४
९०	शाङ्खायनारण्यकम्—ऋग्वेदान्तर्गतवाष्कलशास्त्रीयम् ।	०	९
९१	गौतमप्रणीतन्यायसूत्राणि—माप्यवृत्तिभ्यां समेतानि ।	४	८
९२	श्रीमद्भगवद्गीता—सटीकरामानुजभाष्ययुता । ...	७	८
९३	दर्शपूर्णमासप्रकाशः—श्रीवामनशास्त्रिकृतः प्रथमो भागः ।	६	१२
९४	संस्कारपद्धतिः—अभ्यङ्गरोषाह्वभास्करशास्त्रिविरचिता ।	२	८
९५	काश्यपशिल्पम्—महेश्वरोपदिष्टम् । ...	३	१
९६	करणकौस्तुभः—कृष्णदेवज्ञविरचितः । ...	०	९
९७	मीमांसादर्शनम्—सतन्त्रवार्तिकशास्त्रभाष्योपेतं भागद्वयात्मकम् ।	११	२
९८	धर्मतत्त्वनिर्णयः—अभ्यङ्गरोषाह्ववासुदेवशास्त्रिप्रणीतः ।	०	९
९९	मास्करायणीयवीजगणितम्—नवाङ्कुराटीकासाहितम् ।	२	०
	श्रीमत्पद्मपुराणम्—महापुराणान्तर्गतं चतुर्भाग्यात्मकम् । ...	२०	०
	सिद्धान्तदर्शनम्—महर्षिवेदव्यासप्रणीतं निरञ्जनमाप्ययुतम् ।	१	४
	आधानपद्धतिः—श्रीवामनशास्त्रिभिः कृता ।	१	१४
	पञ्चालम्भमीमांसा—श्रीवामनशास्त्रिविरचिता ।	०	१०
	शिवभारतम्—कवीन्द्रपरमानन्दविरचितम् ।	१	९

विषयानुसारेण ग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

विषयः	ग्रन्थाङ्काः	विषयः	ग्रन्थाङ्काः
२ अलंकारः	६६, ८९.	११ श्रुतिः	१-३, ३२, ३६, -३८, ४२, ६९, ८८, ९०.
८ धर्मशास्त्रम्	९९, ९७, ९८, ६०, ६१, ७८, ८६, ९८.	६ वैद्यकम्	४, १९, २६, २७, ३३, ७१, ४३, ७२.
९ पुराणम्	१८, २९, २८, ४१, ४२, ९२, ९४, ६८.	२ व्याकरणम्	६ श्रौतम् ९३, ७४, ८१, ८७, ९३.
पद्मपुराणम् ।		आधानपद्धतिः ।	
३८ वेदान्तः १-१७, २०, २१, २३, २९, ३०, ३१, ३४, ४४, ४९, ९०, ९१, ६२, ६३, ६४, ६७, ७९, ७७, ७९, ८०, ८२, ८३, ८४, ९२,		१३ संकीर्णम्	२२, २४, ३९, ४७, ९६, ९९, ८९, ९१, ९९-९७, पञ्चालंभमी०
सिद्धान्तदर्शनम् ।		शिवभारतम् ।	
		९ स्मार्तव्याज्ञिकम्	३९, ०
		३ स्मृति.	